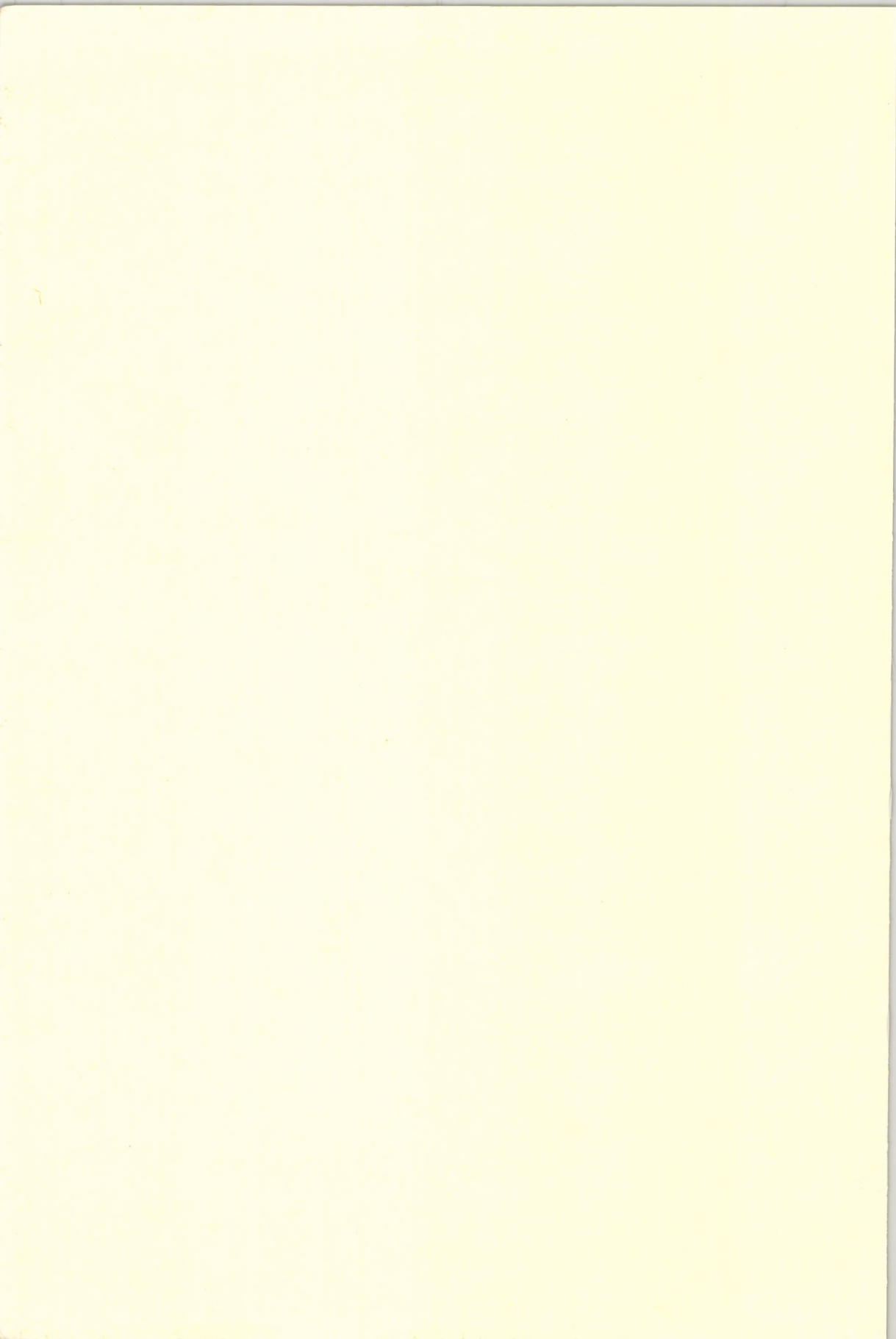
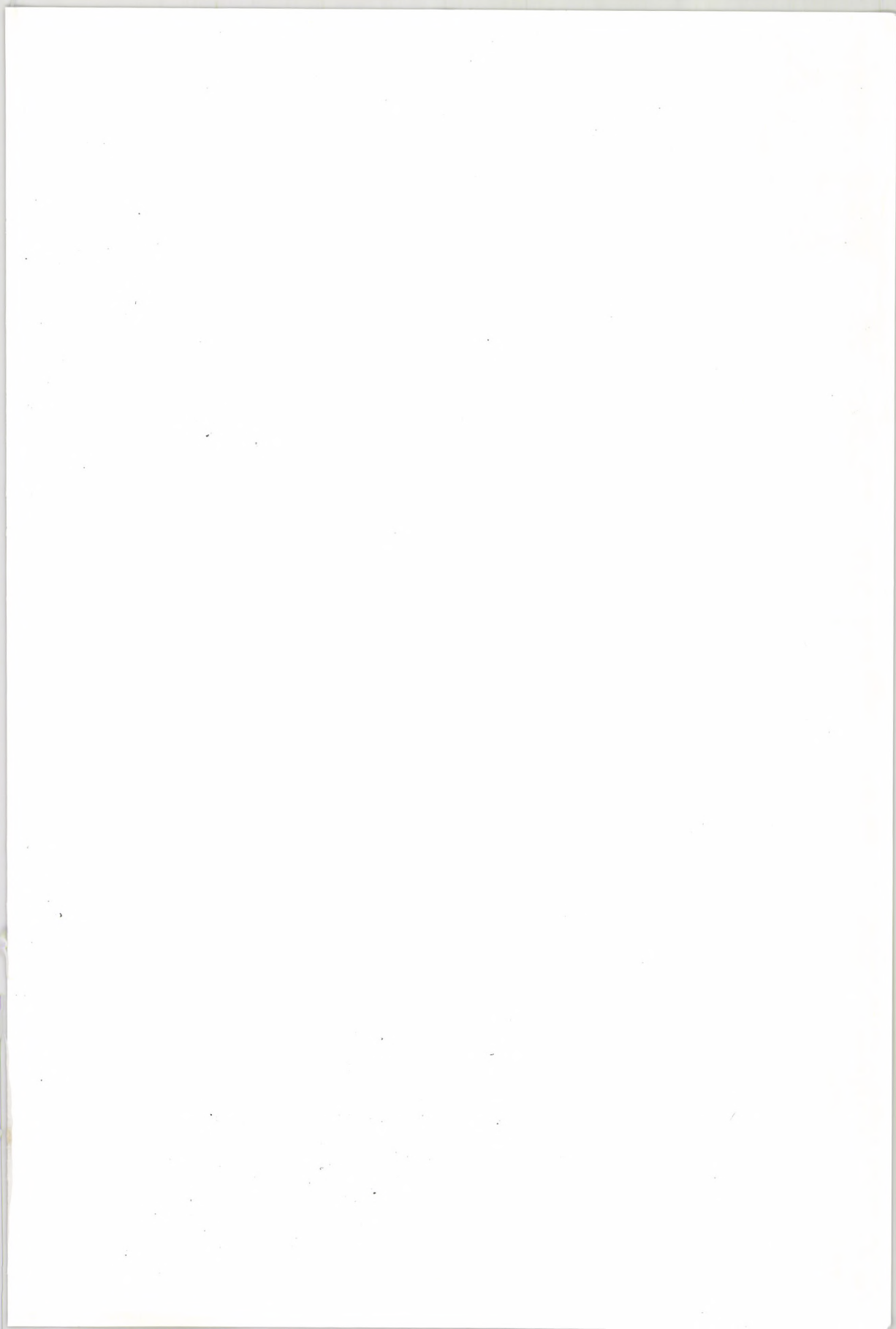

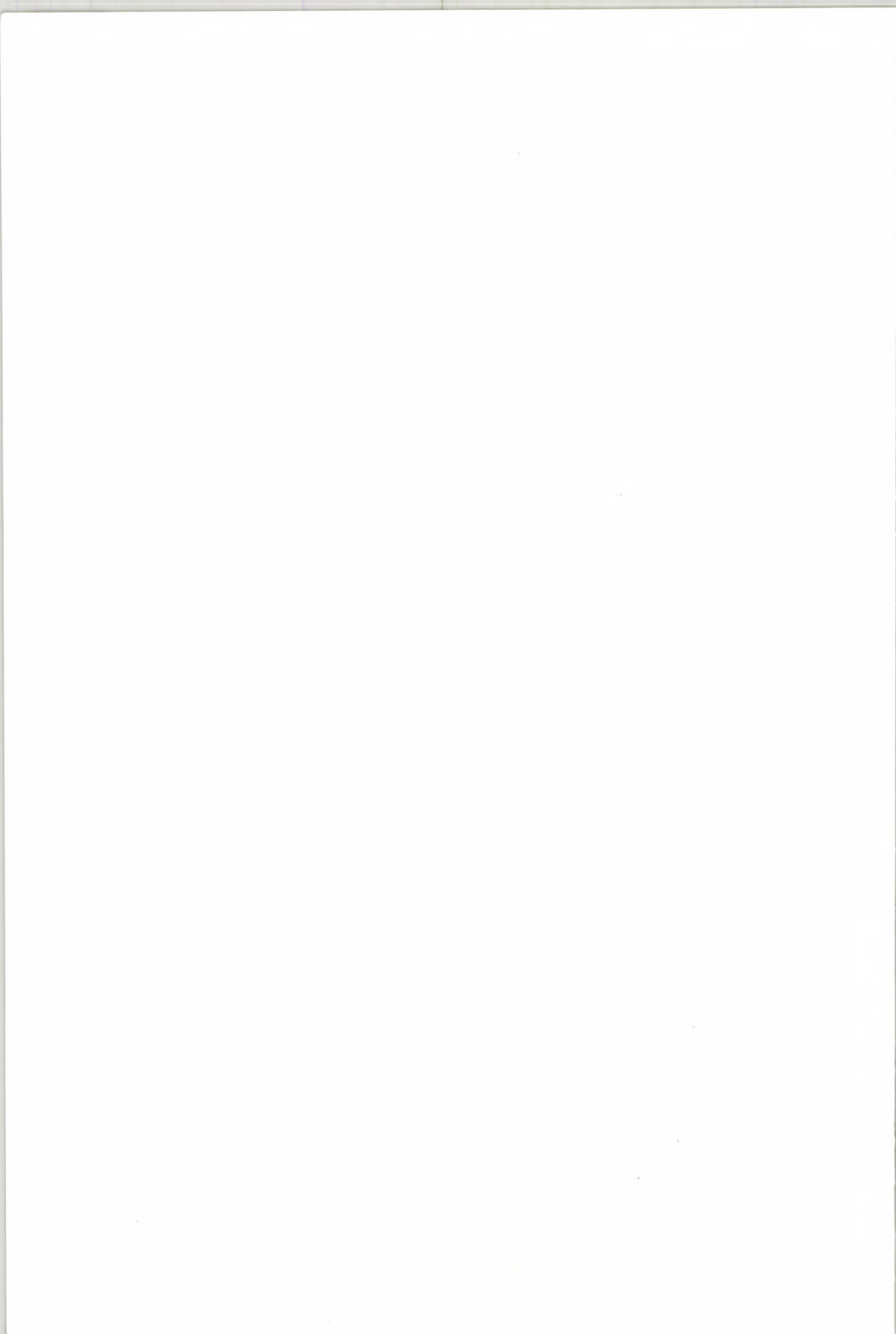
**ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLVII.**

**TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK
III.**

KLTE
DEBRECEN
1994

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLVII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
III.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza

KLTE Debrecen, 1994.

ISSN szám: 0418–455

Acta Univ. Debr.
L. Kossuth Nom.
Ser. Historica

ISSN szám: 0324–5454

Tört. tanulm.

Felelős kiadó: dr. Nagy Zoltán
Technikai szerkesztő: Pallai László

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 500 példányban
Terjedelme: 14 A/5 ív

95–426

TARTALOM

<i>Pószán László:</i>	A Német Lovagrend legkorábbi poroszországi erődítményeiről (1230–1242)	5
<i>Prepuk Anikó:</i>	A zsidóemancipáció a reformkorban	15
<i>Andai Ferenc:</i>	Magyar bevándorlók Északnyugat-Kanadában a XIX. század utolsó harmadában	35
<i>Sármány-Parsons Ilona:</i>	Magyarországi városházépületek a századfordulón	53
<i>Glant Tibor:</i>	Az Inquiry Magyarországról. Amerikai felkészülés a békekonferenciára 1917–1918-ban	71
<i>Püski Levente:</i>	Folytonosság és változás. A magyar parlamenti elit 1919 után	93
<i>Barta Róbert:</i>	Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években	103
<i>Hajdú Tamás:</i>	A vitézkötés	117
<i>Völgyesi Zoltán:</i>	Egy 1956-os antiszemita megmozdulás történeti hátteréhez	141
<i>Gyáni Gábor:</i>	A modern város történetének antropológiai szemlélete	157

CONTENTS

<i>László Pószán:</i>	The earliest Prussian fortresses of the Teutonic Order	5
<i>Anikó Prepuk:</i>	The question of Jewish emancipation in the Hungarian Reform Age	15
<i>Ferenc Andai:</i>	Hungarian immigrants in North-West Canada in the last third of the 19th century	35
<i>Ilona Sármány-Parsons:</i>	Hungarian town halls at the turn of the century	53
<i>Tibor Glant:</i>	The „Inquiry” on Hungary: American preparations for the Peace Conference in 1917–1918	71
<i>Levente Püski:</i>	Continuity and Changes: the Hungarian Parliamentarian elite after 1919	93
<i>Róbert Barta:</i>	The social composition of the Unified Party’s M.P.’s in the 1920’s Hungary	103
<i>Tamás Hajdú:</i>	„Vitézkötés”	117
<i>Zoltán Völgyesi:</i>	On the background of a 1956 anti-Semitic movement	141
<i>Gábor Gyáni:</i>	Antropological Perspective of the History of Modern Cities	157

Pósán László:

A NÉMET LOVAGREND LEGKORÁBBI POROSZORSZÁGI ERŐDÍTMÉNYEIRŐL (1230–1242)

A címben jelzett 12 éves időkeretet elsősorban az teszi indokolttá, hogy a Német Lovagrend poroszországi tevékenysége lényegében 1230-ban vette kezdetét. Ennek lendületét azonban átmenetileg megtörte az 1242-ben kirobbant nagy porosz felkelés, a Swantopolk pomerániai herceggel ugyanebben az évben kezdődött hatéves háború viszont már a Rend poroszországi létét is fenyegette. Abban, hogy a Német Lovagrend átvészelte, sőt győztesen került ki ebből a súlyos krízisből, az előző 12 éves időszakban felépített várak és erősségek is fontos szerepet játszottak.

A Német Lovagrend kulmerlandi és poroszországi megtelepedéséről tudósító régi források igen eltérően szólnak a katonai védelemhez, majd a porosz területek ellen irányuló expanzióhoz kapcsolódó várak és erősségek alapításáról, felépítésének idejéről. Peter von Dusburg „Cronica terre prussie” című munkájában a Rend első váraként Vogelsanck szerepel, amely egy dombon épült.¹ Dusburg erről kifejezetten úgy ír, mint „*de primo castro fratrum domus Theutonice, quod dicebatur Vogelsanck*”², s Dusburg nyomán szinte szóról szóra ezt írta a Rend 15. századi krónikása, Nicolaus von Jeroschin is a „Kronike von Pruzinlant” című munkájában: „*Diz ist von der êrstin burc der brûdre des dûtschin hûsis, dî dâ hîz Vogilsanc*”³. A Régebbi Olivai Krónikában olvasható – amely egyúttal Dusburg számára is forrásként szolgált⁴ –, hogy a Konrád mazóviai herceghez küldött lovagrendi követ, Konrad von Landsberg, a betörő poroszok ellen védelműl a Visztula bal partján egy dombon, Thorn városával szemben a herceg támogatásával felépítette Vogelsanck várát.⁵ A krónika szerint mindez az 1226. esztendőben történt.⁶ A „*Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie*” – amely ugyancsak fontos forrás volt Dusburg számára⁷ – a Cap. 4. *Magistri generales* című részben a következő olvasható: „*Quartus Hermannus de Salza. Tempore istius magistri venerunt fratres Prusiam edificantes Vogilsanc anno domini MCCXXVI.*”⁸ Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy Dusburgnál is az 1226. évi dátum szerepel. Marian Tumler elképzelhetőnek tartja, hogy a Lengyelországba küldött lovagrendi követek ezen kis

erősség felépítésével – a Konrád herceggel folyó tárgyalásokhoz kapcsolódóan – egyfajta „állandó képviseletet” hoztak létre a kulmerlandi határ mellett.⁹

A Német Lovagrend csapatainak tényleges megjelenése Hermann Balk Landmeister vezetésével Kulmerland területén azonban csak a Konrád herceggel történt megállapodás utánra, 1230-ra datálható.¹⁰ Hermann Balk, mielőtt megkezdte volna a Rendnek adományozott Kulmerland megtisztítását a porosz portyázóktól, Vogelsanck közelében – a Visztula folyása mentén lejjebb – ugyancsak a bal parton katonai kiinduló bázisnak építtetett egy másik várat is, Nessaut.¹¹ A Régebbi Olivai Krónika szerint a „*de edificacione castris Nessovie*”¹² kérdésében – miként az első vár esetében is – Konrád herceggel meg-egyezve s annak támogatásával történt az építkezés.¹³ A folyó bal partján létesített két erősségre támaszkodva Hermann Balk Landmeister (*provincialis magister*) a Rend lovagjaival, Konrád herceggel és más hívő zarándok keresztessel (*et aliis fidelibus peregrinis*) 1231-ben átkelt a Visztulán a kulmi partra, s felépítette Thorn várát. Az évszámot tekintve nincsen eltérés az elbeszélő források (mint például Dusburg,¹⁴ vagy az Olivai Krónika¹⁵) és a különböző évkönyvek (Annalista Thorunensis,¹⁶ Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie,¹⁷ Annales Silesiaci Compilati,¹⁸ Annales Golubienses¹⁹) híradásai között.

Thorn esetében az első két várral összehasonlítva jelentős különbséggel találkozunk. Míg Vogelsanckot és Nessaut illetően semmilyen előzményről sem tudósítanak a források, addig Thornnál a legtöbb leírás megemlékezik arról, hogy korábban itt már volt egy megerősített katonai település. A Régebbi Olivai Krónika az első lovagrendi vár, Vogelsanck kapcsán említi azt, hogy vele szemben fekszik „*civitas Thorn*”.²⁰ Az Annalista Thorunensis is úgy fogalmaz, hogy Thorn városát a régi Thorn helyén építették fel: „*Anno 1231 civitas Thorn edificata est circa Antiquum Thorn*”.²¹ Azt, hogy Thorn helyén már a Német Lovagrend előtt is volt település, a régészeti kutatások is megerősítik. Ezek szerint az ún. régi Thorn egykori erődített szláv település lehetett.²² A Visztula mindkét partján létrehozott katonai erősségek már azt jelezték, hogy a Német Lovagrend a porosz területek legfontosabb (a tengerrel, s így az északnémet kereskedővárosokkal és a birodalommal is összekötő) vízi útját ellenőrzése alá akarta vonni.²³ Kulmerland és Poroszország területén a vár- és településszerkezet kialakulásában a fő szerepet a folyók játszották. A térség nagyrészt erdővel borított terület volt, ahol a közlekedés fő útjait éppen a folyók jelentették.²⁴

Thorn megalapítása után egy évvel a lovagrend és a pogányok ellen keresztet és fegyvert ragadó nyugati lovagok felépítették Kulm várát és városát. Ez az új lovagrendi erősség szintén történeti gyökerekre épült: Thornhoz hasonlóan ez is egykori szláv település volt.²⁵ „*Cum hiis peregrinis, dum venirent Thorun, frater Hermannus magister edificavit castrum et civitatem Colmensem anno domini MCCXXXII in eum locum, ubi nunc situm est castrum antiquum*”²⁶ – olvasható Dusburg krónikájában. Az Annalista Thorunensis szinte szó szerint azt írja, amit Thornról: „*Anno 1232 civitas Culmen edificata est circa Antiquum*

castrum”.²⁷ A Régebbi Olivai Krónika szerint 1231-ben, amikor a Német Lovagrend megkezdte előrenyomulását a Visztula jobb partján, a poroszok megerősítették azt a helyet, ahol „*ubi nunc est antiquum Colmen*”.²⁸ A kulmi várnak és más váraknak a Német Lovagrend megjelenése előtti létezéséről IX. Gergely pápa oklevelei is tanúskodnak. A pápa 1230. január 12-én megerősítette a Rendnek tett adományokat: „*Nuper siquidem dilectus filius Hermannus Magister Domus sancte Marie Theutonicorum in nostra proposuit presentia constitutus, quod Nobilis vir C. Dux Polonie Castrum Colme cum pertinentiis suis, et quedam alia castra in Prutenorum confinio domui vestre pia liberalitate concessit, adiciens, quicquid de terra illorum per vos et coadiutores vestros poteritis obtinere...*”²⁹ A „*castrum, quod Colme dicitur*” formula IX. Gergely 1230. szeptember 12-i oklevelében is előfordul.³⁰ Egy 1222-ből származó oklevél ugyancsak említ Kulmban várat és elővárat, amelyről az egész Kulmerland a nevét kapta. Az oklevél szerint ez a vár a poroszok által már hosszú ideje „teljesen elpusztított”. Újjáépítését Christian, Poroszország kinevezett püspöke kezdte szorgalmazni,³¹ aki a kulmi várat szerette volna egyházi-püspöki székhellyé kiépíteni.³² A püspök azonban nem rendelkezett ehhez megfelelő katonai erővel, így a Piast hercegek poroszok elleni 1222. évi katonai akcióját követően Szakállas Henrik sziléziai herceg vette át Kulm várának őrzését.³³ Nem meglepő, hogy a sziléziai herceg környezetében 1223-ban feltűnt egy újabb személy: „*Stephani de Chelmen ... castellanis*”.³⁴ A Piast hercegek következő évi kulmerlandi hadjáratát követően azonban Szakállas Henrik kérte a sziléziai csapatok mentesítését a kulmi vár őrzésétől. Helyüket közös lengyel haderő foglalta el, 1224-ben azonban a betörő poroszok lemészárolták ezt a védősereget. Ezután a porosz végeknél megszűnt a közös lengyel határvédelem. Feltehetően ez is jelentősen hozzájárult a Német Lovagrend 1226. évi behívásához.³⁵

Az időben egymáshoz nagyon is közel eső várépítéseken nem kőépítkezéseket kell értenünk, hanem csak annyit, hogy a sík vidékek jellegzetes építőanyagából (agyag, föld, fa) a Német Lovagrend átalakította és megerősítette a régi szláv vagy porosz erődítményeket.³⁶ Kulm és Thorn tényleges körülfalazása csak 1270 körülre történt meg, nagy valószínűséggel 1250 és 1270 között.³⁷

A lovagrend katonai expanziója a Visztula és a Nogat folyók mentén a tenger irányába haladt. Sikere azonban azon múltott, hogy milyen mértékben tud a poroszok elleni harcba külső erőket s támogatókat bevonni. 1233 júniusában Hermann Balk Landmeister Breslau-ban egy oklevelet állított ki, amelyben a Rend sziléziai birtokait érintő telepítési akció lebonyolításával bízta meg Nems-lau káplánját.³⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy a Sziléziában tartózkodó lovagrendi előljáró Szakállas Henrik sziléziai herceg támogatását igyekezett megszerezni a porosz háborúhoz. Hermann Balk ügyes diplomáciával elérte azt, hogy 1233 októberében Kulmban Szakállas Henrik és Konrád mazóviai herceg békét kötött egymással. A Piastok részvételével vált lehetővé a poroszok elleni téli támadás,³⁹ amely a Sirgune-folyó melletti nagy győzelemmel végződött.⁴⁰ A hadjáratot a Quidino szigettel majdnem szemben fekvő helyen a Rend által

kialakított előretolt katonai bázison 1233-ban Marienwerder várának felépítése előzte meg.⁴¹ Az építkezést feltehetően egy elfoglalt régi porosz favár, Kis-Quidin védelmezte,⁴² amely minden bizonnyal a Dusburg által is említett Quidinoszigeten lehetett. A Régebbi Olivai Krónika szerint a Német Lovagrend a keresztes zárandokokkal (*cum.peregrinis*) együtt azon a helyen, amelyet *Quetzin* néven neveznek, építette fel Marienwerder várát.⁴³ Quidin és Marienwerder azonban két külön vár kellett hogy legyen. Ezt például az is bizonyítja, hogy Hermann Balk Landmeister 1236-ban eladományozta hívének, Dietrich von Tiefenau-nak Kis-Quidin várát (*castrum, quod dicitur parvum Quedin*), az oklevél kiállítási helyeként pedig Marienwerder szerepel.⁴⁴

A pomesaniai poroszok elleni 1233/34. évi hadjáratához a Piast hercegeken kívül a magdeburgi őrgróf (*peregrinando nobilis homo Burgravius de Maydeburg*) is csatlakozott.⁴⁵ Feltehetően elsősorban őt és a német kereszteseket kell érteni a Régebbi Olivai Krónika következő megjegyzésében: „... *frater Hermannus praedictus cum auxilio peregrinorum anno Domini MCCXXXIV aedificaverunt Radim castrum*”.⁴⁶ Ez az új vár Kulmerland és Pomesania határvidékén épült, azon a helyen, ahonnan a poroszok a leggyakrabban törtek a kulmi földre.⁴⁷ Míg a korábbi várak elsősorban a vízi utak biztosítására épültek, addig a *castrum de Redino* már a katonai előrenyomulás háttérzágául szolgáló Kulmerland határait védelmezte. A lovagrend expanzióját az évente ismétlődő keresztes hadjáratok tették lehetővé. 1234-ben Heinrich meissenai őrgróf érkezett keresztesek élén Poroszországba, s „Pomesania egész területét feldúlta” (*totam terram Pomezaniae vastavit*).⁴⁸ 1235 őszén feltehetően Szakállas Henrik is vezetett hadjáratot Poroszországba a sziléziai és kis-lengyelországi lovagság részvételével, mert egy oklevél ebben az időben Quidin közelében említi a herceget.⁴⁹ 1235/36 tájára befejeződött Pomesania meghódítása.⁵⁰ Ekkor azonban már olyan jelek is mutatkoztak, amelyek azt jelezték, hogy a lengyel és pomerán hercegek, valamint a Német Lovagrend közötti viszony kezdett elhidegülni. Ez a Rend azon törekvéseire vezethető vissza, hogy Kulmerlandon megpróbálta kikerekíteni birtokállományát (ez szükségszerűen viszályt okozott Konrád mazóviai herceggel, ill. azon lengyel méltóságokkal, akiknek szintén voltak itt birtokai) és ellenőrzése alá kívánta vonni a Visztula vízi útját. A folyó mellett azonban más birtokok is voltak, amelyek akadályozták a lovagok ilyen irányú terveit. Az 1235/36 tájára kialakult pomerániai belső viszály (Swantopolk danzigi herceg ellen fordultak fiatalabb testvérei) arra bátorította Hermann Balkot, hogy katonai erővel megszállja Zantirt (Christian püspök azon birtokát, amelyet Swantopolk hercegtől kapott, s a Visztula partján feküdt), majd a Visztula torkolatánál az egyik folyóágban a Swantopolk területén fekvő Prinzlaff-ot is.⁵¹ Arról, hogy a támadó fél a lovagrend volt, a korszak két legfontosabb forrása, a „*Relatio de Hermann de Salza*” és Dusburg krónikája egyaránt hallgat. A katonai erővel megszerzett pozíciók Swantopolk herceg fegyveres erejét tekintve ekkor még igen bizonytalanoknak látszottak, ezért Hermann Balk a Nogat-folyó és a mai Visztula-öböl partvidékének megszállását is erőteljesen

szorgalmazta. A források szerint a torkolatvidék porosz területének, azaz Pogesia meghódítását követően a Rend az Ermland elleni támadást tervezte. 1237-ben Elbing várának és városának megalapítása is ezzel függött össze.⁵² Az új alapításban nagy számban vettek részt lübecki polgárok.⁵³ Elbing helyének kiválasztása sem volt előzmények, történeti gyökerek nélküli. Nagy Alfréd angol király (887–901) uralkodásának utolsó éveiben egy Wulfstan nevű angol-szász utazó járta be a Visztulától keletre eső térséget. Beszámolójában leírta, hogy itt ered az Ilfing (Elbing-folyó), s hogy ennek a partján egy Truso nevű kereskedőváros fekszik.⁵⁴ Elbing minden bizonnyal a régi piachely közelében épülhetett fel. Ebben az időben Swantopolk még nem volt olyan helyzetben, hogy sikeres ellenakcióval válaszoljon a Német Lovagrend provokációjára, mert a testvéreivel való belső konfliktust Michael Leslau püspöke és Kázmér Kujávia hercege (Konrád mazóviai herceg fia) is kihasználta.⁵⁵ A politikailag elszigetelődött danzigi herceg a lovagrend fenyegetésének leginkább kitett sambiai, ermlandi és natangeni porosz törzsekkel kötött szövetséget (*cum paganis Samie, Warmie ac Natangie*).⁵⁶ 1238 ősze végére Swantopolk győzelmet aratott lázongó testvérei felett. A harcok ezen fázisában még semmilyen jele sincs annak, hogy a Német Lovagrend aktívan részt vett volna a danzigi herceg elleni küzdelemben.⁵⁷ Ez idő tájt a lovagok feltehetően az Elbing ellen támadó poroszok visszaverésével voltak elfoglalva.⁵⁸ Ez a támadás nyilvánvalóan Swantopolk és poroszok közötti összehangolt tevékenységből származott. 1238. június 11-én a pomerániai-lovagrendi határ közelében fekvő Schwetz-ben átmenetileg megegyezett egymással Swantopolk és Hermann Balk.⁵⁹ Ez lehetővé tette a lovagoknak a porosz hódítások újbóli megindítását, amelyek elsősorban még Elbing és a vízi utak biztonságának megteremtését szolgálták. Ezt jelzi Balga várának felépítése is 1239-ben a Visztula-öböl tengeri kijáratával szemben.⁶⁰ Az 1239. évtől kezdődően a Rend expanziója már a porosz törzsek többségét érte.⁶¹ A nagyarányú katonai akciók hátterében az állt, hogy a livóniai Kardhordó Rend egyesült a Német Lovagrenddel. Ennek következtében a lovagok politikájának fő iránya az lett, hogy minél hamarabb összeköttetést teremtsenek Poroszország és Livónia között.⁶² A Visztula-öböl partján több kisebb várat is építettek ebben az időszakban. Dusburg krónikájában például „*castrum Engelsbergk*”, „*castrum dictum Partegal*”, „*castrum dictum Snickenbergk*” szerepel.⁶³ Dusburg beszámol arról is, hogy ebben az időszakban Ottó braunschweigi herceg érkezett egy keresztes had élén a Német Lovagrend megsegítésére.⁶⁴

Ermland (Warmia) meghódítása után Natangen és Barten következett. 1240/41-ben a Rend itt is nagyon gyorsan favarakat létesített: „...*edificaverunt in terra Nattangie circa fluvium dictum Caustere Crucebergk, in terra Barthensi tri castra Barthenstein, Wisenburgk et Resel.*”⁶⁵ Ugyancsak ebben az időben Ermlandban felépítették Braunsberg és Heilsberg várát.⁶⁶ Dusburg a krónikájában megjegyzi azt is, hogy a Német Lovagrend várain kívül a Németországból érkezett nemesek és birtokosok is építettek maguknak várakat földjeik és javaik védelmére, de ezeknek már nem közli a nevét.⁶⁷

Az 1242 késő őszen kirobbant porosz felkelés és a Swantopolk herceggel kitört háború megtörte a lovagrend katonai lendületét,⁶⁸ sőt maga a Rend került szorongatott helyzetbe. E háború okainak, történetének és következményeinek a taglalása azonban már egy másik tanulmányt igényelne.

JEGYZETEK

1. SRP, I., 46. (=Dusburg)
2. Uo.
3. Uo. 341. (=Jeroschin)
4. *G. Labuda*: Zu den Quellen der „Preußischen Chronik“ Peters von Dusburg. In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart, (Hrsg) Udo Arnold und Marian Biskup, Marburg 1982, 145.; *M. Pollakówna*: La Chronique de Pierre de Dusburg. In: Acta Poloniae Historica, XIX. (1968), 73., 79.
5. SRP, I., 677. (=Régebbsi Olivai Krónika)
6. Uo. 676. l.
7. *G. Labuda*: i.m. 147.
8. SRP, I., 281. (= Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie)
9. *M. Tumler*: Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte der Ordens von 1400 bis zur neuesten zeit, Wien 1954, 197–198.
10. Uo. 256.; Vö. *H. Łowmiański*: Anfänge und politische Rolle der Ritterorden an der Ostsee im 13. und 14. Jahrhundert, In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart. 62.
11. SRP, I., 47–48. (=Dusburg)
12. Uo. 47.
13. Uo. 677. (=Régebbsi Olivai Krónika)
14. Uo. 49–50. (=Dusburg)
15. Uo. 677. (=Régebbsi Olivai Krónika)
16. SRP, III., 58. (=Annalista Thorunensis)
17. SRP, I., 280. (=Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie)
18. PDP, III., 676. (=Annales Silesiaci Compilati)
19. PDP, IV., 41. (=Annales Golubienses)
20. SRP, I., 677. (=Régebbsi Olivai Krónika)
21. SRP, III., 58. (=Annalista Thorunensis)
22. *M. Biskup*: Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, In: Acta Poloniae Historica, LIII. (1986) 9.
23. *M. Tumler*: i.m. 198.
24. *M. Biskup*: i.m. 7–8.
25. Uo.
26. SRP, I., 56. (=Dusburg)
27. SRP, III., 58 (=Annalista Thorunensis)

28. SRP, I., 677. (=Régebbsi Olivai Krónika)
29. MHP, I., 18.; N° 39.
30. Uo. 18–19.; N° 39.
31. PUB I., 1. 28.; N° 41.
32. *H. Kleinau*: Untersuchungen über die Kulmer Handfeste, besonders ihre Stellung im Recht der deutschen Kolonisation, In: Altpreußische Forschungen, 10. Jahrgang 1933. Heft 2. 234.
33. *B. Zientara*: Preußische Fragen in der Politik Heinrichs des Bärtigen von Schlesien, In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart, 97.
34. SUB, I., N° 227.
35. *B. Zientara*: i.m. 97–98.
36. *W. Henm*: Mittelalterliche Burgen aus Lehm und Holz and der Weichsel (in den Kreisen Marienwerder, Stuhm und Rosenberg) In: Altpreußische Forschungen 10. Jahrgang 1933, Heft 2. 216.
37. *H. Kleinau*: i.m. 236.
38. SUB, II., N° 33.
39. *B. Zientara*: i.m. 100.
40. SRP, I., 58. (=Dusburg)
41. Uo. 56–57.; SRP, I., 280. (=Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie); SRP, V., 160. (=Relatio de Hermann de Salza).
42. *W. Henm*: i.m. 222.
43. SRP, I., 677. (=Régebbsi Olivai Krónika)
44. CDP, I., 45.; N° 46.
45. SRP, I., 677. (=Régebbsi Olivai Krónika)
46. Uo. 678.
47. Uo. 58–59. (=Dusburg)
48. Uo. 678. (=Régebbsi Olivai Krónika)
49. SUB, II., N° 106.
50. SRP, I., 60. (=Dusburg)
51. *J. Powierski*: Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13. Jahrhundert, In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart 113.
52. SRP, I., 60. (=Dusburg); Uo. 678. (=Régebbsi Olivai Krónika) SRP, V., 160. (=Relatio de Hermann de Salza); SRP, III., 58. (=Annalista Thorunensis); SRP, I., 280. (=Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie); SRP, II., 403. (=Translatio et miracula sanctae Barbarae)
53. *F. Gause*: Die Gründung der Stadt Königsberg im Zusammenhang der Politik des Ordens und der Stadt Lübeck, In: Zeitschrift für Ostforschung 3. Jahrgang 1954, Heft 4. 524.
54. SRP, I. 733. (=Wulfstan)
55. *J. Powierski*: i.m. 115.
56. PUB I., 1., N° 129.; *J. Powierski*: i.m. 115.
57. Uo.
58. SRP, I., 61. (=Dusburg)
59. PUB I., 1., N° 129.

60. SRP, I., 62. (=Dusburg); Uo. 679. I. (=Régebbsi Olivai Krónika); Uo. 280. (Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie); SRP, III. 59. (Annalista Thorunensis); SRP, V., 160. (Relatio de Hermann de Salza)
61. SRP, I., 61–65. (=Dusburg); SRP, II., 403–404. (=Translatio et miracula sanctae Barbarae); SRP, V., 160. (=Relatio de Hermann de Salza)
62. *J. Powierski*: i.m. 114.
63. SRP, I., 63. (=Dusburg)
64. Uo. 63–64.
65. Uo. 65.; SRP, I., 680. (=Régebbsi Olivai Krónika)
66. Uo. 65. (=Dusburg)
67. Uo.
68. Uo. 66–67.; Uo. 682–683. (=Régebbsi Olivai Krónika); SRP, V., 160. (Relatio de Hermann de Salza); SRP, III., 59. (=Annalista Thorunensis)

RÖVIDÍTÉSEK

CDP – Codex diplomaticus Prussicus, I–III. (Hrsg.) Johannes Voigt Königsberg, 1836–1848.

MHP – Monumenta Historica Poloniae, I. ab Augustino Theiner Romae, 1860.

PDP – Pomniki Dziejowe Polski, I–IV. Warszawa, 1961.

PUB – Preußisches Urkundenbuch I. (Hrsg.) P. Wölky, Königsberg, 1882.

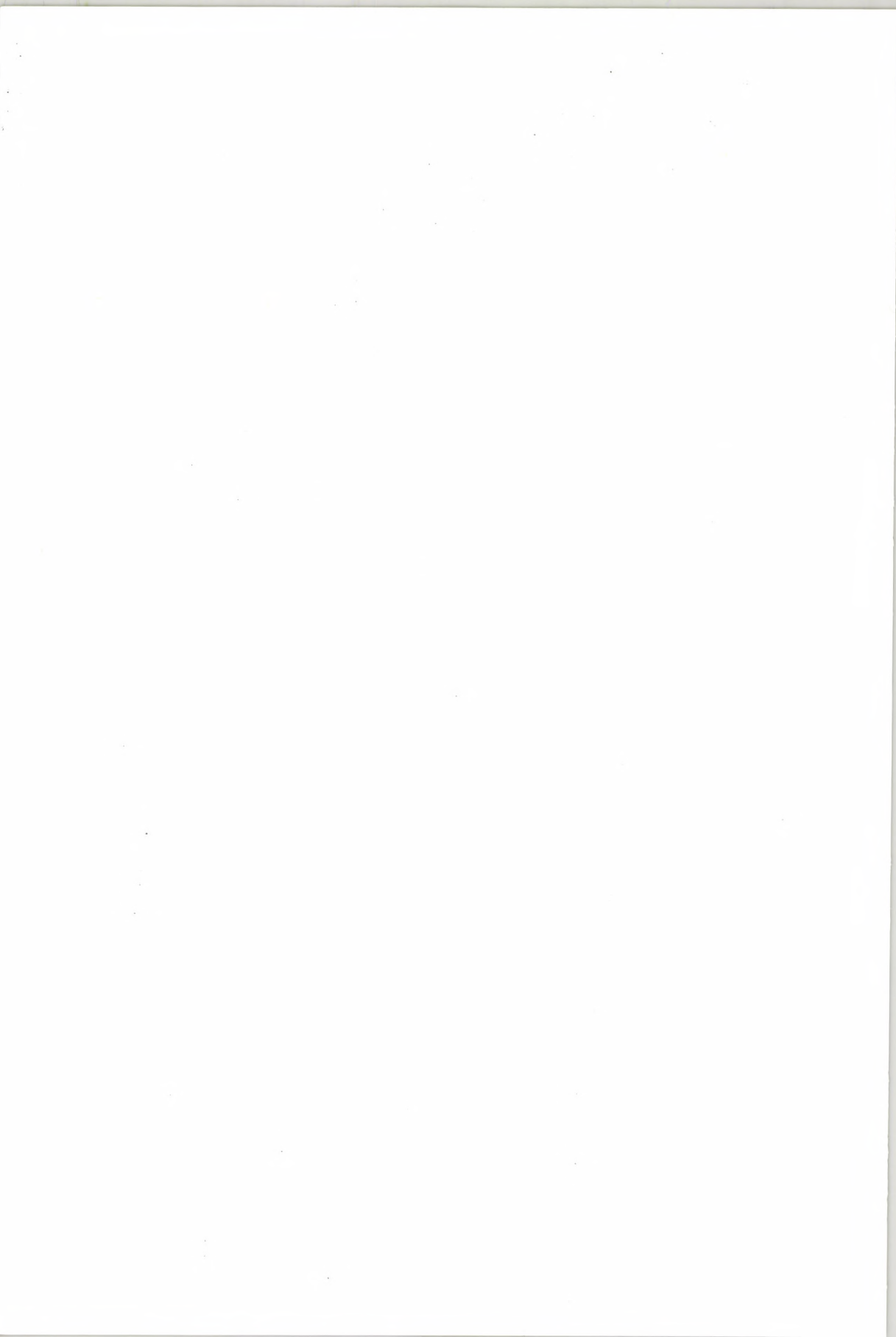
SRP – Scriptorum rerum prussicarum, I–V. (Hrsg.) Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke Leipzig, 1861–1874.

SUB – Schlesisches Urkundenbuch, (Hrsg.) H. Appelt, Wien, 1971.

László Pósn:

THE EARLIEST PRUSSIAN FORTRESSES OF THE TEUTONIC ORDER

On the basis of contemporary chronicles and records the essay details the fortress – building activity of the Teutonic Order at the time of its appearance in Prussia (1230) and the decade after. Fortresses contributed a lot to its survival and even winning the war against Swantopolk, Prince of Danzig, as well as the 1242 Prussian revolt. The author establishes that the fortresses – numerous and built close together in time – were not made of stone, but apparently of earth and wood. The Teutonic Order began to reconstruct its fortresses into stone buildings only at the end of the 13th century. The earliest stone fortresses of the Order were erected along the River Vistula and at the sea, i.e. the main routes of traffic and transportation. The most important record referring to the period, the „Cronica terre prussie” by Peter von Dusburg mentions that not only the Teutonic Order, but German secular nobles also built fortresses for the defence of their Prussian land and property.

Prepuk Anikó:

ZSIDÓEMANCIPÁCIÓ A REFORMKORBAN

A zsidóemancipáció kérdését Európa-szerte a polgári átalakulás tűzte napirendre. A polgári társadalom uralkodó ideológiája, a természetjogi és felvilágosodás gyökerekből táplálkozó liberalizmus elméleti talaján általában elfogadható volt a zsidóság pária-helyzetének felszámolása, a zsidó és a nemzsidó társadalom közti válaszfalak megszüntetése, a polgári jogegyenlőség deklarálását azonban Európa legtöbb államában hosszú, több évtizedig tartó társadalmi, politikai küzdelmek előzték meg.¹ A zsidóemancipáció körüli viták mindenekelett a zsidóság társadalmi integrációjának, a kialakuló polgári társadalmakba való beilleszkedésének kérdéséhez kapcsolódtak. A keresztény-feudális társadalmakban a zsidó csak egyéni választás alapján, kikeresztelkedés útján szabadulhatott a Krisztus-gyilkosság vádjától, döntése egyben saját közösségéből való kitaszítatásával járt. A formálódó új társadalmak a polgári individuumot megillető jogok alapján szükségesnek ítélték a zsidóság egyéni jogegyenlőségének megvalósítását, lényegesen nehezebb feladatnak bizonyult azonban a zsidó népi-vallási közösség helyének kijelölése.

Az integráció folyamata elsősorban a zsidó népiség kérdését állította a társadalmi viták középpontjába.² A szétszórátás óta a vallás a zsidó identitás legfőbb hordozója volt, a keresztény univerzalizmussal szemben a zsidóság lényegében vallási elkülönülése révén őrizte önazonosságát. Az üldöztetés során védelmet nyújtó vallásközösség azonban a diaszpórában nem csupán hitközösségként működött, hanem a mindennapi élet színteréül is szolgált, a vallási előírások a hit gyakorlásán túl sokrétűen szabályozták az élet valamennyi területét, meghatározva a zsidóság népi jegyeit is. Arra a kérdésre, hogyan illeszthető be a zsidóság a polgári nemzetekbe, az európai nacionalizmusok eltérő válaszokat adtak, útjaik mégis találkoztak abban a liberális elképzelésben, mely a keresztény kultúrában a 18. századtól erőteljesen meginduló szekularizáció mintáján a zsidó népi-vallási közösség szerepét vallásfelekezetté, a hitélet ápolását végző intézménnyé kívánta szűkíteni, s a népi közösséggel szemben az asszimiláció követelményét fogalmazta meg.

A zsidóságot pusztán vallásfelekezettnek tekintő törekvések feltételezték a zsidó vallás átalakítását, azon elemeinek kiiktatását, melyek vélt vagy valós akadályt gördítettek a társadalmi egybeolvadás elé. A vallásreform igénye

egyrészt a befogadó közegben született meg, a nem zsidó társadalmak ugyanis az asszimiláció arányában mutattak hajlandóságot a zsidóság polgári jogokkal való felruházására. De szorgalmazta azt a polgári fejlődésben a keresztény környezettel szabadabb érintkezésre törekvő zsidó nemzedék is, mely a vallás és a hagyomány szabta keretek szélesítésével kívánt kilépni a szellemi és a fizikai gettó falai közül, s a Talmud bírálata után a messiásvárásra berendezkedő, zárt közösség értékrendjének kizárólagosságát kérdőjelezte meg.³ A megreformált zsidó vallás alkalmas keretül szolgált a tömeges asszimilációhoz, megteremtve annak lehetőségét, hogy a zsidóság társadalmi beilleszkedése során se veszítse el teljes mértékben addigi közössége összetartó erejét, hogy az asszimilációt a teljes identitásváltás helyett kettős kötődésként élhesse meg.

A zsidóság asszimilációjának, népi és vallási közösség elválasztásának kérdése különös jelentőséggel bírt a közép- és kelet-európai polgári nemzetfejlődés folyamatában.⁴ A térségben kialakuló nemzetek, melyek az uralkodó és az alávetett etnikumok több évszázados együttélése következtében elsősorban nyelvi, kulturális és származási egységként definiálták magukat, a nemzethez való tartozás feltételévé a nyelv, a szokások és a hagyományok átvételét szabták, a beilleszkedő zsidósággal szemben fokozott mértékben fogalmazták meg az asszimiláció követelményét. A kultúrnemzeti fejlődés asszimilációt ösztönző hatását a birodalmakon belül versengő nemzetek konfliktusa erősítette, mivel a nyelvi, kulturális integráció útján megvalósuló létszámgyarapodás jelentősen befolyásolhatta az egymással szembeni érdekérvényesítésük esélyeit is. De hozzájárult ahhoz a térség polgári erőinek gyengesége is, s emiatt a zsidó emancipációra irányuló törekvések egyben a nemzeti burzsoázia erősítésének szándékával kapcsolódtak össze.

Zsidók Magyarországon

A magyarországi zsidóság népességnövekedése a 17. századtól főként kétirányú, nyugati és keleti bevándorlásból táplálkozott. Az 1735–38-ban végzett zsidó összeírás alig több mint 11 ezer főt regisztrált az ország 30 vármegyéjében, 1785-re 75 ezerre, 1805-ben 128 ezerre emelkedett számuk, amely 1840-ben már meghaladta a 240 ezret.⁵

Magyarország a 18. századtól a közép- és kelet-európai zsidóság vándorlásának egyik legfontosabb állomása volt.^{6a} A török kivonulásával elnéptelenedett ország elsősorban a Lengyelországban és az Oroszországban egy tömbben élő, s a 18. századra túlnépesedett zsidó közösségeket vonzotta. A keleti területekről már az 1648-as kozák felkelést követő zsidóüldözések következtében érkeztek menekültek, a nagyobb számú betelepődést azonban Lengyelország első felosztása, Galíciának a Habsburg-birodalomhoz csatolása indította el.

A keleti betelepődéssel párhuzamosan Ausztria, Cseh-Morvaország és Kelet-Poroszország területeiről is érkeztek zsidók Magyarországra. A bécsi zsidó

közösség 1670-ben történt kiűzése miatt távozni kényszerülők egy része a nyugat-magyarországi nagybirtokra telepedett. A cseh és morva területekről a zsidóság elvándorlását III. Károly 1726-ban kibocsátott rendelete indította el, mely a zsidó családokban csak egyetlen férfi nősülését engedélyezte. A rendelet következményeként a zsidó ifjak tömegesen települtek Magyarországra, s az ország nyugati, északnyugati részein alapítottak családot.

E kétirányú betelepedés a 18–19. század folyamán eltérő intenzitással zajlott. S bár szakaszhatáraitól megoszlanak a vélemények, a statisztikák tanúsága szerint a nyugati bevándorlás végigkísérte a 18. századot, nagyobb hulláma, a 19. század közepén zárult le. A keleti zsidók betelepődése ezzel szemben egészen a 19. század végéig tartott, állandó utánpótlást nyerve az oroszországi pogromok elől menekülőkből.^{6b}

A 18. századtól egyre nagyobb számban betelepülő zsidóság helyzetét alapvetően a keresztény-rendi társadalom jogi keretei határozták meg: a zsidóság el volt tiltva a földbirtoklás feudális formáitól, a kereskedelem és az ipar céhes formáitól, nem részesülhetett a privilegizált városi polgárság jogaiban, s mint nem keresztény népesség, megtűretése fejében Mária Terézia uralkodása óta türelmi adót fizetett a kincstárnak. A 19. század elején ugyan nem készült módszeres zsidó összeírás, de az egy évszázaddal korábbi *Conscriptio Judeorum* szerint 1735–38-ban a zsidó családfők fele házalókereskedelemmel és szállítással foglalkozott, egyharmada céhen kívüli iparos tevékenységet folytatott.⁷

A társadalmi- jogi korlátok egyrészt igen szűkre szabták a zsidóság tevékenységét, másrészt azonban segítették és megkönnyítették a feudális gazdálkodáson belül keletkezett új teendők vállalását. A Magyarországra telepedő zsidóság számára a 18. században az egyre bővülő majorsági gazdálkodás és a mezőgazdasági árutermelés teremtett új feladatokat. A – főleg nagyobb főnemesi – birtokok az áruforgalmazás folyamatában jól hasznosították a mozgékony zsidó kereskedőket. A földesúri földekre, uradalmakba, mezővárosokba telepedő zsidók fontos szerepet játszottak a mezőgazdasági árukereskedelem lebonyolításában, gabona- és állatértékesítéssel, valamint nyersbőrök adás-vételével foglalkoztak⁸. Az árutermelő nemességnek a zsidók letelepedésében való érdekelttségére utal az ún. védlevelek adományozása, amelyek kollektív kiváltságokkal ruházták fel a nemesi földön élőket, lehetővé tették a szabad vallásgyakorlást, meghatározták az általuk forgalmazható áruk körét, s legfontosabb kiváltsággként sok helyütt függetlenítették a zsidó közösséget a település előljáróságától.⁹ Ilyen széles belső autonómiával rendelkező közösségek jöttek létre a 17–18. században az Esterházyak nyugat-magyarországi birtokain, a Zichyek óbudai uradalmában, a Batthyány és Pálffy földbirtokokon.

A nemesi birtokokra, mezővárosokba való letelepedés a majorsági gazdálkodás szélesedése mellett nagyban összefüggött a szabad királyi városok elzárkózó magatartásával. A városok főként helyi piacra termelő céhes kereskedő és iparos polgárai veszélyes versenytársat láttak a céhszabályoktól nem korlátozott zsidó kereskedőkben, kiket nem kötött a szabott ár, mozgékonyságuk révén, a helyi

piac kiiktatásával, valóságos házalással maguk juttatták el a termékeket a fogyasztóhoz, s ezáltal olyan cikkek (pl. rongy, papír) forgalmazását is elvégezték, melyek elvesztek a céhes kereskedelem folyamatában. A szabad királyi városok – néhány kivételtől eltekintve – a központi hatalom támogatásával egészen 1840-ig sikeresen állták útját a zsidók betelepedésének. A legtöbb város csak országos vásárok idejére engedte be a zsidó kereskedőket, s a kistételben való árusítástól eltiltotta őket.¹⁰

Az árutermelésbe bekapcsolódó nemesek és a zsidóság között kialakuló kapcsolat nyomán a 18. század végére bizonyosfajta érdekszövetség körvonalai bontakoztak ki, amely fokozatosan felváltotta a korábbi uralkodói jogvédelem szerepét. A zsidóság tűrése vagy kiűzése Magyarországon is az uralkodói jogok közé tartozott, alapja a Német-római Birodalomban bevett kamaraszolgai viszony volt. A zsidók az udvari kamara tulajdonának számítottak, háborítatlanságuk az uralkodói akarat függvénye volt. A katolikus Habsburg uralkodók idején azonban nem szolgálta a zsidók védelmét. I. Lipót nevéhez fűződik a türelmi adó elődjének számító illeték kirovása 1698-ban, amit Mária Terézia éppen a kamaraszolgaságra hivatkozva, a magyar rendek beleegyezése nélkül tett a zsidóság állandó adójává.¹¹ II. József uralkodása átmeneti epizódnak számít a Habsburgok zsidópolitikájában. A felvilágosult uralkodó jól elgondolt birodalomépítő politika jegyében kívánta integrálni a zsidóságot a birodalom népei közé. Türelmi politikája sok vonatkozásban szélesítette a zsidók jogait: eltörölte a megkülönböztető jelzéseket, szabadabb mozgást tett lehetővé számukra, megengedve a szabad királyi városokba való települést, s bizonyos korlátok között az iparűzést és a kereskedést is.¹² A II. József halála után ismét feléledt jogkorlátozó törekvések azonban nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi zsidók a nemességben látták jogaik védelmezőit, és sérelmeik orvoslásáért a 18. század végétől a rendi országgyűlésekhez fordultak.¹³

Polgári jogegyenlőség és/vagy magyarosodás

Az árutermelő nemesség egy része és az országban élő zsidóság között a 18. század végére kialakult gazdasági kapcsolatok nagy szerepet játszottak abban, hogy a zsidóemancipáció megvalósítását a polgári reformot vállaló liberális nemesi ellenzék tűzte zászlajára. Még inkább hozzájárult ehhez az európai liberalizmus hazai viszonyokra szabott elmélete, az érdekegyesítés gondolata,¹⁴ amelyhez a zsidóemancipáció több szálon kapcsolódott: a politikai jogkiterjesztés egyrészt magában foglalta a nemesség és a jobbágyság mellett a polgárság és a polgári tevékenységet folytató rétegek felsorakoztatását, másrészt kiterjedt az országban élő idegen etnikumok és vallásfelekezetek megnyerésére is. 1825-től valamennyi országgyűlés foglalkozott az országban élő zsidók helyzetével, ezért a kérdés reformkori történetének vizsgálatához alkalmas vezérfonalnak kínálkoznak az országgyűlési viták.

A rendi alkotmányosság 10 évig tartó korlátozása után először 1825-ben összeült országgyűlés még helyreállította a rendek és a bécsi udvar kompromisszumát. Megnyilvánult ez abban, hogy a feudális berendezkedés válságjelenségeire hagyományos választ adott: újraindította az 1792-ben félbehagyott, az udvar és a felvilágosult nemesség közös fellépésének szellemét őrző bizottsági munkálatokat. 1792-ben külön bizottságot állítottak fel a zsidóság helyzetének felmérésére. A munkálatok folytatásaként 1831-ben elkészült tervezet a házaló kereskedelem engedélyezését javasolta, s legfontosabb következtetésként a zsidók jogainak szélesítését attól tette függővé, hogy besorolhatók-e a zsidók a következő öt foglalkozási ágba: földbirtokos, kereskedő, szabad művészetek mestere, kézműiparos, engedélyes házaló kereskedő.¹⁵

A zsidó „nemzet” előbbi csoportosításának gondolata nem 1831-ben fogalmazódott meg először, hanem a zsidó közösségek kezdeményezték az 1807-es diétához intézett folyamodványukban.¹⁶ A folyamodvány megszületése összefüggésbe hozható a francia háborúk okozta gazdasági konjunktúra hatásával, és a zsidóság vagyoni rétegződésének előrehaladására enged következtetni. A háborús konjunktúra különösen kedvezően érintette azokat a közösségeket, melyek a nemesi birtokokra telepedve vettek részt a mezőgazdasági kivitel lebonyolításában. Hasonló előnnyel járt a kontinentális zárlat következtében a Magyarországon megélénkülő átmenő forgalomba való bekapcsolódás is. A korabeli tudósítások ezektől az évektől datálják a pesti zsidó gyülekezet gyors fejlődését,¹⁷ s minden bizonnyal a zsidók bővülő gazdasági tevékenységével magyarázható az, hogy egyes zsidó közösségek jelentős mértékben járultak hozzá a francia háború költségeihez.¹⁸ A kereskedelemben felhalmozott pénz keresett befektetési lehetőséget, mikor 1807-ben a zsidók a kereskedelmen kívüli tevékenységek engedélyezését kérték a diétától. Érvelésükből ugyanakkor arra következtethetünk, hogy az öt „rendbe” való besorolás óhaja a fennálló rendi társadalomba való beilleszkedést célozta, az ezzel járó jogok megszerzésével együtt.

Az 1831-re elkészült bizottsági javaslatok nem haladták meg az 1807-es folyamodvány pontjait, a meglévő rendi kereteken belül kívántak megoldást adni. Az 1830-as évek elején színre lépő reformnemzedék képviselői, a polgári társadalom, a polgári nemzet elméleti alapvetése során valamennyien szembe kerültek a zsidóság tevékenységének, beilleszkedésének kérdésével. Széchenyi korai munkáiban, a Hittelben és a Világban a zsidó kereskedők tevékenységéről értekezett azzal a céllal, hogy szembeállítsa azt a nemesi gazdálkodással.¹⁹ A zsidók kereskedésében megvalósulni látta egyrészt az általa annyira óhajtott gazdasági racionalitást, másrészt a polgári érény számos elemét, a szorgalmat, a törekvést, a haszonelvűséget, azokat az értékeket, amelyeket kitüntetett a polgári társadalomban. Széchenyinek nem volt célja a zsidóság helyzetének vizsgálata, csupán azokat az új szerepköröket kívánta kiemelni, amelyeket a hazai társadalomfejlődés sajátosságaiból eredően a zsidóság egyes rétegei töltöttek be. Bár a korai munkáiban közvetlenül nem foglalkozott a zsidónépesség,

mint az országban élő társadalmi csoport kérdésével, gondolataival mégis hozzájárult annak az érdekközösségnek a tudatosításához, amely a zsidóság és a nemesség egy része között az árutermelő gazdálkodás során alakult ki. Széchenyi korai tevékenységével más módon is elősegítette közvetetten a zsidó kérdés megoldását. Nemzetkoncepciójának alap gondolata, a polgári nemzet jogkiterjesztésen alapuló megteremtése ugyanis az egyenjogúsítás elvi lehetőségét fogalmazta meg.

Kölcsey és Wesselényi az érdekegyesítés lehetőségeit kutatva szükségesnek ítélte valamennyi hasznos társadalmi elem egybegyűjtését a polgári alkotmány keretei között.²⁰ Elsősorban az adózó nép tömegeire gondoltak, de idesorolták az országban élő idegen etnikumokat is. Mindketten a nyelvben látták azt az erőt, amely egy nemzetté gyúrhatja össze a társadalom különböző helyzetű és eredetű elemeit, mert a nyelvi közösséget megfelelőnek tartották az addig jogi kategóriaként definiált nemesi nemzet kereteinek bővítésére. A Balítételekben írja Wesselényi a nyelvről: „honivá változtatnak s nemzeti sajtással ruháznak fel akármely idegent is.”²¹ A beillesztendő idegen etnikumok között a görögök, rácok mellett a zsidókat is megemlíti. „Óhajtanám, hogy valaha ők is egész úgy élhessenek polgári alkotmányunk minden jótétivel – hasznaival, mint bárki más.”²² Ennek beteljesülését azonban a távoli jövőbe tette, amelyre magyarázatot a nemzetiség terjesztésének módjára vonatkozó gondolatai adnak. A nyelvi egység kialakítását ugyanis fokozatosan, kényszer nélküli lassú folyamatnak képzelte el, amelyben nincs helye a törvény szabályozó erejének. „Szükségessé s elkerülhetetlenné kell a magyar nyelv tudását tenni; – ez s nem törvény szavai fognak mindenkit annak megtanulására sikerrel szorítani s kényszeríteni.”²³

A polgári jogegyenlőség gondolata a törvényhozásban először az 1832–36-os országgyűlésen kapott nyilvánosságot.²⁴ A reformtábor ekkor még szűk és amorf jellege miatt a rendek többségét a zsidó ügy mellett azokban a kérdésekben sikerült mozgósítani, melyek összhangban álltak a hagyományos rendi sérelmi politikával. Ezek közé tartozott a protestáns vallásszabadság és a türelmi adó ügye. A zsidó jogegyenlőség a haladó megyék javaslataként a protestáns vallásszabadságról szóló vitában, a zsidó vallásnak a keresztény felekezetekkel való egyenlővé tételének formájában vetődött fel.²⁵ Temes, Baranya, Bihar, Szatmár és Bars követői a vallási egyenjogúsítás fontosságát a felvilágosodás egyenlőségeszméjével támasztották alá: „a zsidókat azért, mert szinte emberek, mint mi, be kell fogadni”.²⁶ A haladók és a rendi sérelmi politikát képviselők azonban egyetértettek abban, hogy a zsidóság akkori állapotában nem alkalmas a nem zsidó társadalmat megillető jogok elnyerésére. Voltak, akik a zsidók erkölcsi színvonalának alacsony fokára hivatkoztak, mások az elzárkózásra való hajlamot és a németnyelvűséget kifogásolták. Az érvelés a keresztény-rendi társadalom értékrendjét tükrözte, helyt adva valamennyi hagyományos zsidóellenes vádnak, de már megfogalmazódtak a polgári magyar nemzetben gondolkodók bírálati is. A haladó megyék követői a vallási egyenjogúsítással a zsidók „pollérozódását” (sic!), „a polgári társaság céljaihoz való felemelkedését” kí-

vánták elősegíteni, a vallási egyenjogúsítástól a zsidóság elkülönülésének felszámolását várva, a „polgári jussok” elnyerése érdekében.

A rendi sérelmi politika talaján lényegesen nagyobb vitát kavart a már említett türelmi adó ügye. A zsidóság állami adóját Mária Terézia 1746-ban úgy vezette be, hogy a zsidók kamaraszolgátságára hivatkozva nem kérte a rendek hozzájárulását. Az adót a zsidóság megtűretése fejében volt köteles fizetni, amely a kezdeti személyenkénti 2 Ft-ról fokozatosan növekedett, 1813-ra elérte a 160 ezer Ft-ot.²⁷ Befizetéséért a magyarországi zsidóság együttesen felelt, felosztásába a központi hivatalok nem szóltak bele, beszédese azonban a megyei szervezet segítségével történt. A magyar rendek általános adómegajánlási jogukra hivatkozva többször tiltakoztak az adó kivetése ellen, de tiltakozásukat a jogsérelm mellett az is indokolta, hogy a központi adó összege általában kedvezőtlenül befolyásolta a nemesi birtokokra telepedő zsidóktól a földesúri jogvédelem fejében szedett illeték nagyságát. Bár a központi hivatalok működésképtelensége és a megyék ellenállása folytán az adók befizetése 1828-tól lényegében szünetelt, a türelmi adó ügyét mégis mint alkotmány- és törvényellenes jogsérelmet, gravament vették fel az országgyűlésen tárgyalandó kérdések közé. A kerületi vitában a rendek többsége a hagyományos sérelmi politika alapján szavazott az adó megszüntetéséről, de támogatta azt a Kölcsey és Wesselényi vezette reformtábor is, akik az emancipációhoz vezető út fontos állomásának tekintették a megalázó türelmi adó felszámolását. A háromszori üzenetváltás a főrendeket is meggyőzte, az országgyűlés határozatát mint az abszolút hatalom jogkörét megkérdőjelező álláspontot azonban az uralkodó elutasította.²⁸

Az 1832–36-os országgyűlés zsidó vitáinak jelentősége azonban nem a kézzelfogható eredményekben mérhető le, hanem elsősorban a kérdés megfogalmazásában. Abban, hogy a hazai polgári átalakulás kulcskérdései között – a jobbágykérdéshez, a vallás és a nemzeti nyelv ügyéhez kapcsolva a zsidóság beilleszkedését – a formálódó polgári társadalomba és a polgári nemzethez való asszimilációjának szükségességét is felvetette. A beilleszkedés feltételezte a zsidóság átalakulását, annak részleteit azonban, hogy milyen erővonalak mentén valósuljon meg a kívánt „pallérozódás”, a differenciálódó reformtáboron belül az 1830-as évek végén fellépő irányzatok dolgozták ki, eltérő felfogásukból adódóan más-más megoldási lehetőségeket fogalmazva meg.

Az 1839–40-es országgyűlésen a vezetőitől ugyan megfosztott, de létszámában mégis egyre növekvő reformtábor, ha kompromisszumok árán is, számos engedményt tudott kicsikarni az udvartól a polgári reformok érdekében. Ezek közé tartozott a jobbágy-földesúr viszonyt érintő önkéntes örökváltságáról szóló törvény elfogadása és a váltótörvénykönyv bevezetése, mely a feudális jogrend keretei között enyhítette a hitelezés nehézségeit. A polgári átalakulást támogatták a kereskedelem fejlesztéséről, ill. a céhes kötöttségektől mentes gyáralapításokról hozott törvények, s ugyancsak ebbe az irányba hatottak azok az előkészületek, melyek a hazai igazságszolgáltatás korszerűsítését szolgálták.²⁹ Ezen

az országgyűlésen a zsidók jogegyenlőségének kérdése is nagyobb hangsúlyt kapott. A reformerek az emancipáció alapjának a nem nemesek által gyakorolt jogokat tekintették, amelyek a fokozatos jogkiterjesztés, ill. az általános reformfolyamat előrehaladása folytán azonban ekkorra már valamivel többet jelentettek a rendi alkotmány kínálta jogoknál. Az előző országgyűlés a nem nemesek számára is lehetővé tette a jobbágytelek szerzését, 1839-ben első lépésként ezzel a joggal a zsidókat is fel kívánták ruházni.³⁰ A javaslattevők a földművelés nevelő hatására hivatkoztak, de kiemelték a jobbágytelkek iránt ily módon megnövekvő kereslet várható pozitív hatását is. Az emancipációs javaslatot a kerületi ülésen Pest megye követe terjesztette elő, a türelmi adó eltörlését és a nem nemeseket megillető valamennyi jog kiterjesztését kérve. A kerületi ülés egyhangúlag elfogadta a javaslatot, az alsótáblán azonban a városi követek hangosan tiltakoztak a zsidó konkurencia jogainak szélesítése ellen.³¹ Indoklásul a hagyományos vádak egész sorát vonultatták fel, kifogásolva a zsidó vallás feltűnő különbözőségét, a Talmud érthetlenségét, a zsidók romlottságát és kártékonyágát. Mások a bevándorlás várható élénkülésére, annak esetleges kedvezőtlen következményeire hivatkoztak. Helyet kapott az érvelésben a földműveléshez kötődő nemesi szemlélet is, a zsidók bevándorlásával a földművelő országnak tönkremenetelt jósolva. A nemesség többsége azonban – beleértve a reformtáborhoz nem tartozók nagyobb részét is – elfogadta a javaslatot. S tette ezt azért, mert az emancipáció ebben a formában lényegében nem veszélyeztette volna a nemesi előjogokat.

A reformerek azonban egy „szabad alkotmány” felépítésén munkálkodtak, melynek alapja Eötvös József szerint „csak a minden nép osztályok iránt gyakorlott hasonló igazság, csak minden emberi jognak teljes tisztelete” lehet. A felsőtáblai vitában megszólaló Eötvös ebből az alapállásból támogatta az emancipációt, sorra cáfolva a leggyakoribb keresztény vádak. Tiltakozott amiatt, hogy a zsidók csalárdsága és romlottsága érvül szolgáljon az emancipáció ellen. „Vagy azt gondoljuk-e, hogy évezredes elnyomás egy népet morálisálni fog?” – szállt szembe e tulajdonságokat örökérvényűként feltüntetőkkel. A magyarosodásra való csekély hajlandóság, a hazafiatlanság vádját cáfolva az emancipációt már megvalósító nyugati országok példáját idézte: „Hollandiában, Francia- s Angolországban, az észak-amerikai szövetségben látjuk, a polgárosított zsidókat nemzetiségnek hiányával nem vádolja senki”, hiszen „hasonló jogok hasonló érdekekben központosítják a különvált részeket.”³²

Egészen más alapállásból ugyan, de az emancipáció mellett foglalt állást a főrendeknél a formálódó konzervatív gondolatkört képviselő Dessewffy Aurél is.³³ A rendi alkotmány és a nemesség osztályuralmának megőrzésén munkálkodó konzervatívok a zsidóemancipáció e formáját azért nem utasították el, mert nem veszélyeztette a nemesi előjogokat. Dessewffy nem osztotta azok félelmét, akik a zsidók felszabadítását a magyar nemzetiséget veszélyeztető tényezőként értékelték. Toleráns álláspontja a konzervatívok nemzetértelmezéséből fakadt, abból, hogy a nemzet védelmének és erősítésének jelszaván mindenekfelett a

nemesi nemzet fenntartását és megőrzését értették. A főrendeknél azonban az emancipációt támogatókkal szemben azok voltak többségben, akik túlságosan széleskörűnek ítélték az engedményeket, s egyetlen rövid törvény helyett részletes szabályozást óhajtottak. Javaslatuk a türelmi adó eltörlésére, a szabad letelepedés és iparúzés, valamint a jobbágyi és a polgári telekvásárlás jogának megadására szorítkozott. Az alsótáblai javaslatához képest szabályozni kívánták a bevándorlást is, engedélyt a betelepedésre csak azoknak adva, akik vagyonnal rendelkeznek, iparúzésük vagy tudásuk révén az ország hasznára lehetnek, ily módon akadályozva a nincstelen zsidótömegek beáramlását.³⁴ Az alsótábla végül elfogadta a főrendek módosításait, az uralkodó azonban még ezt a változatot is megnyírbálva szentesítette a diéta határozatát.

Az 1840. évi XXIX. tc. mindenekelőtt az uralkodói hatalom jogkörét érintő pontokon módosította az országgyűlés előterjesztését. Nem rendelkezett a türelmi adó eltörléséről, s az egységes birodalom elve alapján nem fogadta el a bevándorlás korlátozását sem. Megengedte azonban azt, hogy az országban született vagy letelepedésre törvényes úton engedélyt nyert zsidók az „Országban és kapcsolt Részekben” a bányavárosok kivételével bárhol szabadon élhessenek. Lehetővé tette a szabad kereskedést, a gyáralapítást, valamint „vallásukbeli legények segítségével” bármely mesterség űzését. Állandó vezeték- és személynév használatára, az újszülöttek anyakönyvezésére kötelezett, az oklevelek és a szerződések nyelveként „a hazában és a kapcsolt részeken divatozó élő nyelveket” írta elő.³⁵

Ha a törvény szövegét a reformerek eredeti célkitűzéseivel vetjük össze, jogosnak ítéelhetjük a börtönből nem sokkal a törvény megszületése előtt szabadult Kossuth véleményét, aki a „nagy szavak parányi eredményeként” értékelte azt. Nem helytálló azonban e kritika, ha az országgyűlésen tárgyalt egyéb kérdések sorsához hasonlítjuk. Az udvar és a reformtábor közti kötélhúzásban ugyanis olyan fontos javaslatok, mint a protestánsok vallászabadságának, vagy a jobbágyok személyi és vagyonsbiztonságának eluásításához képest az 1840:XXIX. tc.: a jogegyenlőség irányába tett fontos lépésnek számított. 1790 óta az első törvény volt, mely az eltelt fél évszázad változásaira reagált. Élénkítő hatással volt a zsidóság tevékenységére,³⁶ legfontosabb eredménye azonban a szabad költözés jogának elismerése volt. E törvénnyel végérvényesen elhárult az akadály – a bányavárosok kivételével – az ország bármely részére való letelepedés elől, következményeként az eddig sikeresen elzárkózó szabad királyi városok is megnyíltak a zsidók előtt. Nagymértékben hozzájárult az ország határvidékeire összpontosuló zsidó tömörülések oldódásához, a magyarlakta belső területekre való betelepüléshez. A törvény hatása ez utóbbi tekintetben igen hamar jelentkezett. 1825-ben a hazai zsidó népességnek 60%-a élt még az osztrák, morva és a lengyel határ mentén, 1869-re ez az arány 43,7%-ra csökkent.³⁷ Ezáltal növekedett a liberálisok által a zsidóság körében annyira óhajtott magyarosodás lehetősége és esélye.

A reformok hívei azonban nem voltak megelégedve az elért eredményekkel, amit a törvény szövegében is kifejezésre juttattak: ideiglenes rendelkezésnek szánták, a főrendi és az uralkodói korlátozásokat csak a munkálatok folytatása reményében voltak hajlandók elfogadni. Az országgyűlés kompromisszumai készítették újból megszólalásra nem sokkal a diéta berekesztése után az emancipáció mellett állást foglaló Eötvös Józsefet. A Budapesti Szemlében 1840 októberében közölt írásában elmélkedését folytatva részletesen elemezte a keresztény társadalom által megfogalmazott kifogásokat: a fukarság, a pénzhajhászás, az uzsora, az elkülönülésre mutató hajlam jelenségeit.³⁸ Ezen előítéletek felszámolásának feltételét a polgári szabadság kiterjesztésében látta. A szabadság az értekezés központi kategóriája, a polgári jogokban megtestesülő szabadságot a kiváltsággal és az előjogokkal szembeállítható legfőbb értéknek jelöli meg. Eötvös a szabadság hiányára, a kirekesztettségre vezette vissza a zsidóság másságát, elkülönülését, s a keresztények által kárhóztatott tulajdonságokat. „Nem csudálatos – írja –, ha az kit földön csúszni kényszerítünk, végre kígyó természetét vevé magára.”³⁹ A zsidók polgári jogokkal való felruházásának követelése kétfős meggyőződéséből táplálkozik. Egyrészt a szabadságnak az ember alapvető, veleszületett jogként való felfogásából, „mely nem olly valami, amit érdemekért jutalmul adni rajtunk áll.” Másrészt abból a felismerésből, hogy a szabadság állapota egyben az ember, mint egyén tulajdonságai kifejlődésének természetes közege, „s csak hol e természetes elemében látjuk, ítélkezhetünk természetéről.”⁴⁰ Szakított az „örök zsidó”, s a „bűnös nép” mítoszával, s a polgári individuum nevében vetette el azt a gondolkodásmódot, mely az egyén tulajdonságait egy egész népre vetítve ítélkezik.

Eötvös az azonnali megoldás és a teljes körű emancipáció híve volt, s a törvényhozás egyszeri aktusával kívánta rendezni a zsidó ügyet, a jogi feltételek megteremtését követően a polgári társadalom integráló erejére bízva a zsidóság beilleszkedését. Javaslatát természetesen magán viselte a centralista reformfelfogás általános vonásait.⁴¹ Az a hit, hogy a polgári átalakulás jogi, intézményi kereteinek megteremtése automatikusan együtt jár a társadalom és a gazdaság modernizációjával, a zsidókérdésben a beilleszkedés társadalmi-pszichés feltételeinek figyelmen kívül hagyását vonta maga után. Eötvös szerint az emancipáció, a zsidóságnak a társadalom egésze által birtokolt jogokkal való felruházása közvetlenül vezet el a beilleszkedéshez és a magyarosodáshoz. Ez a megoldás azonban érdemben nem számolt sem a beépülő zsidóság, sem a befogadó társadalom lehetséges reakcióival, s érvek nélkül állt azokkal a jelenségekkel szemben, melyek az 1840-es éveken zsidók és nem zsidók körében az emancipáció elutasítását tükrözték. Az 1840-es években ugyanis a zsidóemancipáció szempontjából eddig kedvező politikai légkör megváltozásának lehetünk tanúi. A hangulatváltást mindenekelőtt az 1843–44-es országgyűlés alsóházai vitái mutatták. Nem változott ugyan észrevehetően az emancipáció híveinek pozíciója, velük szemben azonban az egyenjogúsítást elutasítók eddig nem tapasztalt határozottsággal léptek fel. Minden bizonnyal a liberális érvek-

nek tudható be, hogy immár nem a zsidók romlottságára, kártékonyosságára, mint örök zsidó tulajdonságokra hivatkoztak, hanem a zsidó vallás kihívó különbözőségeire, a vallási törvényeknek a nemzet érdekeivel való azonosulást akadályozó szerepére. Ezt fejezte ki Ugocsa követe, amikor azt kérte, hogy „a zsidók addig ne emancipáltassanak, amíg vallásuk külsőségeiről nem faragják le a cafrangokat”. Győr megye képviselője egyenesen arra szólította fel a zsidókat, hogy „mondjanak ellent vallásuknak.”⁴²

Ha az emancipációt elvető hangos kisebbség érvényesülésének okait kutatjuk, mindenekelőtt a hazai társadalomnak a zsidósággal kapcsolatos akkori élményanyagára, ill. abban az előző országgyűlés óta bekövetkezett változásokra kell utalnunk. 1840-ben az országgyűlés a főrendek álláspontja ellenére nem állított akadályt a zsidóság bevándorlása elé. Az 1840. évi XXIX. tc. teremtette kedvező lehetőségek nyomán korábban nem tapasztalt méretű beköltözés indult Magyarországra, elsősorban a birodalom keleti területeiről: 1840 és 1850 között 76 ezren érkeztek az országba, a természetes belső szaporulattal együtt 244 ezerről 368 ezerre nőtt a zsidóság száma, az összlakosságon belüli aránya elérte a 3,7%-ot.⁴³ A beköltözés mellett említjük a lehetővé vált belső vándorlás megélénkülését is, amelynek következtében pl. Baranya, Tolna és Vas megyékben megkétszereződött a létszámuk, s olyan helyeken is megjelentek, pl. Békés megyében, ahol addig alig laktak. A legnagyobb arányú növekedés a határ menti megyékben volt, Máramarosban, Beregben, Zemplénben közel 150%-kal, Ugocsában 118, Győr megyében 100%-kal gyarapodott számuk.⁴⁴ Feltehetően nem tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy az országgyűlésen az emancipáció ellen tiltakozók a létszámnövekedés által leginkább érintett megyék követei voltak.

Nem gyarapította az emancipáció híveinek táborát a nemesség körében az 1840-es években egyre nagyobb méreteket öltő eladósodás folyamata sem. Az ősiség viszonyai között, megfelelő hitelszervezet hiányában a nemesség az elmaradott gazdálkodás folytatásához, vagy az elkerülhetetlen korszerűsítéshez szükséges pénzhez főként uzsora jellegű hitelforrásokból juthatott. A váltótörvény némileg szabadabb pénzmozgást teremtett, érdemben azonban nem tudta befolyásolni a nemesi birtokok eladósodási folyamatát, amely a korabeli becslések szerint 1848-ra közel 300 millió ezüstforint adósságállományt halmozott fel.⁴⁵ A magyar nemesség veszedelmes méretű eladósodásában konzervatívok és liberálisok egyaránt kiemelték a zsidóság szerepét.⁴⁶ A nemesség számára egyrészt a hazai terménykereskedelemben felhalmozott, másrészt a nyugati területekről bevándorolt zsidók nemzetközi pénzügyi kapcsolataiból származó tőkék szolgáltak nagyobb mértékben hitelforrásul. A hazai zsidó kereskedő réteg jelentősen hozzájárult az első hitelintézetek felállításához is. A Pesti Kereskedelmi Bank 1841-ben Ullmann Mór vezetésével, dohánykereskedelemből származó tőkével alakult meg. A Fáy András irányította Pesti Hazai Első Takarékpénztár 12 fős választmányában 4 zsidót találunk.⁴⁷ A zsidó kereskedőtől származó hitelek összegét nem tudjuk ugyan meghatározni, magát a hitelezés tényét azonban az 1840-ben megalkotott váltótörvény megfelelő része

igazolja, amely külön rendelkezik a zsidó ünnepekről, mint a váltó benyújtására alkalmatlan napokról.⁴⁸ A zsidó emancipáció szempontjából korábban kedvező politikai légkör megváltozása az emancipáció ellen tiltakozó véleményeken túl a jogegyenlőséget támogató reformpárti többség magatartásában is lemérhető. Erről a változásról tudósít az az emancipációs törvényjavaslat, melyet a reformerek 1844 szeptemberében dolgoztak ki. A tervezet azon túl, hogy lehetővé tette volna a nemesi javak haszonbérbe vételét, városi telkek szerzését és más felekezetű segédek tartását, minden zsidó elemi iskolában kötelezővé kívánta tenni a magyar nyelv oktatását, a magyarosítást is segítő rabbi- és tanítóképző felállítására tett javaslatot, s a rabbi-állás betöltését a törvény kihirdetése után tíz évvel a magyar nyelv ismeretéhez akarta kötni.⁴⁹ A zsidók magyarosodásának követelése, mely először jelentkezett ilyen erővel a törvényhozásban, mindenekelőtt a reformtáboron belüli erőviszonyok megváltozásával, a liberális eszmerendszer radikális képviselőinek, Kossuth és táborának térnyerésével függött össze.

Kossuth a zsidóemancipáció kérdését a liberális politika próbakövének tekintve, már 1840-ben támogatta a törvény előtti egyenlőség követelését. Elérkezettnek látta az időt a politikai egyenjogúsításra, de a centralista Eötvössel szemben a zsidó ügyet nem tekintette csupán a törvényhozás, a politika által megoldhatónak. A kérdéshez a társadalmi beilleszkedés hazai feltételei felől közelített, s a zsidók helyzetének rendezése reformprogramjához több szálon kapcsolódott. Az érdekegyesítő politika következetes képviselőjeként „magyar középrend” megteremtését tűzte ki célul, amely elsősorban a hazai polgárság felsorakoztatását szolgálta volna a reformtábor mellett.⁵⁰ A polgárság megnyerésére a liberális tábornak elsősorban az udvarral szembeni pozíciók erősítése miatt volt szüksége, hiszen a kamarai függés alatt élő városok leválasztása a bécsi udvar politikájáról jelentősen növelhette a reformok híveinek érdekérvényesítési lehetőségeit. Kossuth a „magyar középrendet” a születő új társadalom szilárd magjának is szánta, mely az ipar és a kereskedelem előmozdításával nagyban hozzájárulhat a nemzet anyagi bázisának megteremtéséhez. A polgárság fogalma azonban ekkorra igen nehezen értelmezhető kategóriának bizonyult, a feudális jogrend értelmében ugyanis a szabad királyi városok jórészt német céhes iparos és kereskedő lakói számítottak polgárnak, míg mellettük az iparban és a kereskedelemben tevékenykedők jelentős része – közte a zsidóság zöme – a kiváltságolt városokon kívül, a mezővárosokban és más nemesi birtokokon élt.⁵¹ A polgári középrend megteremtése mindkét réteg megnyerését feltételezte, s a nekik szánt fontos szerepkör miatt nem volt közömbös azok nemzetiségi hovatartozása sem. Kossuth és tábora elsősorban a magyar nemzetiség előmozdítóját szerette volna látni bennük, ezért erőteljesen szorgalmazta a városok túlnyomórészt németajkú polgárainak és a zsidóság magyarosodását.⁵²

A szabad királyi városok megnyeréséhez szükség volt politikai képviselőtük szélesítésére is, hiszen az összes város mindössze egy szavazattal rendelkezett

az országgyűlés alsótábláján. A liberálisok többsége azonban a városok belszervezetét nem találva megfelelőnek a kiszélesedő képviselőre, csak azzal a feltétellel támogatta ezt a törekvést, ha azzal együtt megvalósul a városok belső szervezeti reformja is. Mert csak így vélték elkerülhetőnek azt, hogy a bécsi udvar hatalmi, centralizációs politikája korábbi bázisát, a városokat, megnövelt képviselőtüket ismét csak saját érdekében s a reformtáborral szemben használja fel.⁵³

A polgári középrend megteremtésére irányuló törekvések részeként a zsidó-ügy szervezen összekapcsolódott tehát a városi reformmal. A polgári funkciókat betöltő rétegek politikai képviselőinek szélesítése szempontjából fontos lépés volt a zsidók beengedése a szabad királyi városokba, s emiatt jelentős az a vita is, mely a zsidók városi követté választása körül bontakozott ki az 1843–44-es országgyűlésen.⁵⁴ A kerületi üléseken és az alsótáblán zajló vitában a reformerek egy része a városi reform megvalósulását összekötötte a városokban élő zsidók politikai képviselőinek megoldásával. Legnagyobb erővel Beöthy Ödön és Klauzál Gábor érvelt a javaslat mellett, a szabad királyi városok azonban a zsidók beengedésével már eddig is megtépzottnak vélt jogaik további szűkítéseként ítélték a számukra veszedelmes konkurenciát jelentő zsidók képviselőhöz juttatását. Debrecen követe tűrhetetlennek találta, hogy a zsidókat csak a városokban akarják polgárosítani, Pozsony képviselője a zsidók szabad kereskedése ellen tiltakozott. De fenntartásai voltak a javaslattal szemben a reformtáboron belül Eötvösnek és Kossuthnak is. Eötvös elutasító magatartásának az általános elvi megfontoláson túl, mely a zsidókérdésben 1840 óta lényegesen nem változott, figyelemre méltó gyakorlati okai voltak. Arra a veszélyre hívta fel a diéta figyelmét, hogy csupán a városlakó zsidók jogainak szélesítése a falusi zsidóság városokba áramlásához vezethet, és előre nem látható szociális feszültségeket okozhat. Kossuth tartózkodását pedig az a felismerés indokolta, hogy a zsidók városi követté választása kétes értékű eredménnyel járhat, ha a tiltakozó királyi városok polgárait szembeállítja a reformtáborral.⁵⁵ Kossuth és követői nem titkolták a német városi polgárság asszimilációs erejétől való félelmüket sem. A pesti és a pozsonyi zsidóság példájából – akik között a 19. század közepéig a német nyelvtudás dominált – joggal tarthattak attól, hogy a városokba beköltöző és ott polgárjogot nyert zsidók inkább a németiséghez fognak hasonlítani. Ez a félelem még nagyobb nyomatékot adott a városi polgárság magyarosítására irányuló törekvéseknek, ugyanakkor némileg igazolta azok álláspontját is, akik a zsidóemancipációt a zsidók előzetes magyarosodásához kívánták kötni. Az alsótáblán a nemesség a városok tiltakozását figyelmen kívül hagyva végül mégis megszavazta a zsidók városi követté választását lehetővé tevő javaslatot, de nem támogatta a zsidók felvételét a megyei választásra jogosultak közé. Ezzel viszont a városok képviselőinek kritikáját váltotta ki, kik joggal vádolták a nemességet szűkkeblűséggel és azzal, hogy a zsidó ügyet a városok rovására kívánja megoldani.⁵⁶

A német városi polgárság és a zsidók magyarosodásának fokozottabb ösztönzése az 1840-es években a „magyar középrend” megteremtésére irányuló szándékok mellett azonban a liberális nemzetfelfogásban, ill. a nemzetiségekhez való viszonyban bekövetkezett változásokkal is összefüggött. A hazai reformerek, ha eltérő módon is, egy nyelvileg és kulturálisan egységes társadalom létrehozását tűzték céljukul, a magyar nyelvi közösség homogenizáló ereje azonban a magyar királyság területén élő nem magyar etnikumokkal szemben különbözőképpen érvényesült. Nem terjedt ki a horvát, román, szlovák etnikumra, azok fejlődése ugyanis némi fáziskéséssel a magyaréhoz hasonló pályát írt le: a reformkorban eljutottak a kultúra és a nyelvi közösség egységére való törekvés megfogalmazásáig. A földrajzilag is elkülönülő horvátokkal, románokkal, szlovákokkal szemben e nemzetfelfogás a reformkorban liberális, jogkiterjesztő politika jegyében érvényesült, nem lépett fel a türelmetlen magyarosítás igényével, abban bízva, hogy a polgári jogokkal felruházott etnikumok maguk választják a magyarosodás útját. Az 1840-es évektől azonban a Kossuth vezette radikális szárny térnyerése, ill. az a tény, hogy a magyar nyelvért folytatott küzdelem eredményei megelőzték az általános alkotmányos és politikai reformokat, jelentősen rontották a nemzetiségek körében a liberális jogkiterjesztő politika hitelét, s joggal váltottak ki félelmet és ellenállást az erőszakos magyarosítással szemben.⁵⁷ A földrajzi különállás, az önálló etnikai tömbök valamilyen védelmet nyújthattak a románoknak, horvátoknak és a szlovákoknak, ám a magyar etnikummal való közvetlen kapcsolat egészen más fejlődési alternatívát kínált a német városi polgárságnak és a zsidóságnak. A szabad királyi városok jelentős része színmagyar területek közé ékelődött, a zsidóság betelepődése sem vezetett önálló etnikai tömb kialakulásához, még ha 1840-ig az ország peremvidékein való tömörülés dominált is. E két etnikum a magyarság közé ékelődése folytán alkalmas célpontjává válhatott a magyarosító törekvéseknek anélkül, hogy a hatékony kollektív ellenállás veszélyével fenyegetett volna. A magyarosító törekvések körükben gyorsabb sikerre számíthattak, kárpótolva a többi nemzetiséggel szembeni próbálkozások sikertelenségét is. Minden bizonnyal ez is szerepet játszott abban, hogy bár a királyi városok kamarai függése némileg ellensúlyozta az asszimilációs törekvéseket, a zömmel német városi lakosság mégis a polgársággal szövetségesekeként számoló nemesi politika eredményeként már a reformkorban a magyarosodás útjára lépett.⁵⁸ Gyorsította ezt a folyamatot a városi reform, s a városok országgyűlési képviselőletének kiterjesztése is az 1840-es évektől.

A liberális nacionalizmus mindenekelőtt nyelvi nacionalizmus formájában jelentkezett, de nem kívánt megállni a közélet és az iskola magyarosításánál, hanem távlati célként a magyar és a nem magyar népek összeolvadását tűzte ki. Ezt szolgálták többek között a nemzet vallási egységének megteremtésére irányuló törekvések is, mint az 1840-es években a református és az evangélikus felekezet egyesítésére, vagy az evangélikus németek és szlovákok vallási különállásának felszámolására irányuló kísérletek.⁵⁹ Míg azonban a vallásfelekezet, mint a közösségi kohézió fontos forrása ellen intézett támadás csupán egyik

eleme volt a nemzetiségek magyarosításának, a zsidóság magyarosodása elválaszthatatlanul összekapcsolódott a vallásreform kérdésével.

A zsidó vallás módosítását célzó törekvések a magyar törvényhozásban és a politikai köztudatban már az 1830-as évektől jelen voltak. Ezt képviselték az 1843–44-es országgyűlésen – mint említettük – Ugocsa, Győr és Komárom megye követei is. Álláspontjukat azonban, amely a vallásreformot a jogegyenlőség feltételének tekintette, s az érvelés pillanatában lényegében az egyenjogúsítás elutasítását támasztotta alá, meg kell különböztetnünk a radikálisok véleményétől, amit legnagyobb hatással Kossuth összegzett 1844 májusában a Pesti Hírlap hasábjain. Kossuth az emancipációnak politikai és szociális oldalát különböztette meg. Bár elvi liberális álláspontból következetesen hangoztatta a politikai jogegyenlőség szükségességét, elemzésében a zsidóság szociális emancipációjának, társadalmi beolvadásának lehetőségeit kutatta. Értelmezésében a szociális emancipáció az asszimiláció, a magyarosodás szinonímája. Ezen összetett folyamatot azonban csupán a beilleszkedők oldaláról szemlélve fogalmazta meg a zsidó vallástörvények és a zsidó hagyomány felülvizsgálatának követelményét. Lényegében arra az európai nacionalizmusok által másutt is feltett kérdésre válaszolt, hogy mi legyen azokkal a népi jegyekkel, amelyek többé teszik a zsidóságot, mint pusztán vallásfelekezet. Kossuth a francia zsidók példájára hivatkozott, akik 1806-ban ünnepélyesen lemondtak az asszimilációt akadályozó törvényeikről, s hazájuknak Franciaországot ismerték el.⁶⁰ Magyarországon is hasonló megoldást tartott kívánatosnak, azt a törekvést fogalmazva meg, hogy a zsidóság a születő nemzeti társadalomba csupán vallásfelekezetként integrálódjon, nyelvében, szokásaiban asszimilálódva a nem zsidó környezetéhez. Fontos az érvelés gondolatmenete, mely a vallásreform szükségességét igazolta. A zsidó vallás különleges sajátosságaira hivatkozott, arra, hogy „Mózes vallása nemcsak vallás, hanem egyszersmind politikai organizmus is. – Mózes vallása státusalkotmány, valóságos országglási rendszer, még pedig theocratiai országglási rendszer.”⁶¹ A vallási-népi közösség „politikai organizmusként” való feltüntetése alkalmas elméleti keretnek kínálkozott a vallásreform igénye és a vallásszabadság liberális elve közti ellentétek áthidalására. Azzal azonban, hogy figyelmen kívül hagyta a diaszpóra-beli lét sajátosságait, a szétszórtság előtti állapotot tekintve kiindulópontnak, a zsidóság képviselői által könnyen cáfolható érveket fogalmazott meg.⁶²

Bár Kossuth nem állított rangsort az emancipáció politikai és szociális oldala között, a vallásreform követelményének előtérbe helyezése nagyban erősítette azt a folyamatot, amely az 1840-es évek közepétől a zsidó ügyben a magyarosodás ösztönzésének középpontba állításával indult el. Az általános politikai erőviszonyok alakulásán, a bécsi udvar által indított támadáson és az általános reformtörvénykezés megtorpanásán túl jórészt ennek tudható be az, hogy 1844 után a zsidóság általános politikai emancipációjának kérdése fokozatosan lekerült a törvényhozás napirendjéről. Az utolsó rendi országgyűlés vitái mindössze a zsidók városi polgárjoggal való felruházására korlátozódtak.

JEGYZETEK

1. *Reinhard*, Rürup: Emanzipation und Antisemitismus. Göttingen, 1975. 74–125.; *Macaulay*, Thomas: A zsidók hátrányai a polgári életben = Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. szerk.: Ludassy Mária, Bp., 1991.
2. *Junger József*: A zsidó népiség problémái. Bp., 1941.; *Lendvai L. Ferenc*: Bevezetés: gondolatok a zsidókérdésről. = Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész, szerk.: Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál. Bp., 1990.
3. *Altmann*, A.: Moses Mendelssohn. A Biographical Study, London, 1972.; *Büchler Sándor*: A zsidó reform úttörői Magyarországon. = Magyar Zsidó Szemle (a továbbiakban M.Zs.Sz.) 1910. április.
4. *Arató Endre*: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Bp., 1975.; *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912. III. rész: A szoros értelemben vett nemzetiségi kérdés és az asszimiláció problémája.
5. *Ácsády Ignác*: A magyar zsidók 1735–38-ban. = Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (a továbbiakban IMIT) Évkönyv, 1897. 178.; A Magyar Korona Országai-ban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. = Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam. 1893. 1. kötet, 103.; *Kovács Alajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp., 1929. 11.
- 6.a. A bevándorlásra I. *Marton Ernő*: A magyar zsidóság családfája. Kolozsvár, 1941.
- 6.b. vö.: *Marton*: im., *Hóman-Szekfű*: Magyar történet. Bp. 1936. 249–250. *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában = A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. I. 1931. 274.
7. *Acsády*: im., 182–184.
8. *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp., 1951. 35–41.; *McCagg*, William O.: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. New York, 1972.
9. Magyar-Zsidó Oklevéltár. II. kötet, Szerk.: Friss Ármin, Weisz Mór. Bp., 1973. 147–149, 171–176.; VIII. kötet, szerk.: Scheiber Sándor, Bp., 1965. 286.
10. *Hofhauser Margit*: A kereskedő testületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a 18. század végén és a 19. század elején. Bp., 1930.; *Oszetzky Dénes*: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlása-kor. Bp., 1935. 39–47.; *Pólya Jakab*: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bp., 1896.
11. *Balog Szidónia*: A magyarországi zsidók kamaraszolgátsága és igazságszolgáltatása a középkorban. Bp., 1907.; Türelmi adó = Magyar Zsidó Lexikon. szerk.: Újvári Péter, Bp., 1929. 914–915.
12. II. József türelmi rendeletének részleteit közli: *Marczali Henrik*: A magyarországi zsidók II. József korában. = M.Zs.Sz. 1884.
13. Az 1790–91. évi diétához intézett folyamodványról I. *Büchler Sándor*: De Judaeis. = IMIT Évkönyv. 1900. 287–295.; A zsidók folyamodványa az 1807-i országgyűlés alkalmából. = M.Zs.Sz. 1913. 66.
14. *Barta István*: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. = Történelmi Szemle, 1963. 3–4.; *Gergely András*: Egy nemzetet az emberiségnek. Bp., 1987.

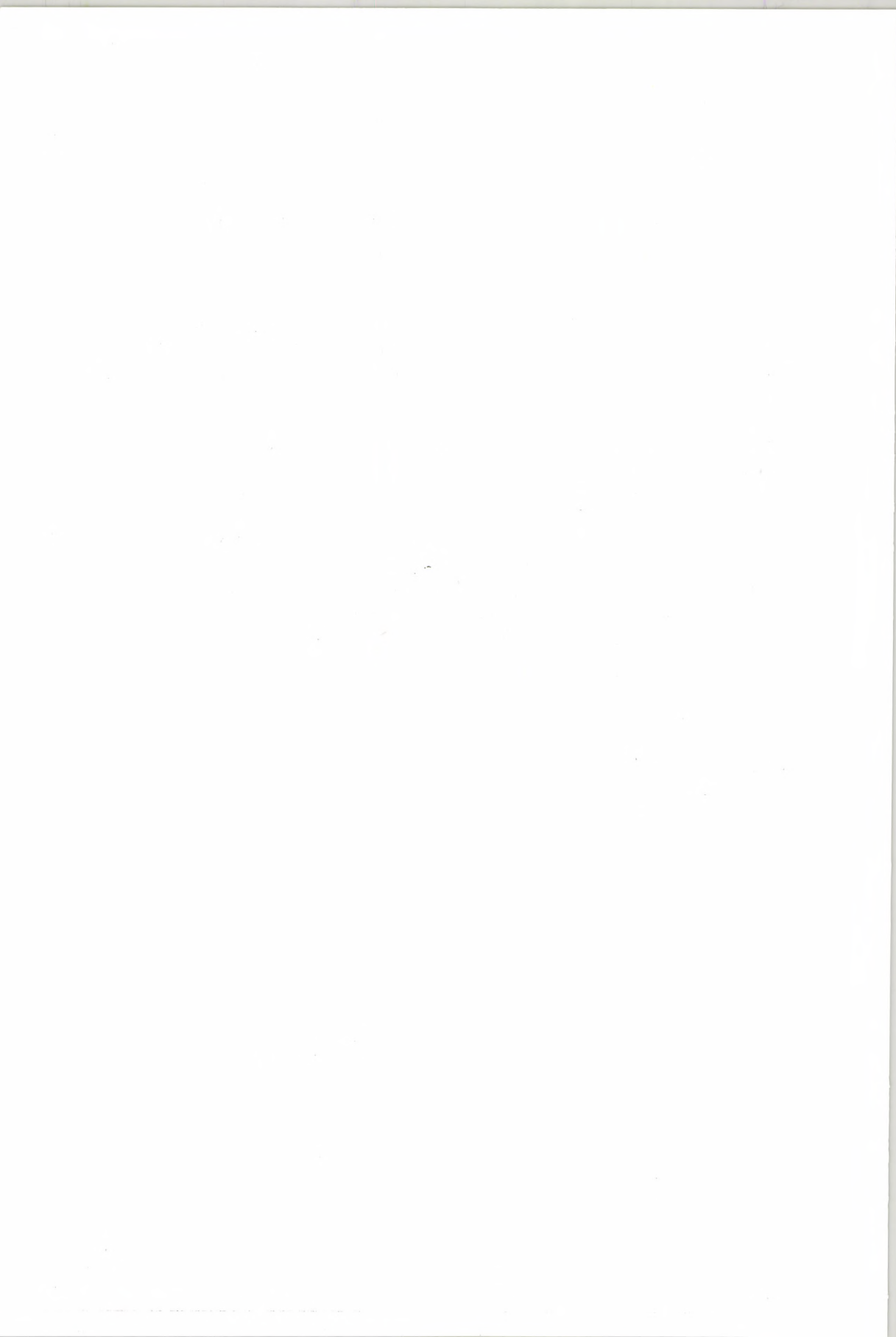
15. *Lów, Leopold*: Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Bp., 1874. 117–118.; *Simon László*: Zsidókérdés a magyar reformkorban. Debrecen, 1936. 27–28.
16. A zsidók folyamodványa az 1807-i országgyűlés alkalmából. = M.Zs.Sz. 1913. 66.
17. *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten. Bp., 1910. 347., 356.; A francia háborúk hatására I.: *Ungár László*: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásához. = Századok 1942. 7–8.
18. *Ritchmann Mózes*: A régi Magyarország zsidósága. = M.Zs.Sz. 1912. 39–40.
19. *Széchenyi István*: Hitel, Pest, 1830. 139–140.; Világ, Pest, 1831. 489.; *Barta István*: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. = Történelmi Szemle, 1960. 2–3.
20. *Kölcsey Ferenc*: Nemzeti hagyományok = Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Pest, 1848. 3. k.; *uő*: A vallásügyben. = Országgyűlési és megyei beszédek, uo. 6. kötet.; *Wesselényi Miklós*: Balítéletekről. Bukarest, 1833.
21. *Wesselényi*: i.m., 261.
22. Uo.
23. Uo. 262.
24. *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből. Bp., 1886. I. kötet: 288–461., II. kötet: 3–34.
25. Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve. 1832. Pozsony, 1832/33. 1. kötet, 332–334.
26. Uo. 2. kötet, 109–110.
27. Magyar-Zsidó Oklevéltár. XIII. kötet, szerk.: Scheiber Sándor, Bp., 1970. 190–290.; még: Türelmi Adó. = M.Zs.Lex. 914–915.
28. Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve. XI. kötet, 308.; *Simon*: i.m., 31.
29. 1840. évi törvénycikkek. = Magyar Törvénytár, 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896.; *Horváth Mihály*: i.m. II. kötet: 110–194.
30. Magyarország közgyűlésének jegyzőkönyve. Pozsony, 1840. II. darab, 195.; I. még *Groszmann Zsigmond*: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. (1835–1848) Bp., 1916. 4–10.
31. Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve. i.m. 289–293.
32. *br. Eötvös József*: A zsidók polgárosításáról. = Beszédek. II. kötet, Bp. 1905. 14., 16–17.
33. *gr. Desseffy Aurél*: A zsidók polgárosítása. = Összes Művei. Bp., 1887. 263–264.; *Dénes Iván Zoltán*: Az önrendelkezés érvényessége. Bp. 1988.
34. *Simon*: i.m., 36–37.
35. 1840: XXIX. tcz. A zsidókról. = Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek.
36. A törvénynek a zsidók ipari tevékenységére gyakorolt hatására I.: *Dóka Klára*: A pest-budai céhes ipar válsága. 1840–1872. Bp., 1979. 117–123.
37. *Marton*: i.m. A határmenti zsidó lakosság számának fejlődése 1770-től 1910-ig. 52.
38. *Eötvös József*: A zsidók emancipációja. Budapesti Szemle, 1840.; *Schlett István*: Eötvös József. Bp., 1987.; *Schickert, Klaus*: Die Judenfrage in Ungarn. Berlin, 1937. 57–59.
39. *Eötvös* utóbb i.m. 118.

40. Uo. 117.
41. Uo.
42. *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században. Bp., 1986. (reprint kiadás) 147.
43. *Kovács Alajos*: i.m., 14., 56–59.
44. *László, Nikolaus*: Die geistige und sociale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Halfte des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1934. 19.
45. *Ungár László*: A nemesi birtokok eladósodása 1848 előtt. = Századok, 1935. 1–3.
46. Pl. a konzervatív *Éliássy István*: Hunnia a haladás korában, Eger, 1842. 21–43.; vagy a liberális *Pálóczy László* = *Kovács Ferenc*: Az 1843–44. évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi ülésének naplója Bp. 1894. VI. köt. 123–126.; III. kötet. 301.
47. *Pólya Jakab*: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története. Bp., 1892.; *Botos János*: Az első magyar bank útja a megalakulásától államosításáig. = Valóság, 1992. 1.; *Fenyvessy Adolf*: A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 50 éves története. 1840–1889. Bp., 1890.
48. 1840: XV. tcz. Váltótörvény. 5. fejezet, 54.56.§. = Magyar törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek.
49. *Kovács Ferenc*: i.m. vö.: *Bloch Móric*: Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében. – Pesti Hírlap, 1841. 11.
50. *Veliky János*: Kossuth és a hazai polgárság. = Alföld, 1977. 9.; *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Bp., 1982.
51. *Oszetzky Dénes*: i.m.; *Ungár László*: i.m.
52. *Kossuth Lajos*: Pillantások Magyarország állapotára a nemzeti nyelv szempontjából. = Századunk, 1841. jún. 28., júl. 1. *Gorove István*: Nemzetiség, jelenünk szempontjából. Pest, 1842. 32–62.
53. *Gorove*: i.m.; *Eötvös József*: A városok országgyűlési szavazatáról. = Arcképek és programok. Bp., 1975.
54. *Kovács Ferenc*: i.m., III. kötet. 545–560.
55. *Simon*: i.m., 62.; *Veliky*: i.m.
56. *Kovács Ferenc*: i.m., III. kötet, 355–363.
57. *Gorove*: i.m.; *Varga János*: i.m.; *Varga János*: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben. = Történelmi Szemle, 1961. 3–4.
58. *Kósa János*: Pest-Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp., 1937.; *Pukánszky Béla*: Német polgárság magyar földön. Bp., 1940. 10–91.
59. *Zay Károly*: A „hazánkbani tótosodás” ügyében. = Társalkodó, 1840. 102. sz., *Varga János*: Helyét kereső Magyarország i.m., 54–61.
60. Zsidó valláselvek. Megállapítva a párisi Nagy Sanhedrin által, mely 1807. évi februárban Párizsban tartatott. ford.: *Lów Lipót*, Pápa, 1848.
61. = Pesti Hírlap, 1844. május 5. 300.; *Schickerr*: i.m. 59–62.
62. *Lów Lipót*: Nyílt levél a zsidóemancipáció ügyében. = Pesti Hírlap, 1844. június 2.

Anikó Prebuk:

THE QUESTION OF JEWISH EMANCIPATION IN THE HUNGARIAN REFORM AGE

Jewish emancipation was a fundamental question of bourgeois development. In Hungary it arose during the Reform Age together with other basic aspects of Hungarian middle-class development: villeins, the Hungarian language, liberty of worship. Our thinkers in the Reform Age did not debate Jewish equality before the law; nevertheless they had different concepts about its implementation. The handling of the Jewish case followed the course of general reform movements, and achievements reflected the current relation between Hungarian reformers and the Vienna Court. The most important attainment of the reform legislature was the Act 29 of 1840, which assured free settlement on the territory of the country, and abolished numerous restrictions on occupation. Jewish emancipation was a key issue of the Hungarian liberal nobiliary opposition. Prominent members took different sides: József Eötvös wished it to be a spontaneous movement – following the Western example, whereas Lajos Kossuth claimed that the Jewish religious reform guaranteed emancipation. Jewish assimilation was part of the improvement of the disadvantageous position of the Hungarian people within the Monarchy.

Andai Ferenc:

MAGYAR BEVÁNDORLÓK ÉSZAKNYUGAT-KANADÁBAN A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

A közel négymillió négyzetmérföld területű Kanada betelepítése mezőgazdasági munkát vállaló népességgel már a 17. század elején megindult francia kezdeményezésre, majd folytatódott sokkal intenzívebben az angol kormányok irányításával, miközben az 1860-as évektől kezdve az Egyesült Államok terjeszkedő törekvése is mind határozottabbá vált. A 19. század utolsó harmadában Anglia arra törekedett, hogy a tengerentúli kolóniákra, így Kanadába is telepítse az ipari forradalom áldozatait, megnövekedett munkaerőfeleslegét; a kanadai kormány viszont „nagy körültekintéssel” kiválasztott földművesek letelepítését kívánta előmozdítani.¹

A terület, amit ma Kanadának nevezünk, de különösen az ország nyugati részei, az úgynevezett prérirtományok, Manitoba, Saskatchewan és Alberta, amelyeket 1870 és 1911 között csatolt hivatalosan Kanadához az angol kormány, alig lakott területet alkottak. Ezekben az 1867-es kanadai konfederációig mindössze 1565 fehér ember és 10 093 félvér (metis) élt. Ilyen körülmények között tarthatatlan volt az a bevándorlási politika, amely a népesítést kizárólag angolszászokkal kívánta megoldani. John A. Macdonald konzervatív párti kanadai miniszterelnök 1872-es „Land Act”-je, az a földtörvény, amelynek értelmében 1873-ban kiutalták az első nyugati prériföldet azon 21. életévüket betöltött családfőknek, akik vállalkoztak földművelésre, erdőirtásra és állandó megtelepedésre, nem járt a kívánt eredménnyel.² Ebben elsőrendű szerepet játszott az a körülmény, hogy a keletről nyugatra történő vándorlást az óriási szűzterületeken szinte lehetetlenné tette a megbízható közlekedés hiánya. Így sok telepes a nyugati Red River környéke, vagyis a prérividék helyett, inkább amerikai vonatokon Chicagóban, Milwaukee és St. Paul hatósugarában kötött ki. A kanadai federális kormány ezért ingyen adott földet a Canadian Pacific Vasúttársaságnak, hogy vasútvonalat építsen „mari usque ad mare” (tengertől tengerig), vagyis az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig. E program kedvező hatása már észrevehető az 1881–1886 között bevándoroltak növekvő számában. A vasútépítés következtében az út megtétele a korábbi tizenhárom napról háromra csökkent.³ 1884-ből már olyan adatunk is van, hogy a mai Saskatche-

wan tartomány területén, Moosonee-től délre, a Pipestone Creek és a Moose hegység között – Burdett Coutts angol bárónő kezdeményezésére – zsidó település jött létre. Ennek – szempontunkból – az az érdekessége, hogy a jelentés szerint a pionír településnek tíz lengyel, tíz magyar, tíz osztrák, kilenc német és kilenc orosz eredetű tagja volt. Figyelemre méltó az is, hogy ez a település alig százhusz kilométerre található a későbbi magyar település centrumától, ami a kanadai távolsági viszonyok között nem jelent különösebben nagy távolságot.⁴

A 19. sz. derekán a bevándorlókat toborzó még kezdetleges propagandaeszközök és módszerek egyre inkább kifinomultak; a kanadai kormány tekintélyes összegeket fordított Kanada népszerűsítésére, a bevándorlók megnyerésére.⁵ Ezentúl 1872-től már kedvezményes hajójegyet is adtak azoknak a földműves bevándorlóknak, akik az Egyesült Államok helyett Kanadában telepedtek le.⁶ Az 1880-as évek közepéig a telepesek elsősorban Nagy-Britanniából érkeztek, attól kezdve azonban az európai kontinens különböző nemzetiségei mind jelentősebb számban követték őket. Érdemes megemlíteni, hogy az 1989-es statisztikai adatok szerint Kanadában 83 608 magyar származású lakos élt, ami az összlakosság fél százalékát sem tette ki.⁷

A magyar telepesek toborzásában és az északnyugati prérividéken való letelepítésben az a férfi játszott kiemelekedő szerepet, aki 1885 tavaszán Kanada fővárosában, Ottawában, a bevándorlási ügyek vezetőjénél gróf Esterházy Pálként mutatkozott be. Esterházy személye és azonosítása körül sok jogos vita folyt. A kanadai hatóságokkal is voltak visszatérő nézeteltérései. Szolgálataira hol igényt tartottak, hol mereven visszautasították azokat.⁸ Ami a tárgyalásokat közte és a kanadai kormányzat között 1885-ben megindította és megalapozta, az annak volt köszönhető, hogy Esterházy úgy léphetett fel, mint a First Hungarian – American Colonization Company elnöke, amely 100 000 dolláros alaptőkével kezdte tevékenységét New Yorkban és aki az Egyesült Államokban élő 400 000 magyar képviselője.⁹ Miután a kanadai hatóságokkal megállapodott, visszautazott az Egyesült Államokba, majd rövidesen megkezdte a magyar bányászok toborzását Pennsylvania szénbánya-vidékéről. Tekintettel azok rendkívül nehéz munka- és életkörülményeire, elszigeteltségére s arra az ellenséges légkörre, amely körülvette őket, Esterházy rekrutálása sikeres volt. Az első – jöhllehet még főleg szlovákokból verbuválódott – csoport 1885 őszén már meg is érkezett Nyugat-Kanadába. Közöttük négy magyar nevet viselő is volt s településük helyét „Hun Völgy”-nek nevezték.¹⁰

1886 tavaszán Esterházy újabb telepeseket hozott ugyancsak Manitoba tartományba s ennek tagjai alakították ki a később róla elnevezett kolóniát. E harmincöt családot magába foglaló csoportnak a Canadian Pacific Vasúttársaság már 25 000 dollár kölcsönt, vagyis családonként közel 715 dollárt folyósított új életük megindításához (építőanyag, szerszámok, állatok, élelemvásárlására stb.).¹¹ Torontóig az amerikai vasúttársaság vagonjaiban utaztak, majd onnan Owen Sound-on és Fort William-on keresztül érkeztek Winnipegbe. Itt a kanadai kormány megbízottja fogadta őket és átnyújtotta az állam első rész-segélyét:

minden családnak két ökör, két tehén, egy szekér, egy eke, egy borona, egy lőfegyver és lőpor jutott; családonként ötszáz dollárt hitelezett a kormány házipítési költségekre is.¹² Winnipegből ökrösszekéren folytatták útjukat Whitewood felé, majd a szűzföldekre, hogy birtokukba vegyék a kormány által megszavazott 160 acre teljesen ingyen juttatott birtokot. Ilyen ingyen földet a Dominion Government Land Act alapján minden, a fölművelésben jártas családfő kapott, ha annak megművelését vállalta.¹³

A magyar telepesek addig, amíg az építkezési anyagok megérkeztek és házaikat vállalkozók segítségével elkészítették, sátrakban laktak. Vitát váltott ki, hogyan s miként építsék fel házaikat, milyen formát adjanak településüknek. Néhányan az óhazai falu településszerkezetet kívánták követni, a többség azonban az angolszász s Kanada angollakta területein meghonosodott „townships system”-re szavazott, s így minden család a saját földjén építette fel házát. Azok, akik a magyarországi falut akarták felépíteni a kanadai szűzföldeken, magyar típusú előjáróságot is akartak szervezni, bíró, kisbíró, jegyző, csendbíztos megválasztásával. A többség ezt is elvetette, s be kellett látniok, hogy új hazájukban a kanadai államforma általános berendezkedését kell követniök, elfogadniok.¹⁴ Az építkezések még nem fejeződtek be, amikor november elején megérkezett az első hóvihár, majd beköszöntött a hosszan tartó, szubartikus kanadai tél, sokszor 50–60 fokos hidegekkel. Ezt a testi-lelki megpróbáltatást – kellő felszerelés és felkészülés híján – a harmincöt családnak mintegy harmada állta ki; a többség, főleg az akklimatizálódás nehézségei miatt visszamenekült Pennsylvániába. Az a 12–15 család, amely kitarzott, 1887 májusában kezdhetett hozzá a szűzföldek feltöréséhez.¹⁵ A kezdeti iszonyú nehézségek ellenére 1894-ben már 50 családra nőtt a magyar telepesek száma. 1902-ben a római katolikus pap szerint „800 lélek” tartozott istápolása alá. A település 1892-től Kaposvár néven szerepel, majd Eszterház-Kaposvár névre keresztelik.¹⁶

A kanadai bevándorlásukat követő ötödik esztendőben a magyar telepesek is kérhették a kanadai állampolgárságot. Ha a kérelmező ellen nem merült fel erkölcsi kifogás, büntetve nem volt, akkor állampolgársági bíróság előtt, angol vagy francia nyelven kellett tanúságot adnia Kanada történetének, földrajzának, parlamenti formájának alapvető ismereteiről. Ezzel a jogával azonban a 20. század első évtizedéig a bevándorolt magyaroknak csupán tizenöt százaléka élt, jóval kevesebb, mint a szlovákok, vagy lengyelek esetében, holott a statisztikai adatok szerint írástudásuk, nyelvismeretük nagyobb volt, mint bármelyik más kelet-európai eredetű nemzetiségé.¹⁷ Azok, akik felvették a kanadai állampolgárságot, sokkal kisebb mértékben éltek ebből fakadó jogaikkal (részvétel a központi és tartományi választásokon stb.), mint más kelet-európai sorstársuk. A bevándorlási dokumentumok, a visszaemlékezések, egyházi iratok stb. azt tanúsítják, ennek elsősorban az volt az oka, hogy az első magyar telepesek tulajdonképpen „sohasem csomagoltak ki teljesen bőröndjükből”, őket még erősen fogva tartották az óhaza kötelei, s a kanadai politikai események

helyett – lehetőségeik határain belül – elsősorban a magyarországiakra figyeltek.¹⁸

Az élet mindennapi gondjai (baleset, váratlan halál, sérülés, ideiglenes munkanélküliség stb.) ösztönözték az első egyesületek, baráti szövetségek, segélyegyletek szervezését, amiben a magyarok már felhasználhatták a lengyel, szlovák, ukrán bevándorlók korábbi tapasztalatait. A magyarság szervezkedése is egyházi keretben indult meg, illetve egyházi irányítással fejlődött. 1886–1891 között azonban a telepesek még maguk végezték a temetéseket, a kereszteleseket s mivel sem templomuk, sem papjuk nem volt, az istentiszteleteket is egy-egy család házában tartották. 1891-ben a legközelebbi (St. Boniface) püspökségtől kértek papot. 1892 tavaszán érkezett meg Eszterház-Kaposvárra a francia-kanadai Agapite Page jezsuita misszionárius, akinek a telepesek építettek paplakot, majd Page atya irányításával emelték az első római katolikus templomot. A település lakói ugyanis – két család kivételével – római katolikus vallásúak voltak. Page atya kénytelen volt megtanulni magyarul, mivel a telepesek franciául nem beszéltek.¹⁹

A szervezkedés másik vonalát a postahivatal jelentette, amely Baráth István postamester házában működött. A telepesek itt rendszeresen összejöttek. A postahivatali tanácskozás indította el az iskolaalapítást is, amit nemcsak az nehezített, hogy az Eszterház-Kaposvár körzet lakossága többségében magyar és szlovák nemzetiségű volt, hanem az iskolaügyekre vonatkozó törvényes előírások is. Végül is felállítottak egy katolikus iskolát a magyar gyerekek számára s a cseh és szlovák kisdíákok protestáns iskolát kaptak. Mindkettőben angol nyelven tanítottak.²⁰ Az 1890-es évek elejére a postahivatal is ketté vált, Eszterház elsősorban szlovák jellegűvé alakult, utóbb fel is vette a Kolin nevet, míg Kaposvár magyar maradt.²¹

A századforduló táján megnövekedett a magyar kivándorlók érdeklődése Kanada iránt, amit a kanadai kormány is igyekezett erősíteni és kamatoztatni. Ezt a célt szolgálta többek között Esterháznak az a 84 oldalas könyvecskéje, amelyet „Esterház Magyar Kolónia Északnyugati Tartományok Kanada” címmel az ottawai kormány jelentetett meg 1902-ben. Ez értékes forrás a századforduló kanadai magyar telepesei életének megismeréséhez, noha kétségtelen, hogy céljánál fogva erősen idealizált képet fest. A brosúrához szükséges anyaggyűjtést – ámbár szigorú feltételek mellett – a Canadian Pacific Vasúttársaság finanszírozta. Esterházy, már túl hetvenedik életévén, vállalta a nagyon hosszú és fárasztó utat, személyesen tárgyalt a telepesekkel s útjára egy fényképész is elkísérte.²² A kis kötet értékét rendkívüli mértékben megnövelik azok a fényképek, amelyeket négy napon át készítettek Esterház-Kaposvár kolóniáról, a tájról, a házakról, a családok mindennapi életéről. A fotók gátat szabtak annak, hogy a megszólaltatott telepesek, illetve a kötetet összeállító Esterházy, túlságosan messze rugaszkodjanak a valóságtól. Nem szól azonban ez a kiadvány az első kanadai magyar telepesek életének nehézségeiről (éghajlat, munkakörül-

mények, honvágy stb.) s azokról sem, akik visszatértek Kanadából Magyarországra, mert nem voltak képesek ott gyökeret verni.

Esterházy 900 személyre és 200 családra becsülte Esterház és Kaposvár összlakosságát, jóllehet a korabeli részletes térkép csupán 130 család lakhelyét tünteti fel s valószínű, hogy közülük néhány nem is magyar volt. Közli 27 személy nyilatkozatát, feltehetően azokat, akik a legsikeresebbek voltak.²³ Az első telepesek főleg Abaúj-Torna, Szabolcs és Fejér megyéből vándoroltak ki, de voltak közöttük Bereg és Sáros megyéből, Váralja, Bodajk, Korlát, Felsőméra, Felsőnovaj, Garadna, Őrmező, Siba, Tornyospálca, Jánok, Pusztaradvány, Vizsoly községekből érkezők is.

Gönczi Lajos Göncz-Ruszkáról, Abaúj-Torna megyéből 24 évesen 1882-ben vándorolt ki az Egyesült Államokba, ahol négy évig dolgozott, feltehetőleg Pennsylvániában. Ott megnősült, majd 1886-ban Kanadába vándorolt. Mint elmondja, „a legelső telepesek közé tartoztam, akik az Esterház magyar kolónián, Kanadában letelepedtek. Ekkor 500 dollárom volt, amit részben magammal hoztam az Egyesült Államokból, részben Magyarországon kaptam.” Figyelemre méltó, hogy Gönczy a kivándorlás után is támogatásban részesült a magyarországi rokonságtól, ami nem volt egyedülálló jelenség. Gönczy felesége Fodor Júlia, egyidős volt vele. Ők ama tizenkét család közé tartoztak, akik az első keserves tél után nem költöztek vissza Pennsylvániába, hanem véglegesen gyökeret eresztettek Esterházán. „Arról most nem akarok beszámolni – írja –, hogy milyen nehézségeken mentünk keresztül az első időkben, amikor a kolóniát megalakítottuk... most azonban 620 acre földem van, jó föld, amiből már 125 acre művelés alatt van.” A 125 acre föld megművelése, ha számításba vesszük, hogy Gönczy 1886 óta élt Esterházán, 16 esztendő telt igénybe. Ez hozzávetőlegesen évi 7–8 acres szűzföld feltörését és megművelését jelentette. Ez rávilágít arra, hogy a munka rendkívüli erőfeszítést igényelt, de arra is, hogy a pionírok hosszú esztendőig nem tudtak piacra termelni, főleg nem tekintélyes mennyiséget. 1902-ben azonban már 1400 bushel búzáról és 1500 bushel rozsról ad hírt Gönczy, továbbá konyhakertről, amelyben krumpli és zöldségfélék teremnek a család részére. „Ezen kívül van nekem öt igáslovam, három csikóm, negyven tehenem, huszonnégy disznóm és egy csomó szárnyasom. Az elmúlt esztendőben ezer dollár készpénzt kerestem a búzám, rozsom, továbbá tehenek és vaj értékesítéséből. Az 1902. július 20-án leírt nyilatkozatának utolsó sorai-ban azt is közli, hogy birtokát minden földműveléshez szükséges géppel felszerelte.²⁴

Gönczy fia, Péter volt az első magyar gyerek, aki a kanadai kolónián született. A Gönczy házaspárnak 1902-ben már nyolc gyereke volt, az említetten kívül még három fia, az ifjabbik Lajos, valamint Imre és János, továbbá négy lány, Ilona, Irma, Evelyn és Júlia. Gönczy nem angolosította el a nevét, sőt gyermekeinek is egy kivételével magyar nevet adott. Ez általános jelenség a csoportos településeknél, mivel azokban az asszimilációs igények nem léptek fel olyan erővel, mint az egyéni bevándoroltaknál, különösen nem vidéki környezetben.

Az asszimiláció mágneses erejétől azonban a Gönczy család sem volt mentes, mivel magyar nevük és a magyar csoportos településben eltöltött gyermekévek ellenére a nyolc Gönczy gyerekből az egyik egy francia-kanadaival házasodott, hárman angol-kanadai párt választottak, egy angol-amerikaival, egy pedig német-amerikaival házasodott. Mindössze két Gönczy csemete házasodott kanadai-magyarral.²⁵ Így a Gönczy család esetében, már az első generációs kanadai magyarság vizsgálatánál, mintegy 75 százalékos asszimilációs tendenciáról lehet beszélni. A vegyes nemzetiségű házasságok esetében ugyanis igen csekély a valószínűsége annak, hogy a második-generációs gyermek megőrzi egyik vagy másik nagyszülőjének anyanyelvét. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy ilyen esetekben a gyermekek már iskolás kor előtt a befogadó ország nyelvét sajátítják el a legnagyobb százalékban. Gönczy Lajosnak 1973-ban huszonkilenc unokája volt; közülük húsz él Kanada tartományaiban az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, a többi az Egyesült Államokban szétszóródva. A második generációs unokák közül egy sem maradt a pionír magyar településen, Esterházy-Kaposváron.

Baráth István már negyvenedik esztendejét taposta, amikor elhatározta, hogy kivándorol szülőfalujából, az Abauj megyei Garadnáról az Egyesült Államokba. Ő is, mint annyi társa, a múlt század végén a pennsylvaniai szénbányákban dolgozott kilenc esztendeig, majd 1888 július 16-án megérkezett a kanadai Esterházy kolóniára „minden pénz nélkül”. „Találtam munkát – közli Baráth –, és az első keresetemből befizettem a 12 dolláros folyamodványi díjat, aminek alapján megkaptam a 160 acre jó földemet.”²⁶ Mint ismeretes, John A. Macdonald konzervatív kormánya ingyen földet juttatott az északnyugati szűzföldekei az új bevándorlóknak; Wilfrid Laurier liberális kormánya 1896 és 1911 között hatványozott energiával folytatta, sőt továbbfejlesztette ezt a földadományozó bevándorlási politikát.

Akárcsak Gönczy, Baráth is ecseteli a kezdeti nehézségeket, de 1902-ben már elégedetten írja: „... 70 acres föld van művelés alatt és a múlt évben 900 bushel búzát, 500 bushel rozst és 140 bushel kukoricát tudtam betakarítani.”²⁷ Tizenégy esztendő munkája tehát mindössze 70 acre föld megművelését eredményezte, ami évi 5 acre átlagot jelent, s így ő sem tudott jelentősebb mennyiséget piacra termelni. Baráthnak nyolc igáslova, tizenöt tehene és számos disznója, rengeteg baromfija volt. Elmondta, hogy nincs hiánya semmiféle mezőgazdasági szerszámban, eszközben. Amikor Baráth az Egyesült Államokból átvándorolt Kanadába, az Esterházy telepen megismerkedett egy özvegyasszonnyal, akinek ugyancsak magyar férje volt, de amikor a Canadian Pacific Vasúttársaság alkalmi munkáján dolgozott, baleset következtében meghalt. Baráth az özvegyvel négy gyereket is magához vette és művelte az asszonyra maradt, ugyancsak ingyen kiutalt 160 acre-t földet is.²⁸

A nyilatkozat stílusa, szerkezeti felépítése, nemcsak Gönczyéhez hasonlatos, de a többi telepeséhez is. Valószínű, hogy a pozitívumokat kiragadó fogalmazványok szerkesztésében Esterházy személyesen vagy megbízottjai útján segéd-

kezett és a telepes házában tartózkodtak mindaddig, amíg az írásbeli összefoglalót nyélbe nem ütötték. Igen valószínű, hogy Esterházyék előre komponált kérdéseket állítottak össze, ezek alapján készültek az írásos nyilatkozatok.

Baráth István kétségtelenül köztisztelőben álló személy lehetett, mivel 1891-ben, vagyis már három esztendővel Kanadába érkezése után, a kaposvári postahivatal postamesterévé nevezték ki. Ez csakis úgy volt lehetséges, hogy ugyanekkor felvette a kanadai állampolgárságot, amihez – mint említettük – bizonyoságot kellett adnia az állampolgársági bíróság előtt az angol vagy francia nyelv alapos ismeretéről.²⁹ J. Hawkes történész látogatást tett a kolónián 1889-ben és erre így emlékezik vissza: „...Stephen Baratt (nyilvánvalóan Baráth István – A.F.) egyike a legkiválóbb, legudvariasabb magyaroknak, akivel valaha is találkoztam.” Elidőzött Baráthék házában, ahol leányuk valamiféle „félbarbár hegyi muzsikával” nyűgözött le.³⁰ Valószínű, hogy a magyar népzene motívumai tűntek egzotikusnak Hawkes számára. Figyelemre méltó Hawkes ama megállapítása, amely a fiatalok nyelvtudására vonatkozott és feltehető, hogy nemcsak Baráthék családjára volt jellemző. Elmondja, hogy Baráthék házában „találkoztam egy fiatal asszonnyal, aki István lánya volt. Ő nem beszélt angolul, én nem tudtam magyarul; így tehát holtpontra jutottunk.”³¹ Valószínű, hogy sem Baráth felesége, sem annak első házasságából származó gyermekei nem tudtak angolul, illetve a magyaron kívül más nyelvet nem beszéltek. A múlt század utolsó évtizedeiben Kanada még nem törekedett arra, hogy az új bevándorlókkal megismertesse az ország nyelvét. A nyelvtanulás különösen nagy nehézségekbe ütközött az elszigetelt csoportos településeken. A magyar pionírok közül munkájával, tehetségével, szorgalmával kétségtelenül kiemelkedett Baráth István, akinek postamesteri pozíciója nemcsak megkülönböztetett státust jelentett számára, hanem az ún. „postanapokon”, amikor a postahivatal a telepések központi gyülekezőhelye volt, valószínűleg tanácsadóként is jelentős szerepet játszott a magyarok körében. Hivatali munkája mellett mindkét birtokát is sikeresen kezelte. Erről ad hírt 1908-ban a Kanadai Magyarság c. lap október 16-i száma: „Idősebb Barát István postamester (Kaposvár) 18 első és második díjat nyert a szeptember 30-án Stockholmban (Saskatchewan tartomány) megrendezett mezőgazdasági kiállításon.” Stockholm ugyancsak erősen magyar jellegű település volt, ahol 1901 óta minden esztendőben megrendezték a három napig tartó kiállítást. Erre a szomszéd falvakból, mintegy ötven kilométeres körzetből is elhozták a famerek termésük, állatállományuk legszebb példányait, díjazást remélve.³²

Lengyel József az Abaúj-Torna megyei Felsőmérából vándorolt 1883-ban a pennsylvaniai bányavidékre. 1902. július 20-i nyilatkozatában elmondja, hogy a bérletörő munkavállalókat a szervezettebb szénbányászok kiközösítették. Az új bevándorlók, akiket legtöbb esetben a bérfelesztések levezetésére alkalmazták a bányatulajdonosok, csak ideig-óráig álltak alkalmazásban. Amint a bérek kiegyenlítődték, őket elbocsájtották. Lengyel a munkanélküliség mellett családi gondokkal is küzdött. Egyetlen fia a feketehimlő járvány idején súlyosan meg-

betegedett. Lengyel nem hagyta, hogy gyermeket a járvány-házba hurcolják, hanem feleségével együtt vállalta, hogy mindhármukat a bányavidéktől távol eső pusztán egy viskóban helyezték karanténbe. Fia felgyógyulása után – írja Lengyel – „elhatároztam, hogy több honfitársammal együtt, akik már hosszabb ideje készülődtek, én is Kanadába megyek. Azonban nem volt elegendő pénzem az útiköltséghez, így én is folyamodtam a félárú jegyért, amit kiutaltak azoknak, akik a kanadai magyar kolóniára szándékoztak települni.” Lengyel mindössze három évet töltött az Egyesült Államokban s harmincöt éves, amikor megérkezik Kanadába. A három esztendő nem volt elegendő arra, hogy a háromtagú család útiköltségét megtakaríthassa. Amikor a Canadian Pacific Vasúttársaság segítségével megérkezik Whitewoodra, így számol be a fogadtatásról: „...ötszáz dollár előleget kaptam természetben, mint például ökröt, teheneket, szekeret, mezőgazdasági szerszámokat, puskákat, élelmet és egyebeket.” Házépítésre is kaptak kölcsönt, s addig, amíg házuk elkészült, sátrakat, tűzhelyeket, főzőedényeket bocsátottak rendelkezésükre.³³ Lengyel József 1902-ben már 320 acre tulajdonsa volt, ebből 135 acre állt művelés alatt. A szűzföld kiutalásától számított tizenegy esztendő folyamán Lengyel 9,6 acre földet tört fel évi átlagban, amivel mind Gönczy, mind Baráth teljesítményét felülmúlta. „Az elmúlt esztendőben – írta – 1500 bushel búzát és 500 bushel rozst takarítottam be és volt elegendő konyhakerti veteményem meg burgonyám a család részére”. Nyilatkozata végén Lengyel is említést tesz arról, hogy rendelkezik a szükséges felszereléssel, továbbá van négy igáslova, egy csikója, hét tehene, huszonhárom disznaja és rengeteg szárnyasa.³⁴ 1888-ban a kolóniát ellenőrző tisztviselő azt állapítja meg, hogy Lengyel „egyike a legsikeresebb farmeroknak a kolónián”. Megemlíti azt is, hogy Lengyelné nyerte az első díjat a kenyérsütésben.³⁵

A bevándorlási ügynököknek és a bevándorlási tisztviselőknek egyik feladatuk volt, hogy elősegítsék a települések közötti vetélkedést, segítséget nyújtsanak az őszi mezőgazdasági kiállítás megszervezésében. Ez utóbbit általában szeptember első hetében rendezték és sok tekintetben hasonlítanak a magyarországi búcsúkra, mivel a fiatalságnak azokon szórakozásra is lehetősége nyílt. Az Esterház-Kaposvár Kiállításon (Fair) nemcsak a legtöbb tejet adó tehene, a legszebb búzák, rozok, kukoricák, paprikák, paradicsomok kaptak első, azaz piros, második, azaz fehér, harmadik, azaz zöld szalag díjat, hanem a legízletesebbre sikerült kenyerek, rétesek, aprósütemények, almáslepények és megannyi más konyharemek is. A díjnyerteseket jókívánságokkal halmozták el a megjelentek. A szeptemberi kiállításon „árverezték el” az eladásra szánt állatokat. Az árverés vezetője Whitewodról érkezett, a telepes gazdák közül három-négy segítette őt. Az volt a fő feladatuk, hogy figyeljék a „fejbólintásokat” és serkenték a már csüggedő vevő-jelölteket. Az árverések a kiállítások fénypontjai voltak, azokon a telepések nagy számban megjelentek.

Az első telepésekkel nemcsak magyarok, hanem szlovákok is érkeztek. Köztük volt Hanics György, aki a Sáros megyei Szekcső járásbeli Sibából vándorolt ki az Egyesült Államokba 1883-ban, tizennyolc éves korában. Az első

években a pennsylvaniai Hazelton bányavidéken dolgozott, de két évvel később, 1885-ben már Kanadában találjuk, a Canadian Pacific Vasúttársaság alkalmi munkása a téli hónapokban. Hanics azzal a 95 családot számláló szlovák csoporttal érkezett 1885 augusztus 26-án az északnyugati területekre, amelyet Esterházy megbízottja, Zboray Tivadar vezetett Whitewoodra, a központi gyűjtőállomásra. A következő évben Hanics az újonnan átvándorolt magyar telepesekhez csatlakozott és ő is Esterház kolónián utaltatott ki földet magának. Hanics folyékonyan beszélt magyarul, mint azt 1972-ben Barilla János elmondta, aki nyolcvannyolc éves kora ellenére megbízható memoriával rendelkezett.³⁶ Hanics nagyon elégedett, csaknem öntelt képet fest kanadai sikereiről. Amikor megérkezett Kanadába – mint mondja –, „nem volt másom, mint tíz dollár. Jelenleg 296 acre kitűnő földem van, amelyből 195 acre művelés alatt áll. Az elmúlt esztendőben 2100 bushel búzát, 530 bushel zabot, 115 bushel rozsot és 500 bushel burgonyát takarítottam be.³⁷ Figyelemre méltó, hogy Gönczy, Baráth és Lengyel – megművelt földjükhöz viszonyítva – hasonló mennyiségű búzáról számolnak be. Gönczy 11,2 bushel, Baráth 12,9 bushel, Lengyel 11,1 bushel termést ért el acre-nként, Hanics viszont csupán 7,1-et. Ezzel szemben ő az első, aki tekintélyes mennyiségű zab- és burgonyatermésről tesz említést. Hanics is beszámol állatállományáról (öt igásló, csikó, harminckét tehén, számos disznó, baromfi) s mindazokról a „szükséges dolgokról, amik a ház körül kellene”. Kitűnik azonban azzal, hogy elsőként tesz említést arról a haszonról, amit árutermelőként, piaci eladásból szerzett: „múlt évben 130 dollár tiszta hasznom volt a tejtermékekből, amit készpénzért a sajt- és vajgyárnak adtam el.” A szükséges mezőgazdasági felszerelésekből, szerszámokból nemcsak a kívánatos, de még fölös mértékben is van készlete, adóssága nincs, sőt „...Isten segítségével lehetővé vált, hogy hintóm is legyen, amit családom és én élvezünk és, ha visszaemlékezem ifjúságomra, illet egy átlagos falusi földműves nem tudott felmutatni a jó öreg szülőházában.”³⁸ Hanics 1902. július 18-án mondta tollba Kaposváron a nyilatkozatot s feltehető, hogy az ismeretlen íródeák, esetleg maga Esterházy tette kissé büszkélkedővé a dokumentumot, talán Hanics tudta nélkül is.

Kruppa József a Szabolcs megyei Órmezőn született 1870-ben, s tizennyolc éves korában vándorolt ki az Újvilágba. Ő azonban nem az Egyesült Államokba, hanem egyenesen Kanadába ment, közvetlenül az északnyugati szűzföldekre. Kruppa nőtlen fiatalemberként számol be sorsáról. Elmondja, „egy cent nélkül” érkezett Kanadába, s valamelyik útítársától kellett kölcsönt kérnie. Megérkezése után először napszámba szegődött. Munka tengernyi volt, mert a cséplés időszaka következett, s mivel a masinákhoz is konyított, felettébb megbecsülték. Rövidesen szinte nélkülözhetetlenné vált, amikor a gépeket kellett reperálni, olykor-olykor alkatrészeket pótolni. A következő esztendőben már mint gépészt alkalmazták őt a telepesek.

1894-ben Kruppa egy iskolázott francia-kanadai lányt, a kolónia francia tanárnőjének lányát vette feleségül. „Nagy örömmel jelenthetem ki – írja –,

hogy az én kedves kis feleségem nemcsak hogy kitűnően elsajátította a mi szeretett anyanyelvünket, de viselkedésében is példamutató magyar hölgy lett.”³⁹ Kruppa házassága elütött a kolónia szokásaitól annyiban, hogy nem magyar nemzetiségű feleséget választott. A kolónia asszimilációs hatása viszont a francia menyecskére éppúgy érvényesült, mint a már említett Agapite Page atyára, valamint a másik római katolikus papra, a német eredetű F. Woodcutterre.⁴⁰

Kruppa életútja annyiban is eltért a kolónián megszokottól, hogy ő ingyen földet csak házasságkötés után igényelt. 1902-ben 320 acre föld van a birtokában, ebből az igényléstől számított hat esztendő után 72 acre-t művelt meg. 1901-ben 984 bushel búzát, 115 bushel zabot aratott és felesége olyan nagy mennyiségű konyhakerti terményt, tojást tudott eladni a piacon, hogy azon 75 dollár tiszta haszna maradt.⁴¹ Nem elégedett meg azonban pusztán a földműveléssel: „vettem 2400 dollárért egy gőzhajtású cséplőgépet – írja –, amellyel járom a magyar kolónia farmjait, ennek eredményeképpen a múlt esztendőben a következő cséplési munkákat végeztem: 52 000 bushel búza, 17 000 bushel zab, továbbá kukoricát, rozsot és árpát csépeltem... mindezekből a munkákból 2330 dollárt kerestem. Azonban figyelembe kell venni, hogy tizenegy munkásnak adtam ebből fizetést, valamint a farmerek közül is tizenheten segítettek egyes munkák elvégzésében.”⁴²

Kruppa József, mint azt eredményei is mutatják, kétségtelenül nagyon szorgalmas, tehetséges ember volt; a gépek szeretete és szakértelme nemcsak megbecsülést szerzett számára, de kétlaki farmert formált belőle, aki megosztotta idejét gépei és a mezőgazdasági munkák között. Haszna és bevétele is ennek megfelelő. 1909-ben már két cséplőgéppel látja el a környező szlovák, cseh és magyar települések cséplési munkáit, sőt angol farmerek is felkeresik különböző gépjavítási munkákkal.⁴³ Üzletfelei azonban elsősorban a kelet-európai bevándoroltak, akik könnyen boldogultak az anyanyelvüket beszélő Kruppával. Ez időben Kruppa már tekintélyes üzleti tevékenységet is kialakított. Kapát, kaszát, fűvágót, szekeret, cséplőgépet, kismotorokat, vasszerszámokat árul két helyen is, fő üzletében Esterház-Kaposvár kolónián és fióküzletében, Touchwood Hills településen, Saskatchewan tartományban.⁴⁴

Kruppa pályája eltér az átlagos magyar bevándorlóétól és már az amerikai ideált, a „selfmade man”-t mutatja fel a „korlátlan lehetőségek hazájában”. A lehetőségek valóban tágabbak voltak, mint az óhazában. A kanadai földművelésügyi minisztérium, majd 1892 után a belügyminisztérium, amelynek hatáskörébe tartoztak az északnyugati területek telepei is, nem kívánta a szakképzettség iratokkal történő igazolását; 1905-ig az üzletalapításhoz engedély sem volt szükséges Esterház-Kaposvár területén. Nagyjából hasonló maradt a kereskedelem- és iparpolitika akkor is, amikor Laurier miniszterelnök kormánya, a sikeres telepítések nyomán, az északnyugati területek egy részéből 1905-ben két újabb tartományt (Alberta, Saskatchewan) alakított. Az új tartományi kormány sem követelte a szakképzettség igazolását, viszont a kötelezően bevezetett üzletala-

pítási engedélyt minden igénylőnek rövid idő után és illeték lefizetése nélkül megadták.⁴⁵

Noha Kruppa üzleti tevékenysége nem volt általános a magyar kolónián, egyedülállónak sem minősíthető. Pinke Imre, aki 1895-ben harmincöt éves korában érkezett a Fejér megyei Bodajkról, egy 1885. július 10-i földellenőri jelentés szerint viszonylag „gyenge földet... vízeséssel és bozótokkal teli terület” kapott, de már az első esztendőben 50 acre-t megművelt.⁴⁶ Megérkezése után három évvel volt már 30 tehene, 8 lova. Feltűnő kezdeti sikereit nagymértékben magyarázza, hogy Pinke 500 dollár alaptőkével kezdett hozzá a földműveléshez. Ez mindenképpen megkülönböztette őt a bevándorlók többségétől, mivel azok túlnyomólag pénztelenül, sokszor adóssággal kezdték új életük kialakítását. Úgy tűnik, az 1899 és 1902 közötti évek különösen eredményesek lehettek számára, mert állatállománya jelentős mértékben szaporodott. (White-woodi nyilatkozatában 85 tehenről, 15 lóról, 13 disznóról, kb. 160 libáról, kacsaról és egyéb baromfiról tesz említést.)⁴⁷ Pinke – ellentétben a földellenőr minősítésével – nemcsak a földjét tartotta kitűnőnek („...Magyarország földjének kivételével, ez a föld kiválóbb, mint bármely más, amit valaha is láttam”), de Északnyugat-Kanada téli és nyári klímáját is egészségesnek és élvezhetőnek nevezi,⁴⁸ figyelmen kívül hagyja a rövid és forró saskatchewan nyarat, a korán beköszöntő telet, a januári ötven fokos hidegeket, a Chinook szelet, amely egyes téli napokon órák alatt 20 fokkal képes felmelegíteni a hőmérsékletet. 1902-ben 5000 dollárra értékeli vagyonát, ami azt jelenti, hogy hét esztendő alatt megtízszerezte eredeti tőkéjét: „...évi jövedelem – mondja – 2200 dollár, ami magában foglalja a marhakereskedésből eredő keresetemet is.”⁴⁹ Pinke ugyanis a földművelést ezzel egészítette ki.

Az új bevándorlók, akik a századforduló tájától érkeztek Esterház-Kaposvárra, előbb-utóbb szinte mind összeköttetésbe kerültek Pinkével. Először tanácsokkal, információkkal látta el őket s mivel kemény szorgalommal aránylag gyorsan elsajátította az angol nyelvet, hivatalos ügyeik intézésében, iratok készítésében és fordításában is segítségükre volt. Ez utóbbit természetesen honorálták, de fontosabb volt, hogy az így kialakult kapcsolatok azután üzleti összeköttetésekké is váltak. Más módon, mint Kruppa, de Pinke is eltért a csoportos településekre jellemző magatartástól. Az első adandó alkalommal felvette a kanadai állampolgárságot, gyakorta használta neve angolosított változatát (a Pinke név helyett Pinkie), sőt, keresztnévét is James-re változtatta, holott az Imre névnek tulajdonképpen az angol Emery felelt volna meg. A gyors asszimilációs tendencia abban is megmutatkozik nála, hogy angol-kanadai és francia-kanadai telepésekkel, valamint kormánytisztviselőkkel teremt kapcsolatot, utóbbiakhoz, úgy tűnik, baráti szálak is fűzik.⁵⁰ A Kanadai Magyar Újságban 1925-ben Izsák Gyula békevári történetíró emlékezik vissza Pinkére: „1900 körül Pinke Imre a magyarok irányító lelke és védője volt. Mivel farmja Whitewood közelében volt, nagyon sok bevándorlót segített tanáccsal.”⁵¹

Ez időben Pinke már rendszeresen foglalkozott bevándorlók toborzásával is. Esténként leveleket írt Magyarországra azokra a címekre, amelyeket az új bevándorlóktól szerzett meg; a még habozókat kivándorlásra buzdította. Mindezt nem egyéni érdek nélkül tette. Háza a whitewoodi vasútállomás közelében állt, ott, ahová az új telepesek érkeztek, Pinke pontosan értesült az új csoportok érkezéséről. Kint várta őket az állomáson, majd házához vitte az új telepeseket, ahol felesége igazi magyaros vendégszeretettel vette körül őket, étellel, itallal kínálva a hosszú úttól megfáradtakat. Ezután már könnyebb volt rátérni az üzletre, marhát, lovat, tehenet eladni a bevándorlóknak, mielőtt még módjuk lett volna tüzetesebb információt szerezni az általános árfolyamokról.⁵² De nemcsak Magyarországról, hanem az Egyesült Államokból is toborzott telepeseket, akár csak Esterházy. Az ötvenkét éves Varga János 1902-ben akkor határozta el, hogy a kanadai Esterházára költözik, amikor olvasta Pinke hirdetését a pennsylvaniai magyar újságban.⁵³ 1903-ban a winniepegi Bevándorlási Hivatal hivatalos, jóllehet ideiglenes tomácsként alkalmazta Pinkét. Ez a tisztség módfelett növelhette Pinke presztízsét a kolónián. Erre, valamint felszaporodott tolmácsi, fordítói feladataira utal, hogy összekötetései révén elérte, hogy 1908-ban békebírónak (Justice of Peace) nevezzék ki.⁵⁴ A békebírónak felhatalmazása volt arra, hogy a közjegyzőhöz hasonlóan eskü alatt tett vallomásokot, valamint okmányokat hitelesítsen. Egy esztendő múltán a Bevándorlási Hivatal hivatalos telepítési ügynöki jogokkal is felruházta Pinkét. De megbízták azzal is, mint arról a whitewoodi Herald 1904. április 15-i példánya beszámolt, hogy földet válasszon ki a telepeseknek: „Mr. Pinke, aki most mint bevándorlási ügynök áll alkalmazásban, hétfőn reggel visszatért Nyugatról, ahol az elmúlt három hetet töltötte, hogy megfelelő földeket szemeljen ki az új bevándorlóknak.”

Babiják János 1890-ben érkezett Esterház-Kaposvárra a Szabolcs megyei Órmezőről, abból a kis, 587 lelket számláló faluból, ahonnan mintegy hat család vándorolt még ki a kolóniára. Babiják harminchét esztendő volt, amikor feleségével, Lakatos Júliával, pénztelenül, írástudatlanul elhatározta magát a kivándorlásra. „...egy centünk sem volt, amikor megérkeztünk – mondta el Babiják –, most azonban, 1902-ben, 320 acre földem van, amiből már 120 acre-t meg is műveltem... 1000 káposztafaj van a konyhakertemben, ... öt lovam, tizennégy szarvasmárhám van, két csikóm és tizenöt disznóm ... ebben az évben épült fel a 43 méter hosszú és 16 méter széles istálló, ... anélkül, hogy adósságba vertem volna magam.” Az 1901-es betakarítás eredményéről szólva 1404 bushel búzáról tesz említést. Babiják, aki az óhazában teljesen földtelen és vagyontalan volt, büszkén említi, hogy házát cseréppel fedték, pincéje terméskőből épült, megvan minden szükséges szerszáma, felszerelése. A Babiják család vagyónának gyarapodásában bizonyára jelentős szerepet játszott hat fia és két lánya szorgos munkája és segítsége.⁵⁵ Babiják szláv neve ellenére csak magyarul tudott, magyarnak érezte és vallotta magát, mint azt 1973-ban fia, Babiják József elmondta, aki nem hagyta el a kolóniát, hanem apjával együtt dolgozott, annak 1936-ban bekövetkezett haláláig.⁵⁶

A legelső telepesek közé tartozott még idősebb Bernát Mihály, aki hatvankét éves korában került – valószínűleg az Egyesült Államokon keresztül – Esterház-Kaposvár kolóniára, 1888-ban. Bernát éppúgy nem szerepel Esterházy propaganda kiadványában, mint még további hat telepes sem. Magyarázatul két körülmény kínálkozik: vagy nem akartak nyilatkozni, vagy életútjuk nem volt alkalmas arra, hogy újabb bevándorlókat csábítson Északnyugat-Kanadába. Az említetlenül hagyottak közé tartozik Barilla Pál is, aki a Zemplén megyei Szerencsről vándorolt ki az Egyesült Államokba 1884-ben, majd három esztendő múltán visszatért Magyarországra és egy kis földet vásárolt magának Mezőzomboron. 1893-ban azonban ismét visszatért az Egyesült Államokba, ahonnan 1895-ben végleg áttelepült Esterház-Kaposvárra.⁵⁷ Nem érdemelte ki a szereplést Hornyák János sem, aki az Abaúj-Torna megyei Vilmányból vándorolt az Egyesült Államokba és 1886-ban az első csoporttal érkezett a kolóniára, akár csak falubelije, Laczkó János. Laczkó az első kemény tél után, 1887 tavaszán elhagyta a kolóniát és Fort William-be (Ontario tartomány) költözött. Valószínűnek látszik, hogy ő volt az első magyar azon a területen, a Thunder Bay vidékén. Tíz esztendő múltán, 1897-ben, ismeretlen okok miatt visszaköltözött Esterház-Kaposvárra, visszavásárolta a Canadian Pacific Vasúttársaságtól ugyanazt a földet, amelyen előzőleg rövid ideig gazdálkodott.⁵⁸

Nem kért nyilatkozatot Esterházy a kiadvány részére Petrik Jánostól sem, aki a Szabolcs megyei Őrmezőről érkezett 1886-ban és 1902-ben, Esterházy látogatásakor, az apjától örökölt földjén gazdálkodott.⁵⁹ Pilcsák János szintén a Szabolcs megyei Őrmezőről vándorolt ki, s ő volt a kolónia legidősebb tagja. Hatvankilenc éves korában vette fel a kanadai állampolgárságot, hetvenöt éves volt, amikor Esterházy meglátogatta a települést. Valószínűleg egy-két évvel ezután visszatért Magyarországra, mert nem tudott igazán gyökeret eresztetni s mert otthon akart meghalni.⁶⁰

Az első Esterház-Kaposvár kolónián, mint az adatok mutatják, nemcsak magyarok, hanem szlovákok is éltek. Gellner és Smerek kimutatása szerint arányuk fele-fele volt. Az első telepesek emlékére állított domborművön is több szlovák név szerepel (Krupa, Horniak, Smerkovsky stb.)⁶¹ Dőry György, Esterházy „jobbkeze” és bizalmasa már 1885 júliusában szlovák bányászcsaládokat vagonírozott be a pennsylvaniai Hazeltonban. Torontón és Winnipegen át szállítottak Nyugat-Manitobába, a Mennendosa körzetbe. A Rosol, Dolejcik, Zinca, Vazil, Kasperik, Cizmar családnevek kétségen felül bizonyítják, hogy Esterházy toborzási vállalkozása a magyarokon kívül más etnikumokra is kiterjedt. A szlovák munkaerőt a Canadian Pacific Vasúttársaság alkalmazta az új mellékvonalak építésénél és a már kiépült fővonalak karbantartásánál. A munka rendkívül nehéz volt az iszonyatos 1885-ös tél folyamán. Ezt örökítette meg egy korabeli dal, kifejezve az óhaza utáni vágyódást is.⁶²

1886 tavaszán azután minden családnak kiutaltak 160–160 acre szűzföldet s ez a település a már említett Hun Völgy nevet kapta, elképzelhető, hogy Esterházy vagy Dőry kezdeményezésére. Kérdéses, mint takar a „hun” elnevezés.

Lehetséges, hogy az angol „Hungarian” szót rövidíti, amivel a bevándorlási ügynökök szervezték a kanadai telepeseket; az is feltehető, hogy a „Hun Völgy” elnevezéssel valamiféle történelmi nosztalgiát kívántak kifejezni; de az sem zárható ki, hogy a pennsylvaniai bányavidékeken elterjedt és egyáltalán nem hízelgő „Hunkey” megszólítást takarta, amit általában a rasszisták használtak minden kelet-európai bevándorlóval kapcsolatban. Maguk a Bevándorlási Hivatal tisztviselői is igen gyakran, egyszerűen csak hunoknak szólították az említett telep lakóit, mint pl. W.C.B. Graham, winnipegi állami földügynök 1887-es jelentésében olvasható: „Különböző európai telepesek alakítottak a környéken kolóniákat. Ezekben a kolóniákban németek, oroszok, izlandiak, skandinávok és hunok élnek, láthatólag elégedetten a hellyel... mindegyikük szorgalmas, keményen dolgozik, kétség nem fér ahhoz, hogy munkájukat siker fogja koronázni.”⁶³

A Hun Völgy-i telepítés sikerében oszlopos szerepe volt Dőry Györgynek, aki rátermett szervező, kitűnő mezőgazdasági szakember és született vezető volt. Ő volt a bevándorlók tolmácsa ügyes-bajos dolgaikban, ő tanította a férfiakat angolra.⁶⁴

A szűzföldeken „vegyes társaság alakult ki a magyarokból, szlovákokból, ruténokból, csehekből és délszlávokból”. Az együttélés sajnos nem volt békés, – főleg nemzetiségi különbözőségek ellentétékké, számos konfliktus forrásává váltak: „a hunoknak és sclavishoknak (szlávoknak) volt egy rémes szokásuk, hogy hosszú pengéjű késekkel verekedtek egymással.”⁶⁵

A Hun Völgy-i vállalkozás – a felmerülő problémák ellenére is – kétségtelenül növelte Esterházy tekintélyét a kanadai bevándorlási hatóságok előtt, hiszen a telepítés, a nehézségeket is beleszámítva, sikeresnek bizonyult.

1885-től mind több és több nemzetiségi településsel találkozunk Nyugat-Kanadában; ettől az időtől számítva az angol anyanyelvűekkel szinte hasonló létszámú, főleg kelet-európai etnikum érkezik a préridékre. Minden új csoportnak, minden egyéni bevándorlónak nyomós oka volt, hogy új hazát válasszon s e bevándorlók egyéni története alakította ki a mai Kanada arculatát, lévén az ország a bevándorló hullámok Mekkája, különösen a századfordulótól.

JEGYZETEK

1. *G. Fregault*: La Civilisation de la Nouvelle-France. Montreal, 1944; *G.M. Wrong*: The Rise and Fall of New France. 1–2. köt. Toronto, 1966; *R. England*: The Colonization of Western Canada. A Study of Contemporary Land Settlement (1896–1934). London, 1936.
2. *A. Siegfried*: The Race Question in Canada. London, 1907. 93.; *D. Hill*: The Opening of the Canadian West. London, 1967. 208.; *England*, i.m. 47, 73.
3. *D. Higinbotham*: When the West Was Young. Toronto, 1993. 171–172. Adatait túlzottnak tartja, de pontosítani nem tudja. *G.P. de T. Glazebrook*: A History of Transportation in Canada. Toronto, 1933, és *J. B. Hodges*: Building the Canadian West, New York, 1939.
4. *England* i.m., 20.
5. *N. Macdonald*: Canada. Immigration and Colonization, 1841–1903. Toronto, 1966. 34–35.
6. *H.A. Innis*: A History of the Canadian Pacific Railway. London, 1923. 88.
7. *A.S. Morton – C. Martin*: History of Prairie Settlement and Dominion Land Policy. Toronto, 1938. 14. *W. Kalbach*: The effect of immigration on population. Canadian immigration and population study. Manpower and Immigration, Ottawa, 1979. 37.
8. Canadian National Archives, Ottawa (a továbbiakban: CNA) Paul O. d'Esterhazy's correspondence concerning the proposition of military service of Hungarians. 1885. május 2. file no. 395. Esterházy életére, tevékenységére l.: *G.V. Dojcsak*: The Mysterious Count Esterhazy. Saskatchewan History, Vol. 6. 1973. *Dojcsák Győző*: A kanadai Esterházy története. Bp. 1981. E munka összegezi az ismert magyar települések történetét is rövid formában és utal az 1970-es évek táji állapotukra. – Esterházy eredeti neve Packh (vagy Path) B. János. 1831-ben született Esztergomban. Az 1850-es évek közepén az angol hadseregben szolgált, 1867-ig Packh Jánosként volt ismert. Akkor Münchenben az osztrák konzulátus állított ki részére útlevelet gróf Esterházy Oscar névre. A kanadai kormány ideiglenes hivatalos bevándorlási ügynökeként 1885-ben kezdte meg működését. Nős volt, nyolc gyerek apja.
9. CNA Paul O. d'Esterhazy proposition to colonize the North-West with Hungarian settlers. 1885. máj. 9. file no. 267. *Dojcsak*, The Mysterious, 63. s köv.
10. Róluk később még lesz szó. L: *Adam Shortte*: Some Observations on the Great North West. Queens Quarterly 1887. 183–184. CNA Sessional Papers. No. 14. 1887. 232. – A Hun Völgy nevű települést 1885 augusztusában alapították. A bányászok élet- és munkaviszonyaira, a velük szemben ellenséges érzületre: *Thomas C. Cochran*: Pennsylvania. New York, 1978, 137–139.
11. CNA Sessional Papers. no. 16. 1887. 153, 179.
12. *Ruzsa Jenő*: A kanadai magyarság története. Toronto, 1940. 87.
13. A dominiumi kormány földtörvényét l.: uo. – Egy acre = 0,4047 ha.
14. Uo.
15. Uo. 382. *M.L. Kovacs*: Aspects of Hungarian Peasant Emigration from Pre-1914 Hungary. In: The Peasantry of Eastern Europe, Ed. by I. Volgyes. New York, 1979. 119–132.

16. *Ruzsa*, i.m. 382; *M.L. Kovacs*: Esterhazy and Early Hungarian Immigration to Canada. Regina, 1971. 39. 78–79.
17. *E.A. Ross*: The Old World in the New. New York, 1914. 173. *W.P. Shriver*: Immigrant Forces. New York, 1913. 48. *Peter Roberts* The New Immigration. New York, 1912. 370.
18. *M.F. Timlin*: Canadian Immigration Policy: An Analysis. International Migration. Vol. 3. No. 1–2. 1965. 58.
19. *Ruzsa* i.m., 88.
20. Az Esterház-Kaposvár iskolakörzetet (Protestant Public School District No. 138 of the North West Territories) Joseph Royal, és észak-nyugati területek kormányzója avatta fel 1888. okt. 5-én. The North West Territories Gazette, Vol. 5. No. 11; *P.G. Cornell*: Canada: Unity in Diversity. Toronto, 1967. 266–268; *Paul Santha*: Three Generations 1901–1957. The Hungarian Colony at Stockholm, Sask. Canada. Stockholm, 1959. 12.
21. *Santha* i.m., 12.
22. CNA RG 17. Vol. 20. F. 33/2. 3, 43. Vol. 296. F. 3657/2. No. 44374. Vol. 451. G. 846/6. No. 48348.
23. CNA RG 20. Microfilm, C-4678, F. 347. The Hungarian Colony of Esterhaz, Assiniboia, North West Territories, Canada. (A továbbiakban: The Hungarian Colony of Esterhaz). Letters from the Settlers and Illustrations from Photographs taken on the Spot in the month of July, 1902, Ottawa. Count d'Esterhazy, 1892–1903. Pamphlet. 13. – Kovácsi Kálmán, a Whitewood és környéke magyar kolóniáinak református papja 300 magyar családot említ Assiniboia körzetben 1902-ben. Uo. 19. A térképet lásd uo. 84; *Dojcsák* i.m., 108. – feltehetőleg elírás miatt – 30 nyilatkozatot említ.
24. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 33. – Egy bushel = 36.35 liter, azaz egy véka.
25. Saskatchewan Provincial Archives, Regina (A továbbiakban SPA) F. 72. (Id. Gönczy Lajos levele Lethbridgeből W.B. Gönczynek Esterhazyra, 1973. dec. 10.)
26. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 25. Más források (pl. uo. Microfilm C-7311. Immigrant Arrivals in Western Canada, RG 76. Vol. 154., F. 382256 stb.) 10 dollár folyamodványi díjat említenek.
27. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 25.
28. Uo. DI 199595- RG 15 B- la, 104 v. F. 90895/2. (Rufus Stephenson települési biztos beszámolója, Ottawa, 1889. febr. 20.)
29. SPA Saskatoon, Homestead File, DI 2499/78.
30. *J. Hawkes*: The Story of Saskatchewan and its People. Chicago-Regina, 1924. 3.k. 127, 129.
31. *Hawkes* i.m., 129; *R. England*: The Central European Immigrant in Canada. Toronto, 1939. 74–75. szerint egy 1922–1933 között végzett felmérés kimutatta, hogy a magyar nők 70 százaléka a letelepülés után 18 évvel még nem beszélt angolul.
32. SPA Local Histories. Santha kéziratok. Esterhazy file 316. V. 2–3.
33. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 29.
34. Uo.
35. Uo. Sessional Papers. No. 4. 1888. 176–177.
36. SPA Local Histories. Oral Documentation. F. 71–2.

37. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 37.
38. Uo.
39. Uo. 54.
40. Uo. és *Ruzsa* i.m., 88–89. Megtanult magyarul a belga származású J. Pirot is, aki 1904–1913 között volt a magyar kolónia róm. kat. papja. A szertartást is magyarul végezte.
41. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 54.
42. Uo. Vö. *Izsák Gyula* visszaemlékezése. In: *Kálmán Dóka: Golden Jubilee of Bekevar, 1900–1950. Local History, 1950.* H. n.
43. Kanadai Magyar Újság, 1908. febr. 9.
44. Uo. 1909. szept. 23.
45. *O.D. Skelton: General Economic History of the Dominion, 1867–1912.* Toronto, 1914. 371.
46. SPA Homestead Files, Saskatoon, DI 97979.
47. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 59.
48. Uo.
49. Uo.
50. SPA Homestead Files, Saskatoon, DI 97979. (N.A. Lamont whitewoodi telepítési tisztviselő levele A.J. Fraserhez, az állami földek ügynökéhez, Regina, 1899. júl. 14.)
51. Kanadai Magyar Újság, 1925. júl. 19–21.
52. Uo. 1950. jan. 24.
53. SPA Local Histories, Oral Documentations, F. 71–7.
54. Kanadai Magyarság, 1908. júl. 3. 1909. jún. 4.
55. CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 41. SPA Local Histories, HF DI 557–140.
56. SPA Local Histories, HF DI 343–768.
57. Uo.
58. Uo. HF DI 309–400. A visszavásárlás 1897 májusában történt.
59. Uo. HF DI 454–240 és Oral Documentations, F. 71–2.
60. Kanadai Magyar Újság, 1949. márc. 17. Pilcsák Jánost bátyja, id. Pilcsák István vitette ki Kanadába 1890-ben.
61. *Hohn Gellner – John Smerek: The Czechs and Slovaks in Canada.* Toronto, 1968. 62, 64.
62. Uo. 62; *Watson Kirkconnel: The Flying Bull and Other Tales.* Toronto, 1966. 107. – Szabad fordításban *The Bus Driver's Tale of the Magyar Violinist* részlete így hangzik: „Ahogy a hetek múltak, megértettem /, hogy minden embernek e munkahelyen / magyar, ukrán, skót vagy lengyel/, volt valami mély látomása /, ami éltette... / és mindegyik mögött ott rejtőzött / valami tragikus ok /, ami elkergette szülőfalujából / a világnak e nyomorúságos sarkába.”
63. *Gellner – Smerek* i.m., 63.
64. Uo.
65. *Hodges* i.m., 173.

Ferenc Andai:

**HUNGARIAN IMMIGRANTS IN NORTH-WEST CANADA IN
THE LAST THIRD OF THE 19TH CENTURY**

The study is based on the sources of the Canadian National Archives (Ottawa), on the sources of provincial archives (Saskatchewan Provincial Archives, Regina), on contemporary media, literary sources and memoirs. Hungarian immigrants arrived in three prairie provinces (Manitoba, Saskatchewan, Alberta). They took on the work of cultivating so far uninhabited and unused lands with the support of the Canadian government. In the recruitment and settling of the immigrants a man who called himself Count Pál Esterházy played a major role, and the essay gives a detailed portrayal of him. Further the author gives a life-like presentation of the extraordinary strains on the Hungarian settlers in their creation of working and living conditions in their colonies, called Esterház, Kaposvár and Hun Völgy. He mentions their secular and religious authorities and introduces certain people and families. Within this framework he discusses the joining of other ethnic groups (Slovaks) to the Hungarian community.

Sármány-Parsons Ilona:

MAGYARORSZÁGI VÁROSHÁZÉPÜLETEK A SZÁZADFORDULÓN

Az 1900 körül keletkezett új városházépületek Magyarország dualizmus kori városfejlődésének különlegesen fontos produktumai még mentalitástörténeti szempontból is. A városok lakosságszámának dinamikus növekedése reformokra kényszerítette a régi, hagyományos városi közigazgatást. A városi hatóságok nemcsak számszerűen növekedtek, hanem funkcionális differenciálódáson is keresztülmentek. A hatékony adminisztráció nagyobb, korszerű közigazgatási épületeket követelt. Ezzel kapcsolatban ugyanakkor felvetődik az a kérdés is, hogy a megbízók milyen egyéb szándékai jelennek meg meg ezekben az építményekben, valamint, hogy milyen mértékben tekinthetők a polgári identitás kifejezőinek. Milyen világképet, milyen gondolkodást és ízlésvilágot tükröz a művészi program és a stílusválasztás? Vannak-e az épülettípusnak specifikus, regionális stílusjegyei, és ha igen, érzékelték-e azt már a kortársak is?

A városház épülettípusát mindeddig – eltekintve a pesti Új Városháztól – a magyar művészettörténeti kutatás alig vizsgálta. Ez nem utolsósorban a kedvezőtlen forrásviszonyokra vezethető vissza; fontos anyagok ma a nehezen hozzáférhető romániai és szerbiai városi archívumokban találhatóak. Épp ezért az itt következő fejtegetések kizárólag első megközelítésnek tekinthetők, amelyek természetesen több kérdést vetnek fel, mint amennyit megválaszolni képesek. E tanulmány súlypontja az Alföldről, a Duna-Tisza közéből vett példákon nyugszik. Mindenekelőtt azokat a városházépületeket választottuk, amelyek részletes építési tervek alapján készültek, és amelyek művészi szempontból is a legfontosabbaknak nevezhetők (Szeged, Kecskemét, Marosvásárhely, Szabadka). Más tervekkel (Győr, Pécs, Kiskunfélegyháza) csak olyan aspektusból foglalkozunk, amely a központi tematikai kérdésekkel összefüggésben áll.*

Formai mintaképek

Európa-szerte sok új városház épült a 19. század közepe óta. Ennek az épülettípusnak számos példáját bemutatták a nagy, német nyelvű építészeti

folyóiratok. Az Allgemeine Bauzeitung, a Deutsche Bauzeitung, a Wochenblatt für Architekten und Ingenieure, a Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins Magyarországon is ismert volt közülük. Itt is léteztek magas színvonalú szaklapok, amelyek információs- és vitafórumot jelentettek; mindenekelött Az építési ipar, a Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye és a Vállalkozók Lapja. Ezenkívül számos segédkönyv és mintakönyv is fontos segítséget jelentett az építési vállalkozók, építészek, sőt a megbízók számára is a döntésben, az építési pályázatok kiírásánál és a tervek elbírálásánál. Hogy csak egy, Magyarországon is ismert művet említsünk: Ludwig Klasen Lipcsében egész sor alaprajzmintát tett közzé a legkülönbözőbb épületek számára. A mű 1885-ben megjelent IX. fejezete „közigazgatási célokra szolgáló épületeket” mutatott be, közte néhány község- és városházát is. Jóllehet a német területekről származó példák domináltak, más országokból valókat is közölt, így többek között az erfurti, hastingsi, bradfordi, winterhuri, hamburgi és bécsi városházákat, alaprajzzal, homlokzattal valamint részletes építési és költségtervekkel. Az építész Klasen a következőképpen írja le a modern városháza jellemzőit: „A városi közigazgatás épülete, a városháza, többnyire nemcsak a szükségleteket kell, hogy szolgálja, hanem a közösség jelentőségét és tekintélyét is reprezentálnia kell..... Új városházépületekben, kisebb városokban, a városi közigazgatás megkövetelte helyiségeken túl gyakran létesítenek még helyet üzletek, vendéglő stb. számára, amelyek később az igények növekedésével szintén használhatók lesznek közösségi célokra. Elvértve találhatunk példát a városháznak iskola- vagy bírósági épülettel való összekapcsolására is. A városok növekvő lakosság-számával együtt a közigazgatási szervezet összetettebb lett és ezzel együtt megnőtt a térigény is. Szükségessé vált először is egy nagyobb terem a képviselők tanácskozásai számára, megfelelő mellékhelyiségekkel, amelyet gyakran polgári rendezvények céljára és díszteremként is használtak. A közigazgatás gyakran tagolódik különböző osztályokra, amelyeknek aztán mind megvannak a saját irodáik, és ha egy magisztrátusi testület is működik, ennek számára egy másik tanácskozóterem szükséges; továbbá a nagyobb városházákban Cassenlocale-nak (pénztárhelyiség), archívumnak, városi könyvtárnak és még néhány más helyiségnek is elhelyezést kell biztosítani.”¹

Ha utalhatunk is a városházák bizonyos típusaira, az egyes megoldások mindig egyediek, és a városok speciális igényei, költségvetése és a tanács felfogása határozza meg őket. Ha ráadásul egy gazdag nagyvárosról van szó, ahol erős művészegényiségek állnak versenyben egymással, ott ezek is jelentős befolyással bírnak a döntésre (pl. Steindl Imre és Lechner Ödön esetében).

Az új városi közigazgatási épületek létesítése Magyarországon 1867 után a városi struktúrák gyors változásának és a városi jogban zajló bonyolult reformoknak a talaján ment végbe.² A korabeli statisztikák³ és a gazdaságfejlődést elemző tudományos munkák alapján az 1869 és 1914 közötti időszak két periódusra osztható, amelyek urbanizáció és építési tevékenység szempontjából különböző jellemzőkkel bírnak.

1869 és 1890 között mindenekelőtt a főváros gyakorolt maradandó, példaadó hatást. Pest az ország legnagyobb városaként (270 000 lakossal) már 1870–1875 között új városházat építtetett a Schmidt-tanítvány Steindl Imrével, a Parlament későbbi tervezőjével, neoreneszánsz stílusban.⁴ A következő két évtizedben ezt a példát követték a városházépületek majdnem minden gyorsan fejlődő magyar városban, amelyek többnyire a legfontosabb vaústi csomópontok voltak.

A neoreneszánsz stílus, a humanizmushoz kötődő történelmi reminiszcenciával, és az itáliai városok virágkorának asszociációjával harmonikus szépségideált testesített meg az egész monarchia liberális polgársága számára. Az aradi, bajai, ceglédi, kiskőrösi, nagyvárad, nyíregyházi, soproni, szombathelyi és temesvári városházák az anyagi lehetőségektől függően többé vagy kevésbé igényesen díszített változatai ennek az akkoriban „modern reneszánsz”-nak nevezett stílusnak. Ezek a legtöbbször kétemeletes épületek a helyi közigazgatáshoz szükséges helyiségeken kívül mindig rendelkeztek egy nagyobb teremmel is a polgargyűlések részére, azonkívül egy sor különböző irodával az archívumok számára. Viszonylag szerényen és célszerűen épültek, ennek ellenére kiegyensúlyozott, palotaszzerű homlokzatuk volt, rendszerint tornyok nélkül.⁵ Ezeknél az új létesítményeknél tisztán közigazgatási épületekről volt szó, még nem egyesítettek bennük teljesen különböző célú intézményeket. Ebben a vonatkozásban Szombathely kivételt képez.⁶ A város püspöki székhelyként és iskolavárosként erős kultúrtradíciókkal rendelkezett, és régi kereskedelmi központ is volt. Amikor 1865-ben a Bécs-Kanizsa, és 1872-ben a Budapest-Graz vasútvonalat Szombathelyen át vezették, a város sok tekintetben a gyors iparosodás és a legmagasabb igényeknek megfelelő infrastruktúrával megvalósult urbanizáció mintaképevé fejlődött. Az új városház neoreneszánsz stílusban, Hauszmann Áajos, a budapesti egyetem építészprofesszorának tervei alapján, 1879–1880-ban épült. Az épületben a városi színházat is elhelyezték. Ez a technikai megoldás azonban nem bizonyult túl szerencsésnek, és néhány év múlva a színházat tűzveszély miatt be kellett zárni.

Már ebben az első nagy építési szakaszban is teljesen hiányoznak a neogótikus városházák; csak elvétve találkozhatunk neobarokk épületekkel is, mint pl. Szegeden, ahol az 1879-es árvíz után a megsérült régi épületet renoválták és megnagyobbították.⁷ Lechner Ödön, az egyik legjelentősebb magyar építész, akit e feladattal megbíztak, így lehetőséget kapott, hogy tehetségét egy reprezentatív középülettel bizonyítsa.⁸ A szegedi városház barokk kastélyokra emlékeztető felépítésével nagy hatást gyakorolt néhány későhistorikus városházépületre (pl. a győrire). A következő, pécsi városházatervéért Lechner Ödön 1888-ban első díjat kapott. A terveken már látható néhány gótizáló ablaktípus és a népművészet által inspirált kerámiadíszítés is. Egy második, szűkebb pályázaton ismét csak ő módosított terve nyert. Mégis, amikor a város a párhuzamosan folyó színházépítés miatt, súlyos intrikák során, a városházépítést egy

évtizeddel elhalasztotta, 1905-ben, egy teljesen megváltozott művészi környezetben harmadik pályázatot is kiírtak. Ezen Lechner már nem vett részt. Végül a neobarokk városi színházával már népszerűséget szerzett Adolf Lang valósította meg az új városházat szintén fantáziátlan neobarokk stílusban:

Egy kisebb városházat is épített Lechner a bácskai Nagybecskerekken (1885–1886) neobarokk stílusban. Az egyemeletes kastélyszerű épületnek hangsúlyozott középrizalitja volt, gazdagon díszített balkonnal és kerek, zárt sarokbalkonokkal.

Az 1890–1914 közötti időszak: városházák a Duna-Tisza közén

A statisztikus Keleti Károly 1870-ben felvázolta ugyan modelljét a „városi elemek” vidéki meghatározására, az Alföld lakosságának szerint legnagyobb agrártelepüléseit (Szeged, Szabadka, Hódmezővásárhely és Kecskemét) azonban nem számította a modern értelemben vett városok közé a foglalkozási szerkezet, a lakosság alacsony iskolázottsága, valamint a nagyon szerény, elavult lakáskörülmények miatt.⁹ Ellenben néhány kisebb település, mint pl. a középkori bányászvárosok a Felvidéken, vagy Debrecen, a maga már a klasszicizmus idején nagyszabásúan kiépült főutcájával,¹⁰ teljesítette ennek az értékskálának a kritériumait. Amikor az 1870-es és 1875-ös önkormányzati törvények két új várostípust alkottak (törvényhatósági jogú városok és rendezett tanácsú városok, az utóbbiak a privilegizált vásárhelyekből és a deklasszált szabad királyi városokból), a Duna-Tisza közén jelentősen visszaesett a városok száma (1869: 41, 1880: 27). Ettől függetlenül a Duna-Tisza medencéje (Budapest nélkül is) 1910-ig lakosságának szempontjából az ország leggyorsabban növekvő területe volt, a lakosság harmada pedig a városokban élt.¹¹ Ez a jelenség különösen egyes településeknek jelentős gazdasági növekedésével magyarázható,¹² jóllehet a nagy, egykor privilegizált vásárhelyek közül sok (pl. Kecskemét, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza) még hosszú ideig megőrizte sajátos paraszti vonásait.

Az 1890-es évek közepétől ezeken a mindaddig spontánul, majdhogynem szabályozatlanul növekvő alföldi településeken érezhető változás zajlott. Az önkormányzatok számos infrastrukturális reformról döntöttek, és megpróbáltak építészeti szempontból is kifejezettebben városias és korszerű városmagot teremteni. Fontos ösztönzői voltak ennek az akkori polgármesterek, akik egy új, bátran kísérletező generáció tagjaként pontos elképzelésekkel bírtak közösségük modernizációjáról, és merész jövőképüket minél hamarább meg szeretnék volna valósítani. Számos városépítő intézkedés kezdeményezője volt Éhen Gyula, aki 1895–1901 között Szombathely polgármestere volt. Reformelképzeléseit (nevezetesen higiéniai kérdésekről és a közlekedési gondokról) 1897-ben *A modern város* címmel könyv alakban foglalta össze.¹³ Feltehető, hogy példája jó néhány hivatali kollégájának tevékenységét befolyásolta. Kecskeméten Kada

Elek, Ceglédén Gubody Ferenc, Marosvásárhelyen Bernády György és Szabadkán Bíró Károly voltak azok a polgármesterek, akik a helyenkénti tiltakozás ellenére is, és néha csaknem diktatórikus eszközökkel véghezvitték gyorsan fejlődő városuk modernizációját.¹⁴ Mivel az új városházák építése ezeknek az intézkedéseknek a sorában előkelő helyen szerepelt, nem meglepő, hogy a századforduló táján a legtöbb új városház a Duna-Tisza közén épült. Mégpedig név szerint Erzsébetfalván, Gödöllőn, Hatvanban, Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Kalocsán, Kiskőrösön, Kiskunhalason, Nagyszalontán és Újpesten.

Általános építési feltételek

Minden új városházépítésnél és felújításnál nyilvános pályázatot írtak ki azzal a fontos megkötéssel, hogy csakis magyar állampolgárok vehetnek részt rajtuk. Egyedüli kivétel ebben a tekintetben Sopron volt.¹⁵ Az építési programokat a mindenkori városi építészek és a városvezetés érintett osztályainak vezetői dolgozták ki, majd a közgyűlés megtárgyalta és szavazásra bocsátotta. A pontos pályázati feltételeket aztán az újságok és a szaklapok (pl. Építési Ipar, Magyar Pályázatok) közölték. A benyújtott terveket rendszerint nyilvánosan kiállították. A zsüri a városi önkormányzat vezető személyiségeiből állt, akiknek többsége inkább a funkcionális, mint a stíluszempontokat tartotta szem előtt.¹⁶

A pályázatok száma változó nagyságú volt.¹⁷ Az építészeknek átlagosan három hónap idejük volt a tervek kidolgozására. Az építési programok alapján véve nagyon hasonlóak voltak egymáshoz. Az új épületnek mindig kettős célt kellett szolgálnia: egy modern közigazgatási épületét, ugyanakkor a reprezentációt is. Nagyság tekintetében is alig volt különbség az említett városházák között. Többnyire kétemeletes, négyzet alapú nagy épületek voltak, több belső udvarral, amelyeket egy magas torony (tűztorony vagy óratorony) koronázott. (Csak a kecskeméti nem volt torony – a nagyszabású barokk templom közvetlen közelsége miatt.) Az új városházák építésére kiírt programokat a testületek mindig gondosan kidolgozták a funkciót, fekvést, a helyiségek számát és a technikai felszereltséget (pl. fűtést) illetően. Az épületek mindig többfunkciósak voltak, amelyekben a közigazgatási és reprezentációs termék mellett mindenképp a hátsó traktusokban helyet biztosítottak a rendőrség, az adóhatóság, a posta és a városi tűzoltóság (kocsiszín, istálló) számára is. (Ebben a tekintetben Győr számított kivételnek, ahol a tűzoltóság külön épületet kapott.) A közigazgatási bürokrácia növekvő differenciáltsága egyre több szobát, irattárat tett szükségessé, valamint várószobákat és szociális helyiségeket is. Ennek köszönhetően az épületek terjedelme érzékelhetően megnőtt. Különösen a kilencvenes években gyakran előírták a kívánt építési stílust is, ez azonban később módosulhatott (mint Kecskeméten, Marosvásárhelyen és Szabadkán). Az olyan reprezentációs helyiségeknek, mint az ülésterem, a díszterem, díszlépcső stb. és a homlokzat díszítésének művészi kivitelezéséről az építés menete folyamán döntöttek, ki-

bővítve (mint Szabadkán) vagy anyagi okokból egyszerűsítve a terveket (mint Győrben).

Az épülettest építészeti kialakítása, éppúgy mint az 1870-es, 1880-as években a városházépítésekénél is, késő historikus, többnyire az alaprajztól kezdve, ahol először a legfontosabb helyiségek közötti közlekedési rendszert, térfűzést alakították ki, amin az architektónikus súlypontok, a lépcsőház, az ülésterem (esetleg más díszterem is) nyugodtak. Ez automatikusan centralizmushoz vezetett, a tengely, a középpont hangsúlyozásához. Az épületek nagy része az axialitás és a szimmetria elve alapján épült. Az oldalszárnyban az irodaépületek építészetiileg semlegesesen voltak egymás mellé helyezve. Az eredetileg a barokk rezidenciák vagy kolostorépületek udvarrendszerére visszavezethető városháza alaprajzokon a különböző funkciójú tereket igen racionálisan, a gyakorlati követelményeket és a biztonsági előírásokat figyelembe véve kapcsolták össze. A sikeres térfűzés eredményeként megépítésük óta jól beváltak ezek az épületek. Csak az 1900 utáni tervekből tűnik el többnyire az axialitás és szimmetria elve. Különösen a többfunkciós épületkomplexumok esetében (mint a kiskunfélegyházai vagy különösen a kiskunhalasi¹⁸⁾ új alakítási elvek léptek az előtérbe: aszimmetrikus, mozgalmas, festői tömegmegoszlás hangsúlyozta az egyes elhelyezett intézmények – a színház, a szálloda és a tulajdonképpeni közigazgatási helyiségek – különböző feladatait.

A stílusválasztás

Az általunk tárgyalt időszakban, a korai nyolcvanas évektől kezdve az itáliai neoreneszánsz mellett a barokk stílus is jelen van. A neogótikát – jelenlegi ismereteink szerint – ebben az időszakban sem választották új magyar városházépületek stílusául. Erre két különböző magyarázat is adódik. Egyrészt ezek az új „közpalaták” olyan városokban épültek, amelyekben alig maradtak fenn gótikus épületek. Másrészt a barokk különösen alkalmas volt közigazgatási és reprezentációt szolgáló épület számára, valamint elég dekoratív is ahhoz, hogy a város fellendülését és új virágzását szimbolizálja. Az itt megvizsgált összes épületet, Szegedtől Szabadkáig eredetileg neobarokk stílusban tervezték. Szegeden (tulajdonképpen csak bővítés és átépítés), Győrött¹⁹⁾ és Pécsen valóban így is épültek meg. A Duna-Tisza közén 1900 után épült városházák többsége azonban a szecesszióon belül a nemzeti romantika ún. „magyaros stílusának” legfontosabb stíluskísérletei közé tartozik.

Mi volt vajon az oka az ez idő tájt meggazdagodott agrárregió elvei, tulajdonképpeni ízlése és a romantikus beállítódottságú nemzeti stílus kísérlet közötti megegyezésnek? Vagy e megegyezés pusztán a véletlen műve: az alföldi városházépítkezések éppen azokra az évekre estek, amikor a Lechner-iskola virágkorát élte és amikor a benyújtott tervek többsége ebben a jellegzetes nemzeti stílusban készült.²⁰⁾ Érdemes megjegyezni, hogy Lechner az Iparművészeti

Múzeumnak – első, erősen idioszinkretikus, keleties hatást mutató művének – elkészülte után (1896) hamarosan rendkívüli hatást gyakorolt sok fiatal építészre, akik az induló szecesszió lendületében maguk is megpróbálták Lechner stílusjegyeinek felhasználásával magyaros stílust teremteni. Éppen a városházapályázatok éveiben számos tervet nyújtottak be „magyar stílusban”, amelyek azonban nem nyerték el az első díjat. Ide sorolhatók Stróbl Miksa és Szóts Imre tervei a kalocsai városházra (1902) vagy Sebestyén Artúr terve a marosvásárhelyire (1905). A kiskunfélegyházi városház számára (1906) készült öt tervből négy a magyaros stílust képviselte (Vas József, Sebestyén Artúr, Ritter Fejér voltak az építészek és Morbitzer Nándor a későbbi kivitelező). A szabadkai városházra Bálint Zoltán és Jámbor Lajos építészek szintén erősen Lechner hatása alatt álló terveket nyújtottak be. Az új többfunkciós megoldások széles játékkeretet biztosítottak a fiatal építészgenerációnak. A szecesszió különböző változatai kezdettől fogva szabadabb alaprajztervezést és az épülettést festői tagolását engedték meg, mint az korábban az italizáló neoreneszánsz stílusban lehetséges és szokásos volt. A Lechner-iskola képviselői nagy kísérletezőkedvvel és lendülettel fogtak hozzá ezeknek a nagyszabású építési feladatoknak a megvalósításához, és éppen maguk a művészek voltak azok, akik a művészeti kérdésekben többnyire nemigen járatos megbízókat a modern és szokatlan stílusváltozatok elfogadására, meglepően merész formakísérletek, szokatlan funkcionális ötletek megvalósítására rábeszéltek. A „magyaros” vagy Lechner-stílus azért is válhatott hamarosan elfogadottá, sőt népszerűvé, mert a parasztpolgárokhoz nagyon közel állt annak népművészetből származó ornamentikája. Templomaikat és lakóhelyiségeiket hasonló kézimunkák díszítették. Számukra nagyon is megszokott, otthonos díszítő formákról volt szó.

A következőkben e magyaros stíluskísérlet néhány kiemelkedő alkotását mutatjuk be.

A kecskeméti városháza

Lechner Ödön „nemzeti-romantikus” stíluskísérletének első nagyszerű példája volt a kecskeméti városháza. Az építész 1891-ben dolgozta ki a tervet és első díjat nyert vele.²¹ A szakirodalom számára még ma is problémát jelent az épület eklektikus, de magas színvonalú és népszerűvé lett stílusának meghatározása. A leghasznosabb, ha Lechnert magát idézzük. „A választott stílust illetőleg az épület építőművészeti kiképzésekor a tervezők, amennyire csak lehetett, kerültek a konvencionális műídomokat, de különösen őrizkedtek az olasz renaissance vagy az úgynevezett Mária Terézia-stílus sablonszerű alkalmazásától, nehogy ugyanabban a stílusban épített magasztosan egyszerű és kolosszális méretű nagytemplommal kelljen versenyezniök; de ezt öntudatosan azért is tették, mert egy nagy magyar város első modern középületének művészi kialakításakor nem akarták azokat a műídomokat alkalmazni, amelyek legpreg-

nánsabban mutatják Bécestől való függésünket, hanem inkább a régibb és dicsőbb múlt csapásain haladtak, melyből – épp városházák alakjában – hazánk felső vidékein igen érdekes műemlékek maradtak. Ebbeli tanulmányukat igyekeztek a szerzők az angol profán építkezés egykorú stílusával összeegyeztetve a szóban forgó modern célra (...) értékelni.”²²

Alaprajzát tekintve, amely három udvarra osztott négyszög nagy rizalittal (előreugró homlokzatrésszel), az épület hagyományos, de stílusában romantikus-hazafias (és anglofil); tehát első kísérlet egy sajátosan hazai, magyar, de mégis modern stílus megteremtésére. Itt is alkalmazta Lechner a későbbi műveire oly jellemzővé vált virágornamentikát kerámiából, pyrogránitból, amelyet Zsolnay gyára készített el.²³

1893. május 3-án az alapkőletételnél egy igen patetikusan megfogalmazott emléklapot is elhelyeztek, amelyen az épület összes nemes célja szerepelt. A millennium előestéjén az országban uralkodó általános hazafias hangulat miatt a városháza minden művészi részlete történelmi vonatkozást kapott. A pártafalon Magyarország uralkodóinak kerámiareliefjeit helyezték el (Árpádtól Ferenc Józsefíg). A Rathausmann (a középkori német városházák elmaradhatatlan páncélos vitéz figurája, aki rendszerint a legmagasabb torony csúcsán őrködött a város felett) megint csak Árpád, és a nagy tanácsterem faliképein Székely Bertalan a magyarok két döntőnek tekintett politikai szövetségét örököltette meg: a honfoglalás hét törzsének vezetői közötti vérszerződést Árpád vezetésével, valamint a szemben lévő oldalon Ferenc József megkoronázását. A millenniumi ünnepek mámorában minden újonnan épült nagyszabású épületnek a magyar állam ezeréves történetére kellett emlékeztetnie. Főleg az ellenzéki Függetlenségi Párt támogatta intenzíven az Árpád-kultuszt. A kormányzó liberális párt ellenben Szent István döntő szerepét és a Szentkorona szimbolikus jelentőségét hangsúlyozta. Az 1867-es koronázással szimbolikus módon megvalósult Magyarország és a Habsburg-dinasztia megbékélése. A századforduló fellendülés-hangulatában felnőtt magyar generáció álmai odáig mentek, hogy korukban egy új „ezeréves virágkor” kezdetét látták, amikor is értelem, jog és haladás uralkodnak majd. Így jelenhetnek meg néhány ünnepi beszédben akár olyan retorikai ritkaságok is, mint Ferenc Józsefnek II. Árpádként, „új honalapítóként” való ünneplése.²⁴ A kecskeméti városháza két történelmi jelenete ezeknek az önámító történelmi illúzióknak a dokumentuma. E két sorsdöntő esemény között egy sor jelentős történelmi személyiség határozta meg a nemzeti történelmet. A programválasztásban feltűnő momentum: Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos is, mindketten Habsburg-ellenes szabadságharc vezetői, életnagyságú portrét kaptak az ülésteremben. Alighogy Kossuth, Ferenc József kérésselhetetlen ellenfele (1894. március 20-án, turini száműzetésében) meghalt, Kecskemét városa rögtön elhatározta, hogy portróját az ország legnagyobbjai között örökítteti meg.²⁵ A freskók 1897-ben készültek el, és a kecskeméti polgárok nagyon büszkék voltak arra, hogy Magyarország legszebb, legmodernebb városháza az övék.

A város e „teljesítménye” táplálta a lokálpatriotizmust. Éppen az Alföld még inkább hatalmas falvakhoz hasonló városaiban hiányoztak a történelmi műemlékek; akkoriban még csak a városmagokban voltak urbánus jellegű többemeletes házak, bankok, szállodák, iskolák stb. Kecskemét mint az egyik leggazdagabb, dinamikusan fejlődő agrárváros e terület parasztpolgár-közösségei számára példaértékűnek számított.

A terület urbanizációjának és modernizációjának kiemelkedő támogatója volt dr. Kada Elek (1852–1913) ügyvéd, képviselő és újságíró, 1897-től haláláig Kecskemét polgármestere.²⁶ Hivatali ideje alatt fontos beruházások készültek el: vízvezeték-, utépítések, valamint iskolák, árvaházak, kórházak alapítása stb. A karizmatikus Kada Elek mindemellett lelkes művészetpártoló is volt. Habár a Lechner-féle városháza még polgármesterré választása előtt épült, ő maga is a nemzeti stíluskísérlet szenvedélyes hívévé vált és minden eszközzel azon dolgozott, hogy a magyar építészet legjobb stílustörekvései Kecskeméten jelen legyenek. Ugyancsak Kada kezdeményezte egy művészkolónia alapítását a városban (1909). Nemcsak egy műterem és hat művészvilla építésével támogatta a lelkes lokálpatrióta a művészkolóniát, hanem egy sor fontos városi megrendeléssel is. Ezt a nagyvonalú művészetfinanszírozást az tette lehetővé, hogy a kilencvenes évektől a városvezetést meg lehetett nyerni a kultúra számára. (Például a költségvetés egyhetedét fordították az állami oktatásra). Kada 1913-ban meghalt, de városának kulturális fogékonysága tovább élt, és Kecskemét továbbra is nyitott maradt a korszerű művészi kísérletek számára. A gazdag parasztság leginkább az Alföldön volt jelen és mindenekelőtt a Bácskában és a Bánátban. Kiskunhalas,²⁷ Kiskunfélegyháza²⁸ és Szabadka vállalkozó, profitorientált parasztpolgárai a 20. század első évtizedében követték a kecskeméti példát. Új városházákat mindannyian „magyaros stílusban” építették fel. Természetesen néha személyes tényezők (pl. szoros kapcsolatok, rokonság stb.) is szerepet játszottak az építések kiválasztásában; de azért a pályázatokon rendszerint a valóban magas színvonalú megoldásokat részesítették előnyben.

A marosvásárhelyi és szabadkai városházák

Mindkét épület a közös irodában dolgozó Komor Marcell és Jakab Dezső²⁹ építészek tervei alapján épült.

Marosvásárhely, ez a régi királyi város, a legtöbb régi erdélyi városhoz hasonlóan, csak későn kapcsolódott be a modernizáció áramába. 1880-tól jelentősen emelkedett a lakosság szám (1880: 12 678; 1910: 25 517) és számos ipari üzem is létesült. Dr. Bernády György, a tevékeny polgármester hivatali ideje alatt (1900–1912) a település Székelyföld legjelentősebb iskolavárosává vált.

Dr. Bernády György, 1896-tól 1990ig liberális parlamenti képviselő, szakképzett gyógyszerész és jogi doktor volt. Egy korabeli lexikon³⁰ közlése szerint tiszteletreméltó munkabírása befolyást és tekintélyt szerzett számára, az új

munkahelyek teremtése pedig hívek sokaságát. Hajlíthatatlan akarata és nagy befolyása miatt azonban a városban számos értelmiségi háttérbe szorítva érezte magát. Bernády nyilvánvalóan kitűnő, ám autokratikus szervező volt, olyan modernizációs elképzelésekkel (többek között útépitésről, vízvezetékéről, csatornázásról), amelyeket környezete kezdetben nem tudott követni, ezért főleg hitel- és költségvetési ügyekben nagy ellenállásba ütközött. A város építészeti arculata mégis megújult a vezetése alatt. Nemcsak a városháza, hanem a művészi szempontból sokkal fontosabb kultúrpalota is az ő kezdeményezésére épült fel (szintén Komor Marcell és Jakab Dezső tervei alapján, 1907–1912).³¹ A politikai erőviszonyokat és a miniszteriális mechanizmusokat jól ismerő polgármester elérte, hogy az állam átvállalja a nagy pompával és ízléssel létrehozott palota költségeinek nagy részét. Az erdélyi magyarok számára nagyon is fontos kultúrpolitikai feladat volt komplex művelődési központ (koncertterem, könyvtár, zenei szakiskola sőt mozi) létesítése egy olyan régióban, amelynek közvetlen szomszédságában a magyarság az összlakosságban belül kisebbségbe került.

A város rohamos fejlődésére való tekintettel 1905-ben Marosvásárhelyen pályázatot írtak ki új városház építésére, amelyben nem határozták meg előre az építési stílust. Komor és Jakab egy kiegensúlyozott későbarokk tervvel nyerték el az első díjat. Ugyanakkor kezdettől fogva az volt mindkettőjük terve, hogy „magyaros” stílust alkalmaznak,³² 1906-ban a tervek módosításával ez lehetővé vált. Mindkét építész fontos képviselője volt ugyanis a Lechner-iskolának, ennek a fiatal építészekből álló csoportnak, amely részben Lechner stílusát, részben művészi célját – egy modern magyar nemzeti stílus megteremtését – képviselte. Már korábban létrehoztak néhány épületet Lechner stílusának különböző variánsaiban, amelyek közül talán az 1901–1902 között épült szabadkai zsinagóga a legfontosabb és legharmonikusabb alkotás.³³

A marosvásárhelyihez hasonló volt a két építész szerepe az 1906-ban tervezett és 1908 és 1912 között felépült szabadkai városháza esetében is.³⁴ Az eredetileg tervezett neobarokk stílusnak a város múltjára kellett volna emlékeztetnie; hiszen Szabadkát 1779-ben Mária Terézia tette ismét szabad királyi várossá (a német neve Maria Theresiopolis)³⁵. De Komor és Jakab itt is „magyaros” stílusú megoldás felé tudták fordítani a városi tanácsból alakult zsűri hangulatát. Mindkét helyen számíthattak a polgármesterek támogatására. Ők a hazafias lelkesedéstől áthatva könnyen meggyőzhetőek voltak arról, hogy éppúgy, ahogyan magyar nyelv létezik, lehetséges lenne magyar vizuális művészi formanyelv is. A Kereskedelmi Minisztérium, mint az állami építkezések ellenőrzésére jogosult központi hivatal mindezek ellenére mindkét esetben visszatartotta a terveket; a vétő mögött egy Lechner riválisaiból és ellenfeleiből álló építészlobby állt. A polgármestereknek ezért Budapesten személyesen kellett közbenjárniuk és minden lehetséges magánkapcsolatot felhasználniuk, hogy megkapják az engedélyt a modern tervek megvalósítására.³⁶

A szabadkai városháza monumentális, négyszögletes, alaprajzában szigorúan szimmetrikus közigazgatási épület lett, amelynek azonban az aszimmetrikusan

elhelyezett tornyok és az erősen előreugró közép- és sarokrizalitok festői mozgalmasságot kölcsönöztek. A földszinti árkádok és a különböző párkányformák tovább lazították a súlyos épülettestet. A magas torony arányosan aszimmetrikus vonást adott és kiegyensúlyozta az elülső homlokzat hosszú, horizontális tömegét. A rész megoldásokban az épülettet fölöttébb eklektikus. A romantikától a nemzetközi szecesszióig, a finn építésztől a Lechner-iskoláig találhatunk rajta dekoratív motívumokat és részletmegoldásokat. Bár a tervezők igyekeztek az épület külsejében és belsejében egyaránt összművészeti szintézist (Gesamtkunstwerk-et) teremteni, ez a belsőben csak részben sikerült. Különösen a monumentális arányú tanácsteremben érezni, hogy nem született meg a vágyott egységes formanyelv, az az új stílus, mely koherens egységbe tudná fogni a nagy formákat, nagy felületeket a legapróbb részletekkel. A mívesen kialakított, de aprólékos, nem átgondolt léptérendszerű díszítő formák elvesznek a hatalmas térben, ami ezáltal kissé üresnek, kopárnak hat, részletformái pedig esetlegesnek tűnnek. Az ugyancsak monumentalitásra törekvő lépcsőház, mely téralakításában még mindig a Nemzeti Múzeum lépcsőcsarnokát követi, a falfelületek és a mennyezet ügyetlenül megoldott dekoratív osztásai s felületkiképzése miatt nem éri el a kívánt hatást. A legsikerültebb belső tér a tágas, pillérekkel megosztott adóhivatali folyosó (egyben váróterem az ügyfelek számára), melynek kékre festett népies faragású padjai kellemes ritmusban ismétlődnek a pillérek körül, és könnyed rajzú virág-ornamentikájuk felkúszik a boltívekre, átszővi az egész teret.

A városháza külső művészi kialakítása – a belsővel ellentétben – igen szerencsés. Tömegtagolásának kellemes ritmusa, amit az egyes épületszakaszok élénk és változatos színezése, a terméskő és vakolt felületek kontrasztja is hangsúlyoz, továbbá a míves részletek, a mértékkel alkalmazott, de dús kőfaragások, a tarka Zsolnay-tetőkerámia, végül a vidék helyi hírességévé lett, különleges, egyedi sisakmegoldású büszke torony Szabadka városházáját a kései Lechner-iskola egyik legkiemelkedőbb művészi alkotásává avatja.

Az 1912-ben, a szabadkai városházáról megjelent kis könyvben közölték a két építész ünnepi beszédét is.³⁷ A Lechner-stílus manifesztuma ez, és néha már-már szakrális, szertartásos hangnemben fogalmazott „ars poeticája” a Lechner-iskolának, amelynek képviselői megpróbálták a népművészetből származó paraszti építő- és díszítőmotívumokból egy új formanyelvet létrehozni. Építészek és megrendelők a városház pompájában a magyar kultúra szimbólumát látták egy olyan régióban (a Bácskában), ahol a lakosság erősen kevert volt.³⁸ Sőt, nacionalista idealizmusuk annyira elragadta őket, hogy a magyaros stílust a kulturális asszimiláció közvetett, de hatásos eszközének tartották.³⁹

A díszteremben (a városi tanács üléstermében) Róth Miksa üvegablakain (éppúgy mint Kecskeméten), Magyarország legfontosabb személyiségeit örökítették meg Árpádtól és Szent Istvántól kezdve Széchenyi Istvánig, Deák Ferencig és Kossuth Lajosig. A teremdekoráció középpontjában az üvegablakokon Mária Terézia és Ferenc József láthatóak, mint Magyarország királyai. A sza-

badkai ikonológiai koncepció még mindig a 18 évvel korábban Kecskeméten ábrázolt történelemfelfogást képviseli. A történelemkép a két nagy agrárvárosban, ahol a gazdagság és jólét a homoktalajon folytatott intenzív kertművelésből származott,⁴⁰ nagyon hasonló: meghasonlott történelmi identitás, amely megpróbálta a Ferenc József ellen irányuló Kossuth-kultuszt a királlyal szembeni bizonyos lojalitással összekötni.

Nemzeti vagy polgári identitás?

Az itt tárgyalt városházák mind egy fiatal lokálpatriotizmus kifejeződései, és egyaránt erősítették a helyi, valamint a nemzeti identitást: „A piactéren emelkedő hatalmas palota megadta végre Szabadkának a város jelleget. Úgyis mint dísz, úgyis mint nevezetesség, központja lesz a Szabadkához fűződő köztudatnak. Méltán hivatkozhatunk rá, mint unikumra, mint kultúrképességünknek, jövőbe vetett bizodal munknak saját erőből emelt monumentumára” – írta egy újságíró, amikor 1912-ben a városházát felavatták.⁴¹ Jelenlétük erős esztétikai hatásával ezen épületek elősegítői lettek egy élénkebb kulturális életnek és érdeklődésnek. Kecskemét, Szabadka és Marosvásárhely a „magyar” stílus virágzó vidéki központjai lettek az építészetben. Más, városi szempontból jelentős, korszerű épületek, iskolák, bankok és egyesületi székházak mellett számos magánház is épült „magyar” stílusban, sok, kerámiából készült virágornamentikával és lágy, szecessziós vonalvezetéssel. Az új városházák fogékonytá tették a polgárokat a művészet iránt és meggyorsították a városok technikai modernizációját is. A programok kiírásakor a közösségek a távoli jövő számára terveztek, és akkor is támogatták a legmodernebb technikai megoldásokat, ha a város infrastruktúrája egyébként még nem állt ilyen színvonalon. (A marosvásárhelyi városházához például elektromos világítást, központi fűtést és modern szennyvízelvezető rendszert terveztek, noha a város csatornázása csak később valósult meg.) Ami az építési programok gazdasági részét illeti, ott is felismerhető a tipikusan polgári haszonelvű és takarékos gondolkodásmód: pl. boltok létesítése a földszinten vagy az adott település cégeinek foglalkoztatása.

A stílus- és programválasztásnál iránymutató személyiségek mégiscsak az építészek voltak, a művészek, akik a magyar kultúrpolitikában (és a központi hatóságoknál) sokszor jobban kiismerték magukat, mint a polgármesterek. Még ha gyakran kompromisszumos elképzelésekkel indultak is (mint Komor Marcell és Jakab Dezső), végül sikerült saját magyaros stílusukat elfogadtatni. Ők voltak tehát a nemzeti-romantikus városház-építkezések fő kezdeményezői, és ők gyakorolták a legnagyobb hatást a kecskeméti, marosvásárhelyi és szabadkai polgármesterekre. Az a tény, hogy terveik pozitív fogadtatásra találtak, bizonyítja, hogy ez a stíluskísérlet a társadalom befolyásos polgári rétegeinek a romantikus historizmus nemzeti ideológiájától áthatott valódi vágyait fejezte ki és hogy a városi önkormányzatok asszimilációs törekvéseivel és modernizációs

stratégiáival is összhangba hozható volt. Néhol a nemzeti stílusban való építkezés még divattá is vált, ami az egyes városok közötti rivalizálást is kifejezésre juttatta.

A városházák dekorációjának ikonográfiai, eszmei programját – a művészek mellett – a polgármesterek és közvetlen környezetük dolgozta ki. Témánkkal kapcsolatban így inkább a városi közigazgatási elit, mint az egész vidéki polgárság mentalitásának visszatükröződéséről beszélhetünk. Mindenképpen „felülről” jövő reformról volt szó, amely a modernitást és magyarságot egységnek tekintette és a lakosság részéről jövő esetleges anyagi szűkkeblőségben megnyilvánuló konzervatív ellenállást is meg kellett törnie. Elkészültük után azonban az új, „magyar stílusban” épült városházépületek hamarosan az összes polgár büszkeségévé váltak és hasonló stílusú építkezések egész hullámát indították el, még ha provinciális esztétikai színvonalon is. Ha a városházépítkezések művészi programjában nem is mutathatók fel par excellence a polgári identitás megjelenési formái, mégis a magyar nemzet ezeréves politikai és kulturális kontinuitásának demonstrálására szolgáltak.

Ezek a városházák a helyi, polgári vezetés gazdasági-politikai erejét, társadalmi tekintélyét voltak hivatva igazolni, de a nemzeti múlt reprezentatív historizáló felidézése mellett a városok elitjei tanúbizonyságát adták haladásban hívő optimista jövőképüknek is; mindegyik itt tárgyalt új városházát – a pillanatnyi szükséglet mellett – egy majdani fényes és virágzó, technológiailag is korszerű nagyváros igényeinek a kielégítésére terveztették meg. Ez a polgári generáció az unokák számára épített.

Fordította: Csák Lilla

JEGYZETEK

- * Köszönetet mondok Bardoly István, Farbaki Péter, Galavics Géza, Hadik András és Timár Árpád kollégáimnak, akiknek önzetlen segítsége és szakmai tanácsai nélkül a tanulmány német eredetije nem születhetett volna meg. Köszönettel tartozom az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport fotografusának, Makky Györgynek is, aki az eredeti tanulmány fényképanyagát elkészítette.
1. Gebäude für Verwaltungszwecke. Handbuch für Baubehörden, Bauherren, Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bauunternehmer, Bauhandwerker und technische Lehranstalten, abt. IX: Grundrissvorbilder von Gebäuden aller Art, kiadta Ludwig Klasen, Lipcse, 1885. 91.
 2. Részletesen: *Deák Ernő*, Das Stadtwesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918) (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial-, und Stadtgeschichte 3, Wien, 1979.). Vö: *u.ő.*, Strukturwandel im ungarischen Stadtwesen 1869–1918, in: Wirtschafts- und Sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag, kiadta Herbert Knittler, Wien, 1979. 102–126.
 3. Az ebben a cikkben említett összes adat, ha nincs másképpen feltüntetve, a Magyar Statisztikai Közlemények sorozatából származik és az 1869-es, 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálásokra vonatkozik.
 4. Az építész tervében két különböző homlokzatváltozatot nyújtott be, a városatyák a „modernebb” reneszánsz külső mellett döntöttek. Részletesen l. *Sisa József*, A pesti Új Városháza in: *Ars Hungarica* 11 (1983) Nr. 2, 252–268.
 5. Az első tornyok a városházákon a Lechner által Szegeden tervezett torony keltette divat nyomán jelentek meg a 90-es évek néhány épületén. (Arad, Nagyvárad)
 6. 1880-ban a szombathelyi lakosság (akkoriban 13 000 fő) harmada iparúzéssel és nyolcada kereskedelemmel foglalkozott: kereken a tizede számított értelmiséginek. 1910-ig a lakosságszám kb. 31 000-re nőtt. A városban 1872-ben egy gázgyár, 1895-ben áramfejlesztőtűmű létesült; a 90-es évek végén modern vízművet és csatornarendszert valamint számos közparkot hoztak létre. Vö: *Károlyi Antal és Szentléleki Tihamér*, Szombathely, Budapest, 1967: 78.
 7. A régi városháza a 18–19. század fordulóján (1805-ig) Vedres István tervei alapján egyszerű későbarokk stílusban épült. A város a renoválás folyamán a modernizálás és megnagyobbítás ellenére az épület eredeti stílusát és legfontosabb vonásait (pl. a tornyot) meg akarta őrizni. Az új épület lelkes fogadtatásáról olvasható a korabeli kritikában, vö.: pl. A szegedi munkák, in.: *Az építési ipar* 7 (1883) Nr. 49.455.
 8. Lechner Ödön (1845–1914), a „magyaros” stílus, a magyar nemzeti stílus alapítója. A berlini Technikai Főiskolán folytatott tanulmányai után 1869-ben Pártos Gyulával közösen Budapesten építészeti irodát nyitott. 1875–1878 között az itteni tevékenységét a párizsi Clemens Parentnél végzett munka szakítja félbe. Mint a francia reneszánsz és az angol kolonialepítészet csodálója és Zsolnay Vilmos (a pécsi porcelángyár tulajdonosa és tervezője) barátja az 1890-es évek elején kialakított egy fantáziadús, idioszinkretikus stílust, amely egzotikus, keleti, gótikus és indiai elemek keveréke volt a magyar népművészetből származó

- zó ornamentikával. Sajátosan új és friss megjelenést kölcsönzött ezzel az alaprajzában és felépítésében historizáló jellegű nagy épületeknek (többek között: Kecskeméti Városház 1890–96; Budapesti Iparművészeti Múzeum 1891–96; Budapesti Geológiai Intézet 1897–99; Budapesti Postatakarékpénztár 1899–1901) Részletesen: *Bakonyi Tibor és Kubinszky Mihály*, Lechner Ödön, Bp., 1981.
9. Keleti modelljére l. *Deák*, Strukturwandel..., 104. Vö. még *Katus László*, A népesség és a társadalmi szerkezet változásai, in: *Mo. története 1848–1890*, Szerk. Kovács Endre stb. Bp., 1979. 1142-től.
 10. A debreceni „új” városháza 1825 és 1844 között épült visszafogott neoklasszicista stílusban.
 11. A reformokról és következményeiről: *Deák*, Stadtewesen, 122. és uő., Strukturwandel, 106.
 12. Három adat hadd álljon itt a lakosságszám növekedéséről 1869 és 1910 között: Szeged: 70 179/115 306; Szabadka: 53 499/94 952; Kecskemét: 41 195/66 834.
 13. Éhen az előszóban hangsúlyozta: „Elérkezett legfőbb ideje annak; hogy minden város iparkodjék a modern igényeknek megfelelően oly módon berendezkedni, hogy a lakosság ne csak mindennapi kenyerét, hanem egyúttal kényelmét és az életnek legdrágább kincsét, a közegészség és köztisztaságnak jogos követelményeit is föltalálja önalkotta intézményeiben.” – *Éhen Gyula*: A modern város, h.n. 1898. 2.
 14. 1890 és 1910 között a százalékos lakosságszám-növekedés pl. Szombathelyen 79%, Marosvásárhelyen 63%, Kiskunhalason 42%, Kecskeméten 34% és Szabadkán 26% volt.
 15. A 1890-es pályázatra 11 tervet nyújtottak be. Az első díjat egy Moriz Hinträger nevű osztrák építész nyerte el neoreneszánsz stílusú tervével. Megjegyzendő, hogy a város a kiírásakor a stílus kérdését csak nagy vonalakban határozta meg. Harmonikus épületegyüttesnek kellett lennie a tűztorony bevonásával; a régi, lebontott városháza barokk stílusát nem kellett megőrizni. Lásd *Winkler Gábor*: Sopron építészete a 19. században. Bp. 1988. 132–133.
 16. Általában csak két zsűritag érkezett „kívülről”, a mérnök- és építészszövetségtől. Többnyire országszerte ismert szakemberekről volt szó, akik a művészi koncepciót is tárgyilagosan meg tudták ítélni. A kecskeméti pályázatnál pl. a szövetség Steindl Imrét és Schulek Frigyeszt küldte; Szabadkára Petz Samut és Schulek Frigyeszt; Marosvásárhelyre Sándy Gyulát és Vidor Emilt.
 17. A győri kiírásra (1893) 16, a marosvásárhelyire (1905) tíz, a kiskunfélegyházira (1906) hat, és a szabadkaira (1907) öt terv érkezett be.
 18. A kiskunhalasi városház építési programját fölöttébb bonyolultá tette az, hogy a városi színházat és a szállodát a városházzal közös épületkomplexumba kívánták helyezni. Az 1905-ben kiírt pályázatot Hikisch Dezső és társa Kotál Henrik nyerte. Ez a monumentális, eklektikus késő szecessziós stílusban tervezett épület a müncheni építészet sok stílusjegyét mutatja. (Hikisch 1896–1899 között Münchenben dolgozott Theodor Fischernél), és nem tartozik Lechner-iskola alkotásai közé.
 19. Az 1893-as pályázatra 16 terv érkezett. Mivel a győztes, Alpár Ignác a megkívánt változtatásokat nem akarta elvégezni, a 2. helyezettet, Hübner Jenőt bízták meg a neobarokk városháza megépítésével. Az alapkőletétel 1896-ban történt meg, az ünnepélyes megnyitót 1900-ban tartották. Az elegáns és impozáns, vala-

- mint technikailag is kitűnően kivitelezett épület 919 375 koronába került.
20. A Lechner-iskola képviselőiről I. *Gerle János*, A Lechner követőkről, in: Lechner Ödön. Katalógus, Bp, 1985, 74–100.; *uő.* A századforduló magyar építésze, Bp., 1990.
 21. A zsüri – amelynek Steindl Imre és Schulek Frigyes (mindketten Friedrich Schmidt-tanítványok) személyében a budapesti műszaki főiskola két professzora is tagja volt –, 1892 januárjában az első díjat Lechnernek és Pártos Gyulának adta. Az építési munkálatok az elhúzódó szanalás miatt csak 1893 május 3-án kezdődtek meg. 27 hónap kellett az épület befejezéséhez. A dísztermet (üléstermet) csak valamivel később, 1897 decemberében avatták fel. Az eredetileg a földszintre tervezett üzleteket elhagyták. Az elkészült palota a gótika és a felsőmagyarországi (cipster) reneszánsz elemeinek szokatlan stílus-ötvézete lett.
 22. L.: *Sümegei György*, A kecskeméti városháza. Kecskemét, 1987. 14.
 23. *Bakonyi-Kubinszky*, Lechner Ödön, 25-től.
 24. L. erről a témáról *Sinkó Katalin*, Die Milleniumsfeier Ungarns. In: Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. 2. Teil 1880–1916, Schloss Grafenegg, 1987. 295–301.; valamint *u.ő.*, Arpad versus Saint Istvan, In.: Ethnologia Europaea 19 (1992), 101–116.
 25. A dinasztikus lojalitás és a szabadságharc kultuszának skizoid színezetű szimbiózisára I. *Hanák Péter*: 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In. A Kert és a Műhely, Gondolat, 1988. 112–129.
 26. Magyar Életrajzi Lexikon, Bp., 1967. 834.
 27. Itt, mint említettük, 1905-ben Hikisch Dezső terve nyert első díjat.
 28. Kiskunfélegyházán az 1906-os első pályázatot egy második követte, amelyet Vass József nyert meg. Korai halála miatt végül a második helyezett, Morbitzer Nándor fejezte be a városházát nagyon dekoratív, késő-Lechner-stílusban.
 29. Komor Marcell (1868–1944) a Budapesti Műszaki Főiskolán szerezte diplomáját, majd először Czigler Győző és Hausmann Alajos műtermében, aztán Lechner Ödönnél és Pártos Gyulánál dolgozott, ahol részt vett az Iparművészeti Múzeum és a Földtani Intézet munkálataiban. 1897-től az első világháború végéig saját, sikeres tervezőirodát vezetett Jakab Dezsővel (1864–1932) közösen. Utóbbi tanulmányai után Petz Samu, Korb és Giergl műtermében dolgozott. Mindketten Lechner elképzeléseinek követői voltak és mindig híek maradtak a fő célhoz – a magyar stílus létrehozásához. Még akkor is, ha kb. 1906-tól példaképüktől való bizonyos elfordulás, és saját formanyelv kidolgozása figyelhető meg. L. *Gerle János – Kovács Attila – Makovetz Imre*, A századforduló magyar építésze, Bp., 1990. 84–90.
 30. Vö. Erdélyi Lexikon, Nagyvárad, 1928.
 31. Vö. *Bernády György*, A marosvásárhelyi közművelődési ház. In. Magyar Iparművészet 1913. 395–398. és Bernády György városa – Marosvásárhely, 1993.
 32. L. in: Magyar Pályázatok 3 (1905) Nr. 6., 1–31.
 33. Komor és Jakab zsidó származásúak voltak; az utóbbinak egy szabadkai gazdag patríciuscsaládba való benősülése nyomán különösen jó kapcsolatai voltak a városban. A két barát a zsinagóga mellett még két banképületet, a szabadkőművesek páholyát és számos lakóházat is tervezett Szabadka számára.
 34. A konkurrenciáról I. Magyar Pályázatok 5 (1907), Nr. 3, 2–23. Más benyújtott pályázatok stílusán is érezhető volt a Lechner-iskola hatása.

35. Szabadka 1910 körül a mezőgazdasági termékek fontos kereskedelmi központja volt, amely erre épülve gyorsan növekvő iparral is rendelkezett (18 nagy- és 121 középüzem). Különösen az élelmiszerfeldolgozás és a ruhaipar örvendett jó hírnévnek. A városnak ezenkívül híres gyógyfürdője volt Palicson, ahol virágzó idegenforgalom fejlődött ki. Iskolák sora (gimnázium, kereskedelmi iskola, leányiskola, zeneiskola stb.) gondoskodott a szellemi nyitottságról. Több jelentős író (pl. a nyugatos Kosztolányi Dezső és Csáth Géza) is származott Szabadkáról. L. Magyar Városok, kiadta: Nyers István, h.n., 1941. 424–428.
36. Városháza – Szabadka 1912, kiadta: Braun Henrik, Nagyvárad, 1912. 13–15. – A városháza építészeti irodalma: *Gábor Eszter*, A lechneri stílus követői. In. Magyar Művészet 1890–1919. Szerk. Németh Lajos. Bp. 1981. 338.; *Béla Duranci*, A vajdasági építészeti szecesszió, Újvidék, 1983.; *Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre*, A századforduló magyar építészete, Bp. 1990. 85, 89.
37. Városháza – Szabadka 1912. 17–20.
38. 1910-ben a városban 55 587 magyar, 33 390 bunyevác, 3514 szerb és 1913 német, tehát összesen 94404 ember élt.
39. Ebben teljesen a kor gyermekei, nézeteik ugyanazt a szemléletet tükrözik, mint pl. *Malonyai Dezső*, A magyar nép művészete, Bp. 1907–1922. c. ötkötetes összefoglalásának előszavában.
40. Szabadkának az 1910-es adatok szerint 41 millió korona vagyona volt. A városházépítést városi telkek eladásából finanszírozták. Az építkezés magas költségei (1,5 millió korona) a lokálpatriotizmus és a kulturális törekvések kifejezőjének is tekinthetőek.
41. Városháza – Szabadka 1912, 8.

Ilona Sármány-Parsons:

HUNGARIAN TOWN HALLS AT THE TURN OF THE CENTURY

The type of municipal buildings has not yet been discussed in Hungarian art history. The author elaborates the construction of town halls within the scope of the dynamic growth of Hungarian towns during the period of the Dual Monarchy. She not only analyses characteristic stylistic evidence, but gives a detailed account of the customers' mentality and taste. Due to accessible sources the examples quoted are mainly from the Eastern part of Hungary. The author presents – following the rate of progress – the changing architectural styles: from Neo-Renaissance in the 1870's through Baroque to „Hungarian National Romantic”, which is a variant of Secession (Jugendstil). The essay refers to the orders of the customers included in the construction projects, and introduces the most outstanding architects of the period.

Glant Tibor:

**AZ INQUIRY MAGYARORSZÁGRÓL:
AMERIKAI FELKÉSZÜLÉS A BÉKEKONFERENCIÁRA
1917–18-BAN**

A Wilson elnök bizalmasa és tanácsadója, Edward Madell House ezredes vezetésével tevékenykedő Inquiry (vizsgálóbizottság) története mind az amerikai, mind a magyar történetírás elhanyagolt kérdése: a Bizottság munkáját tárgyaló egyetlen monográfia az amerikai Lawrence Emerson Gelfand nevéhez fűződik, s magyarul nem is olvasható.¹ Ezen kívül néhány életrajz és memoár egy-egy fejezete foglalkozik a kérdéssel, s az Inquiry egyes jelentéseit és/vagy tagjait bemutató folyóirat cikkeket olvashatunk még. Ezek az írások a háború idején a Duna-medence föderalizálására vonatkozó amerikai terveket tárgyalják – anélkül, hogy a Bizottság Monarchiával kapcsolatos terveit, kutatásait egészében vizsgálnák.² Márpedig a Monarchiával és Magyarországgal kapcsolatos amerikai kutatások átfogó elemzése nélkül az elképzelések, melyek igen fontos szerepet játszottak 1919-ben a párizsi békekonferencián, nem érthetőek és félremagyarázhatóak. A jelen írásban állandóan szűkülő fókusszal kívánjuk bemutatni az Inquiry munkáját, a Monarchiáról és Magyarországról alkotott nézeteit és konkrét javaslatait, a Yale egyetemen és a washingtoni National Archivesban található levéltári és más, publikált források segítségével.

Az 1917. szeptemberében létrehozott Inquiry, mely nevét egyik vezetőjétől, James T. Shotwell kanadai történésztől kapta,³ Wilson elnök saját békeelőkészítő bizottsága volt. 1917 tavaszán előbb a francia Quay d'Orsay, majd a brit Foreign Office is létrehozott hasonló bizottságokat. Ezek után aligha meglepő, hogy egy hasonló amerikai szervezet életre hívását a State Department kezdeményezte. Robert Lansing külügyminiszter el is kezdte a bizottság összeállítását, ám az elnököt erről nem tájékoztatta, s így kellemetlen meglepetésként érte a hír, hogy a (fél-) hivatalos megbízást House ezredes kapta.⁴ Ez a döntés nemcsak Wilson Lansingről alkotott kedvezőtlen véleményét tükrözte hűen, hanem az elnök külpolitikai vezetési stílusát is. Wilson szerette kézben tartani a külpolitika irányítását, s a háború megnyerésén túl legfontosabb céljának egy új, amerikai vezetés alatt álló világregend létrehozását tekintette.⁵ Ennek részleteiről, természetesen, maga kívánt dönten. Kizárólag azért helyezte az Inquiryt

a State Department névleges ellenőrzése alá, hogy Lansing ne tagadhasson meg a Bizottság tagjaitól semmiféle információt.⁶ De hogy a State Departmenthez hasonlóan a Kongresszusnak se legyen beleszólása a Bizottság munkájába, Wilson úgy döntött, hogy az Inquiryt a számára törvény által garantált védelmi alapból fizeti, ezzel ugyanis csak a háború befejezése után kellett elszámolnia.⁷ House ezredes kinevezése, valamint az a tény, hogy Wilson megpróbálta az egész vállalkozást az ország nyilvánossága elől (egyébként sikertelenül) eltitkolni,⁸ szintén a fenti érvelést támasztja alá.

Az Inquiry szervezését az érdekeltek nagy lelkesedéssel kezdték meg, s House kicsiben a wilsoni módszereket követte: a Bizottság tagjainak kiválasztásakor nem feltétlenül a hozzáértést, hanem inkább a személyes kapcsolatokat, a lojalitást tekintette mérvadónak. Így azután sógorát, a texasi egyetem majd a New York-i City College korábbi elnökét, Sidney Edward Mezes⁹ bízta meg a Bizottság közvetlen irányításával. A New York-i David Hunter Millert, House vejének, Gordon Auchinclossnak ügyvédtársát jelölte pénztárosnak, a már korábban említett James T. Shotwellre bízta a kutatás koordinálását, s minden bizonnyal az elnök személyes javaslatára az akkor még pályakezdő és radikálisnak számító Walter Lippmann újságírórt kérték fel a titkári teendőik ellátására.¹⁰ A későbbiek során csatlakozott az Inquiry vezetéséhez Isaiah Bowman, az Amerikai Földrajzi Társaság (ezután AFT) elnöke, aki Lippmannt titkárként is váltotta 1918 nyarán.¹¹ A Bizottság felsorolt vezetőin kívül fontos szerepet játszott még a kutatók kiválogatásában Archibald Cary Coolidge, a harvardi egyetem professzora, aki a kelet-európai ügyek legkiválóbb amerikai szakértője volt,¹² s aki 1919 első felében a bécsi amerikai missziót is vezette.

Fennállása során az Inquiry 126 kutatót és hivatalnokot alkalmazott, s mintegy negyedmillió dollárt költött. A kutatók többségét a leghíresebb keleti parti egyetemekről és az AFT-től toborozták. Sokan „társadalmi munkában” dolgoztak (pl. Mezes, Miller, Coolidge), mások figyelemre méltó fizetésért (Shotwell havi 541 dollárt kapott).¹³ Az Inquiry főhadiszállását még 1917 folyamán a New York-i közkönyvtárból az AFT épületébe tette át, ami megmagyarázza Bowman térnyerését.

A háború végéig az Inquiry mintegy kétezer jelentést gyűjtött össze, melyek közül csak minden negyediket írtak a Bizottság tagjai. A világ minden tájáról 1500 térkép is az Inquiry birtokába került, ezek egy részét később katonai kiképzésen is használták. Ezen felül a főhadiszálláson egy kártyakatalógust is vezettek a Bizottság által elérhető könyvekről, valamint a benyújtott jelentésekről. Az Inquiry tagjai jelentéseiket négy példányban készítették el: egy maradt a szerzőnél, egy az adott szekció vezetőjénél, kettőt pedig a New York-i főhadiszálláson katalogizáltak szerző és téma szerint. A Shotwell vezette kutatási bizottság lett volna hivatott a beérkező memorandumok értékelésére, ám hozzáértési és létszám gondok miatt erre 1918 kora nyaratól csak elvétve került sor.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy az Inquiry szakértői, akik közül többen is részt vettek a magyar határok megvonásában 1919-ben Párizsban, gyakorlatilag minden

ellenőrzés, visszajelzés nélkül alakították ki nézeteiket – s ez egyik-másik jelentésükön, amint azt a későbbiek során majd látni fogjuk, meg is látszott.

A Bizottság munkájáról, amerikai módra, rendszeres (általában havi) jelentések készültek, melyekben nyomon követhető az Inquirynek nyújtott wilsoni útmutatás folyamatos változása és az új preferenciák beépítése éppúgy, mint az egyes szekciók (regionális albizottságok) felépítése és működése.¹⁵ 1918 elején a kutatómunkát az alábbi regionális felosztásban véglegesítették: (1) nyugati front; (2) Ausztria-Magyarország; (3) Balkán; (4) Oroszország; (5) Törökország; (6) Távol-Kelet; (7) csendes óceáni szigetek; (8) Afrika; és (9) Latin-Amerika.¹⁶

Wilson elnök közbenjárására az Inquiry minden kormány szerv által begyűjtött információhoz, többek között a katonai hírszerzés jelentéseihez is hozzáfért, sőt különféle polgári szervezetek (pl. AFT, Nemzeti Kutatási Tanács, Amerikai Gazdasági Társaság, történelmi társaságok stb.) is hathatósan támogatták a Bizottság munkáját.¹⁷ Ezen túl, a Columbia Egyetem földrajz professzorát, Douglas Wilson Johnson-t azzal a feladattal küldték Európába 1918 tavaszán, hogy építsen ki szoros kapcsolatot a francia és angol békeelőkészítő bizottságokkal. Noha érthető okokból (a nyilvánvalóan részleteiben egymásnak ellentmondó szövetséges hadicélok miatt) szoros együttműködés nem jött létre, mind a franciák, mind az angolok az Inquiry rendelkezésére bocsájtották a Johnson által kért jelentéseiket.¹⁸ Természetesen a Monarchia és Magyarország feldarabolásának európai és amerikai hívei is közvetlen kapcsolatban álltak az Inquiryvel, közülük többen jelentéseket is írtak a Bizottság számára. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy az amerikai békeelőkészítő bizottság jelentései, javaslatai az *audiatur et altera pars* elvének figyelmen kívül hagyásával íródtak.¹⁹

Mezes szerint az Inquiry főleg Közép-Európával és a Közel-Kelettel foglalkozott.²⁰ Az említett regionális kutatást végző szekciók közül több is benyújtott a Habsburg birodalmat tárgyaló memorandumot, ám a kutatás nagy részét természetesen az osztrák-magyar kutatócsoport végezte. Ez a tény, miként Mezes megjegyzése is, azt bizonyítja, hogy míg a háború alatti amerikai külpolitikában a Monarchia csak másodlagos szerepet játszott, addig a békeelőkészületek során különös figyelmet szenteltek a Duna-medence kérdésének. Ezért a Monarchia és Magyarország jövőjére vonatkozó Inquiry tervezetek ismertetése előtt érdemes röviden megvizsgálni az osztrák-magyar szekció felépítését és személyi állományát is – annál is inkább, mivel a csoport három tagja is részt vett a Duna-medence 1919-es átrendezésében.²¹

Az osztrák-magyar szekciót megalakításakor a Yale egyetemre helyezték ki, hogy a munkához szükséges kutatási anyagok azonnal elérhetőek legyenek.²² A szekció vezetője Charles Seymour, a Yale történész professzora és későbbi elnöke lett. Seymour a nyugat-európai választási rendszerek elismert amerikai szakértője volt, ám Mezes a Habsburg-monarchia nemzetiségeinek vizsgálatával bízta meg.²³ A szekció másik amerikai tagja, a szintén a Yalen tanító Clive Day gazdaságtörténész egyben a balkáni szekciót is vezette. Bár Day az 1907-

ben kiadott *The History of Commerce* (A kereskedelem története) című munkájában a Monarchiát nem is tárgyalta, feladatul a Kárpát-medence gazdasági viszonyainak vizsgálatát kapta.²⁴ A szekció egyetlen, legalábbis amerikai szintű szakértője a cseh születésű Robert J. Kerner volt, akit az Inquiry a Missouri Egyetemtől kért ki. Kerner a vizsgált régió több nyelvét is beszélte, így nyilvánvaló elfogultsága ellenére, melyet amerikai kollégái is észleltek, a szekció nélkülözhetetlen tagjává vált.²⁵ 1918 őszén Richard B. Barrett, Florence A. Hague, Charles Sweeney és Thomas Burk is csatlakoztak a szekcióhoz,²⁶ ám önálló memorandumot egyikük sem nyújtott be; őket nyilvánvalóan főleg gépelesre és statisztikai adatok feldolgozására szerződtették. Day mellett a balkáni szekció két másik tagja, az amerikai Paul Monroe (oktatásügyi szakértő) és a török születésű (!) Leon Dominian (a nyelvi határok mint etnikai határok elvének bevezetője²⁷) is hozzájárult a Monarchia vizsgálatához. Jelentéseket nyújtott még be számos külső munkatárs is, többek között a román születésű amerikai szociológus, Max Handman is, akit Gelfand tévesen a balkáni szekció tagjának nevez.²⁸ Érdekes módon az Inquiry igazi román szakértője, William Howell Reed,²⁹ egészen 1918. novemberéig nem foglalkozott Románia Magyarországgal szembeni követeléseiével. Seymour kutatócsoportja további értékes információkat szerzett még a State Departmenttől (belső használatra készült memorandumokat³⁰ éppúgy, mint a svájci amerikai követ, Pleasant Alexander Stovall és a brit szakértő, Robert William Seton-Watson néhány jelentését), az Európában dolgozó, korábban már említett Douglas W. Johnstontól, és a Monarchia feldarabolásának Amerikában tartózkodó híveitől is (pl. a horvát Hinko Hinkovictól, a román Vasile Stoicától és, természetesen Masaryktól is).

Mielőtt rátérnénk a Monarchiával és Magyarországgal foglalkozó Inquiry anyagok vizsgálatára, egy félreértést még tisztázni kell. Több szerző a Bizottság anyagainak elérhetetlensége és/vagy felületes vizsgálata, valamint Wilson politizálási módszerének figyelmen kívül hagyása miatt arra a következtetésre jutott, hogy az Inquiry fontos szerepet játszott a háború alatti amerikai külpolitika formálásában.³¹ Ez azonban korántsem így történt. Az Inquiryt House ezredes Wilson kérésére hozta létre, s a követendő irányvonalat nem a Bizottság határozta meg, hanem az elnök mindenkori állásfoglalása az adott kérdésben – s ez vonatkozik Törökországra és a Távol-Keletre éppúgy, mint az Osztrák-Magyar Monarchiára. Wilson 1917. szeptember 2-i Househoz intézett levelében, melyben megbízta az Inquiry szervezésével, azt is írta, hogy „A Te [ti. House] vezetéssel ezek a kutatók összegyűjthetnék az összes elérhető adatot és Te megírhatnád azt a memorandumot, mely politikánk alapját képezné.”³² Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az elnök nem a Bizottság egyes tagjaitól, hanem saját nem hivatalos tanácsadójától várta a konkrét javaslatok kidolgozását.

Ebből a szempontból különösen érdekes Kerner 1918. május 16-i, *Az Egyesült Államok új közép-európai politikája* című memoranduma, melyet többen kulcsfontosságúnak tartanak.³³ Wilson fentebb ismertetett álláspontján kívül Kerner memorandumának valódi szerepét, értékét az is tükrözi, hogy a cseh

kutatót senki nem kérte fel javaslattételre és arra sincs bizonyíték, hogy a jelentést akár House ezredes, akár az elnök olvasta volna. Ez a memorandum azonban, Kerner egyéb írásaival együtt, azt az általunk korábban már vázolt elképzelést látszik igazolni, hogy az Inquiry a Wilson által meghatározott vonalat követte. Kerner összes többi témába vágó jelentése ugyanis a Monarchia föderalizálásáról szól, míg a május 16-i annak szétदारabolását javasolja. Itt arról van szó valójában, hogy Kerner az önálló Csehország (esetleg Csehszlovákia) megteremtésének híve (ennek bizonyítéka a májusi memoranduma, melyet a Spaban kötött Habsburg-Hohenzollern egyezmény apropójára írt), ám az Inquiry elvárásainak megfelelően ezzel nem, csak a föderáció lehetséges módjainak foglalkozhatott. Hogy Wilson 1918 nyarán a Habsburg kérdésben bekövetkezett politikai irányváltása után Kerner miért nem írt további javaslatokat, azt a későbbiek során még látni fogjuk.

Az Inquiry Magyarországgal és a Habsburg-monarchiával foglalkozó kutatásait 1918. július-augusztusa osztja két tisztán elkülöníthető szakaszra. Ez korántsem a véletlen műve: Wilson elnök ugyanis ekkor változtatta meg a Duna-medence jövőjére vonatkozó elképzeléseit, s kezdte támogatni a Monarchia – és ezzel együtt Magyarország – szétदारabolásának tervét. Az 1918. nyarat megelőző az anyaggyűjtés időszaka volt, az Inquiry minden, a témához bármi módon kapcsolódó információt, jelentést begyűjtött, s kutatói megkezdték a konkrét javaslatok kidolgozását is, követe az elnök fő elképzelését, a Monarchia föderalizálását. A második korszakban a Bizottság már csak a majdani határok, illetve a várhatóan felmerülő gazdasági kérdések vizsgálatára összpontosított, szem előtt tartva az elnök által kijelölt új politikai irányvonalat. Ezt a munkát már a közelgő béketárgyalások jegyében végezték, s hosszú memorandumok helyett könnyen kezelhető kártyakatalógusokat állítottak össze. Az Inquiry utolsó átfogó jelentése, mely a majdani, a békekonferencián képviselt amerikai álláspontot híven tükrözte, természetesen szintén ekkor készült el.

A Monarchiával, s így közvetve-közvetlenül Magyarországgal is foglalkozó jelentések zömét az első, 1918 nyarat megelőző időszakban készítették el. Az így felhalmozott anyag azonban nem átgondolt kutatómunkát tükröz, hanem azt, hogy az Inquiry egyszerűen csak minden elérhető információt és jelentést gyűjtött. Így a Bizottság archívumában akad jelentés a Monarchia erdőgazdálkodásáról, ám könnyűiparáról nem; készült elemzés a Habsburgok balkáni politikájáról, ám az osztrák-német vagy az osztrák-orosz kapcsolatokról nem. Ezek a jelentések nemcsak tartalmilag, hanem minőségileg is igen vegyes képet mutatnak. Az első korszak jelentéseinek döntő többségét, ahogyan azt már hangsúlyoztuk, az Inquiry osztrák-magyar szekciója, azaz a Seymour-Day-Kerner trió írta.

A Monarchia politikai életének és kormányzati rendszerének vizsgálata, valamint a Monarchián belüli kisebbségek helyzetének és a kormányzásban való részvételének bemutatása Kerner feladata volt. 1918 folyamán a cseh származású kutató mintegy húsz jelentést írt (beleértve az átdolgozott verziókat és a

rezüméket is), s igen különös nézetekről tett tanúbizonyságot. A dualista rendszert például perszonalunióként mutatta be, noha rendelkezésére állt Wilson 1898-ban kiadott *The State* (Az állam) című műve, melyben az akkor még csak leendő elnök kiváló áttekintést nyújtott a kiegyezés által létrehozott államformáról.³⁴ Kerner közvetve a Monarchia feldarabolását szorgalmazta, nemcsak a perszonaluniós torzítással,³⁵ hanem például azzal a kijelentésével is, hogy a Habsburg-birodalom fennmaradása csak a katolikus egyháznak, a zsidóknak és a nemzetközi pacifistáknak érdeke. Azzal is érvelt, hogy a szlávok „hagyományosan sokkal inkább hívei a demokráciának”, mint akár a németek, akár a magyarok.³⁶ A nemzetiségi kérdést is ennek megfelelően mutatta be: szerinte Magyarországon a nem magyar népek nem élveztek vallási-, szólás-, gyülekezési- és sajtószabadságot sem. A nem magyar elemi iskolákat is bezárták és 1886 és 1908 között 938 (!) nem magyar újság ellen indítottak eljárást. Azt is állította, hogy Magyarországot a „földbirtokos dzsentri” uralta és hogy a nem magyar nemzetiségeket „a Ku Klux Klant idéző terrornak” tették ki.³⁷ Hasonló elfogultság jellemezte politikai felméréseit, melyeket az alábbi idézet tükröz: „A bálnak és csatlósainak korrupt praktikái, a megvesztegetések, a hamisítások, az országgyűlési nemzetiségi képviselők számának manipulálása és egyes emberek karrierjének derékba törése eredményeként Horvátországban, miként Magyarországon is, mindkét terület intézményrendszere csak papíron létezik.”³⁸ Ezek után aligha meglepő, hogy Kerner pártossága amerikai kollégáinak is szemet szúrt. Egy, az Inquiry munkáját bemutató jelentés szerint: „Úgy érezzük, hogy mivel Kerner professzor maga is cseh születésű és lelkes cseh nacionalista, a munkáját gondosan ellenőriztetni kell a helyzetet higgadtan felmérni képes emberekkel.”³⁹ Erre azonban csak részben került sor. Kerner egyik memorandumához ugyanis csatoltak egy szerző nélküli kritikát, mely szerint a kutató írásait vissza kell adni átdolgozásra, mivel ezek értékét jelentősen csökkentik a szerzőnek az a szokása, hogy tényközléseibe nagy gyakorisággal beleszövi a csehek pártos nézeteit. Referenciák és források nélkül, melyekkel ellenőrizni lehetne állításait, az olvasónak állandó kétségei vannak. A memorandumok átdolgozásakor különösen a pártos nézetek kiiktatására kell majd ügyelni.⁴⁰

A gazdasági kérdések vizsgálata hasonlóan kiábrándító képet mutat. Seymour korai – és igen sikertelen – kísérlete⁴¹ után a Duna-medence gazdasági életének feltérképezését Clive Dayre bízta, aki két jelentést és több statisztikai táblázatot is készített. Első jelentésében (1918. január 1.) vizsgálta a magyarországi vasúti és vízi szállítást, az ország exportját és az importját valamint a növénytermesztést és a bányászatot. Day arra a végső következtetésre jutott, hogy Magyarország gazdasága balkáni szinten állt.⁴² Ez aligha meglepő, hiszen nem foglalkozott a magyarországi könnyű- és élelmiszeriparral, a bankérettel, sem pedig az állattartással. Ezekkel együtt pedig más képet is kaphatott volna. A másik – befejezetlen – jelentésében Magyarországot csak Bosznia-Hercegovina kereskedelmi partnereként mutatta be.⁴³ Statisztikai táblázatait a Habsburg birodalom bel- és külkereskedelméről, iparáról és erdőgazdálkodásáról, vala-

mint a lakosság felekezeti megoszlásáról csak a Monarchiában német nyelven megjelent hivatalos kiadványokra alapozta, s ezekhez kommentárt nem fűzött. Day jelentései kétséget kizáróan azt mutatják, hogy az amerikai békeelőkészületek során a Duna-medence gazdasági életével egyszerűen nem is foglalkoztak.

A Közép- és Kelet-Európában élő szláv népek követeléseivel és a Monarchia átalakításának, reformjának kérdésével Kerner és Seymour is foglalkozott; s ezen jelentések fontosságát aligha kell hangsúlyoznunk. Itt számított igazán Kerner nyelvismerete és, legalábbis amerikai szinten, egyedülálló történelmi ismeretei a cseh és délszláv kérdésben, s legjobb jelentéseit valóban ezekről a kérdésekről írta. Számottevő történelmi és teoretikus ismeretekről tanúságot téve elemezte a Monarchia föderalizálásának kérdéseit, lehetséges megoldásait és, többek között, stratégiai okokra hivatkozva támogatta Masaryknak a cseh-jugoszláv korridorra vonatkozó tervét.⁴⁴ A Kerner egyes írásai közti ellentmondás úgy magyarázható, hogy amikor ilyen javaslatok kerültek szóba, a Wilson által kijelölt vonalat kellett követnie, míg más esetekben szabadabban formálhatott véleményyt, s közvetve-közvetlenül szorgalmazhatta a Monarchia feldarabolását.

Seymour ugyanezen kérdéseket statisztikai oldalról vizsgálta. Helyesen értelmezte például a délszláv területi követeléseket, de állást a kérdésben nem foglalt, csupán annyit jegyzett meg, hogy a vitatott területek lakossága etnikailag igen vegyes. Egy másik írásában etnikai és gazdasági megfontolások alapján elvetette a cseh-jugoszláv korridor tervét, s álláspontját nemcsak a háború idején, hanem a békekonferencián is érvényre juttatta. Egy harmadik írásában az ellen foglalt állást, hogy a többségében románok lakta magyarországi területeket Romániához csatolják – ám érveit nem ismertette.⁴⁵

Seymour mind a föderalizmust, mind a Monarchia trialista rendszerré való átalakítását járható útnak tartotta. Azt gondolta, hogy a Monarchia politikai egyensúlyát leginkább úgy lehet helyreállítani, hogy akár a lengyeleknek, akár a délszlávoknak az osztrákokkal és magyarokkal megegyező jogokat biztosítanak. Seymour a legjobb megoldásnak a lengyel trialista változatot tartotta, s ezt az összes lengyellakta területek egyesítésével látta megvalósíthatónak. Azzal érvelt, hogy ez még a háború idején kivitelezhető volna és hogy ez megbontaná a Habsburg-Hohenzollern szövetséget, amit a szövetségesek kihasználhatnának céljaik elérésére.⁴⁶ Ugyanakkor Seymour a délszláv megoldást sem tartotta sokkal rosszabbnak és nem kevesebb, mint négy különféle verziót dolgozott ki erre. Érdekes módon Magyarország mind a négy megoldás szerint elveszítené Horvátországot, Szlovéniát és Fiumét is.⁴⁷

A trializmus alternatívájának Seymour a Monarchia föderalizálását tekintette, s 1918 május 25-i memoranduma az egyetlen erre vonatkozó részletes amerikai jelentés volt, mely nyílt pártosság nélkül íródott.⁴⁸ Seymour azt javasolta, hogy a Duna-medencében, a Monarchia helyén egy hattagú államszövetséget hoznak létre. Az amerikai kutató elképzelése szerint a hat szövetségi állam Ausztria, Magyarország, Csehország, Jugoszlávia, Lengyelország-Ruténia és

Erdély volna. Seymour ugyan elismerte, hogy „ez a felosztás aligha elégítené ki a Kettős Monarchia különböző etnikai és politikai csoportjait”, de „megvolna az a gyakorlati előnye, hogy már létező közigazgatási egységeket egyesítene anélkül, hogy a határokat módosítani kellene”. A szekció vezetője szerint ez a rendezési terv figyelembe venné a történelmi határokat is és etnikailag homogén (vagy majdnem homogén) államokat hozna létre. Területét és lélekszámát tekintve Magyarország volna a legnagyobb a hat állam közül, s ennek megfelelően a szövetség vezetője is. Ezért cserében azonban le kellene mondania Erdélyről, Horvátországról és Szlovéniáról, azaz 22 000 négyzetmérföldnyi területéről és 4,8 millió lakosáról.⁴⁹ Seymour szerint ez a tervezet kivitelezhető lett volna; ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a korszak magyar politikai elitje ezzel nem feltétlenül értett egyet. A nemzetközi kapcsolatokban 1918 tavaszán-nyarán végbement döntő változások következtében azonban arra már nem nyílt mód, hogy az amerikai politikusok megkíséreljék Seymour 1918. májusi tervezetét a gyakorlatban is megvalósítani. 1918 július-augusztusában ugyanis Wilson elnök feladta korábbi föderációs politikáját és csatlakozott a szövetséges hatalmak azon tervéhez, hogy a Monarchiát – és ezzel együtt Magyarországot is – feldarabolják, s egy szláv (elsősorban cseh) vezetésű „Új Európát” hozzanak létre a Duna-medencében. Ebben az új tervezetben Magyarország természetesen nem játszhatott vezető szerepet. A wilsoni diplomáciában bekövetkezett 180 fokos fordulat új fejezetet nyitott az Inquiry történetében is. Az osztrák-magyar szekció tagjai új feladatokat kaptak: most már megkezdődött a közvetlen felkészülés a békekonferenciára és az új, politikai határok meghúzására kellett koncentrálniuk. A munka oroszlánrészét továbbra is a Seymour-Day-Kerner hármas végezte, bár, ahogyan azt már korábban jeleztük, négy kiegészítőt is felvettek 1918 szeptemberében.

Az osztrák-magyar szekció, a megváltozott körülményeket részben figyelmen kívül hagyva, igen ambíciózus kutatási tervezetet készített az 1918. augusztus-november közti időszakra. E szerint etnikai, vallási, kulturális, gazdasági és történelmi megfontolások alapján, s minden érdekelt fél álláspontjának bemutatásával kidolgozták volna a Monarchia (1) feldarabolásának, (2) föderalizálásának és (3) trialista rendszerré alakításának tervét, valamint (4) a dualista államrendszer megreformálásának lehetőségeit.⁵⁰ A szekció munkája a vizsgált második korszakban ennél azonban jóval szerényebb teljesítményt mutat, s így sokkal inkább látszik igazolni Mezes azon kijelentését, hogy „Nyilvánvalóvá vált, hogy a határok meghúzásához sokféle információra lesz majd szükség és hogy azok az adatok, melyek ezt a kérdést nem érintik – kivéve azokat az általános gazdasági információkat, melyekre a békeszerződés gazdasági cikkeinek megalkotásakor lesz szükség – elértéktelenednek. Ezért augusztusban felkérték az Inquiry kutatóit, hogy csak ezekkel [a határookra vonatkozó] adatokkal foglalkozzanak. És nem sokkal azután tisztázták a feladatokat és új kutatási célokat tűztek ki. Ekkor már csak a valószínű majdani határok mentén elterülő régiókkal foglalkoztak.”⁵¹

A háború utolsó három hónapja során a szekció mintegy 150 térképet szerzett be és értékelt, számos kártyakatalógust készített el és egy utolsó hosszú jelentés formájában véglegesítette határjavaslatait is.

1918. augusztus végén Bowman felkérte az AFT addig külföldön tartózkodó vezető térképészét, Mark Jeffersont, hogy vegye kezébe az igencsak lassan beinduló térképészeti programot. A hangzatos „főkartográfus”-i címet viselő Jefferson látványos, gyors eredményeket ért el, s a háború végére az Inquiry mintegy 1500 térképet gyűjtött illetve készített.⁵² Ezek közül minden tizedik ábrázolta a Habsburg birodalmat, vagy annak egyes részeit. Az osztrák-magyar szekció térképeit soha nem rendszereztek, nem katalogizálták, s így azok gyakorlatilag értékelhetetlenek. Ezen térképek zöme nyomtatott kiadvány volt és főleg etnikai és gazdasági statisztikákat vezettek rájuk. Készült azonban számos kézzel rajzolt térkép is (ezeket „base map”-nek, alaptérképnek nevezték), néhány még az első korszakban, melyeken főleg határtervezeteket ábrázoltak. Ezeket a fontosabb memorandumokhoz csatolták – majd később, számunkra ismeretlen és felderíthetetlen okokból, ezekből kiemelték.

Az Inquiry, és ezen belül az osztrák-magyar szekció munkájának legmarkánsabb változása az volt, hogy a hosszú memorandumok helyett könnyen kezelhető kártyakatalógusok írására tértek át. Összeállítottak például egy olyan „ki kicsodát”, mely nem kevesebb mint hatvan, a Monarchia feldarabolását szorgalmazó politikus portréját is tartalmazta. A Monarchia politikai párjait, vezető politikai személyiségeit és sajtóját bemutató katalógus sokkal kevésbé meggyőző – érezhették ezt az Inquiry kutatói is, mivel ezt a programot gyorsan leállították. A Monarchiával további három statisztikai jellegű katalógus is foglalkozott még. Ezek a Habsburg birodalom népsűrűségét, felekezeti és nyelvi megoszlását és iparát mutatták be több kevesebb sikerrel, járási bontásban.⁵³ Forrásként csak a Monarchiában németül megjelent statisztikai közleményeket jelölték meg, s ezeket a katalógusokat 1919-ben elvitték Párizsban is, a békekonferenciára.

A fegyverszüneti tárgyalások megindulásakor Seymour és társai átfogó, hatvanegy kártyából álló katalógust készítettek, mely a Monarchiával foglalkozó bizottsági anyagokat sorolta fel.⁵⁴ Ennél is fontosabb azonban az, hogy egy utolsó, nagy átfogó határtervezetet is írtak, mégpedig egy 1918. október 1-jei felszólítás útmutatásai alapján. A memorandum a teljes szekció munkája, bár Seymour nevével dolgozták fel a New York-i főhadiszálláson. Ennek a több mint százoldalas jelentésnek egy példányát House asztalára is letették, sőt ez a memorandum-képezte az Inquiry 1919. januári „Fekete Könyvének” (a békekonferencián képviselt amerikai álláspont) az alapját is. Az *Ausztria-Magyarországon belüli igazságos és célszerű határokról szóló jelentések rövid kivonata*⁵⁵ című tanulmány, véleményünk szerint, az Inquiry magyar szempontból legjelentősebb munkája, ezért kiemelt figyelmet kell rá fordítani. Az osztrák-magyar szekció végső határjavaslatainak kidolgozása – a bevezetés szerint – elsősorban az etnikai elv figyelembe vételével történt, s az így kialakult tervezetet csak

akkor módosították, ha azt az adott terület topográfiai viszonyai, a nyelvhatárok egyenetlensége, vagy a nagyobb városok vonzáskörzetének, illetve a bányavidékeknek az elcsatolása szükségessé tette.

A jelentés a következő csehszlovák (-magyar) határt javasolta: „[A határvonal Galíciától] a Kárpátok vonulatát követi a 18° 30' hosszúsági körig. Innen a csehszlovák nyelvhatárt követve dél felé halad a Tisza legészakibb pontjáiig. A határvonal innen nyugat felé folytatódik az Ipoly és Sajó folyók völgyében... A szlovák-magyar nyelvhatár északabbra húzódik, a hegyek lejtőin keresztül, de ezek a kelet-nyugati irányú folyók a legközelebbi megfelelő természetes határok. A határvonal Esztergomnál éri el a Dunát. Ez és Komárom Magyarországon marad. Innen a határ a Duna keleti ágát követi Pozsonyig, mely Csehszlovákiához fog tartozni.” A csehszlovák állam új határai az etnikai területet (87 000 km²) 30 000 km²-rel megnövelik, s ezáltal 1,3 millió németet, 1,2 millió magyart és 150 000 lengyelt foglalnak magukba.

A tervezett (magyar-) jugoszláv határ a Dráva folyót követi egészen a Dunáig, egyetlen rövid – Marburg és a Mura völgye közti – szakasz kivételével. Innen kelet felé haladva a határ a 45° 27' szélességi körnél éri el a Tiszát, s innen kelet felé folytatódik tovább a román határig. A vitatott területek itt a Bácska és a Bánát, ezeket azért kell Jugoszláviához csatolni, hogy biztosítsák az ország gabonaellátását. Seymour elképzelhetőnek tartott egy szerb-magyar lakosság-cserét is, hiszen a tervezett határok mintegy 10 000 km²-rel csökkentik az etnikai területet. Így az új Jugoszlávia területe 130 000 km² volna, a Bánátban és a Bácskában 160 000 magyar maradna, ami a lakosság 2%-át tenné ki.

A román nyelvhatár Seymour szerint az Alföld és a hegyvidék határán húzódik, azonban rendkívül egyenetlen, ezért több kisebb módosításra szorul. A tervezett határ magába foglalja a román területek ellátását biztosító két nagyvárost, Aradot és Nagyváradot. Ugyanakkor másik két fontos várost (Debrecen és Temesvárt) Magyarországon hagy. A másik lehetséges megoldás az északkeleti rutén területek felosztása volna a csehek és a románok között (keleti korridor), de „ez azt eredményezné, hogy egy szükségtelenül nagy magyarlakta területet kellene Romániához csatolni, s ez nem volna igazságos lépés a magyarokkal szemben.”

Seymour a tervezett rutén(-magyar) határt így írta le: „A délnyugati rutén nyelvhatár a Kárpátok lábainál húzódik. Az általunk javasolt politikai határ ehhez közel halad, a Tisza folyását követi Szalobostól (északi szélesség 48° 10'; keleti hosszúság 23° 50') Mezőváriig, ahol áthalad a Borsa folyón, és a továbbiakban a csehszlovák határt követi.” Ez 10 500 km²-nyi terület és 95 000 magyar elcsatolását jelentené Magyarországtól.

A jelentés utolsóként vizsgálja a magyarok kérdését, s Ausztria és Magyarország között a történelmi határok megtartását javasolja. Az így kialakítandó „kisebb Magyarország” területe 112 000 km² volna, az akkori Magyarország 40%-a. Az új állam lakosságának 80%-a (7,4 millió) magyar lenne, s a németek aránya 11%-ra (1 millióra) csökkenne „Az általunk javasolt határok – írja

Seymour – több, mint kétmillió magyart helyeznének idegen politikai fennhatóság alá. Ezek mintegy fele Romániához kerülne... Mintegy egymillió magyar kerülne így Csehszlovákiához; őket nem lehet a 'kisebb Magyarországhoz' csatolni, csak ha az északi határokat jelentősen elmozdítjuk." Ennek azonban az volna a hátránya, hogy a csehszlovák állam veszélyesen elkeskenyedne. Magyarország ugyanakkor Európa egyik legnagyobb múltú állama, történelmi határai a 12. században alakultak ki, s ezeket a politikai vezetés a 18. század óta (a napóleoni időszak kivételével) érintetlenül meg tudta őrizni. „Így nyilvánvaló, hogy a csehszlovákok, románok és jugoszlávok számára javasolt határok egy [nagy] történelmi [múltú] állam felosztását jelentik... Nyilvánvaló, hogy amikor az alárendelt nemzetiségek számára igazságos és célszerű határokat jelölünk meg, olyan javaslatok születnek, melyek magyar szempontból igazságtalanok. A tízmillió magyar majdnem egynegyede a tervezett Magyarország határain kívül él majd. Ez lehetséges megoldás volna egy újonnan felszabadított nép esetében, mely történelme során először nyeri el függetlenségét. De a magyarok Magyarország urai voltak nyolc évszázadon át; egy jelentős részük idegen fennhatóság alá helyezése minden bizonnyal elégedetlenséget és – valószínűleg – irredentizmust fog szülni, ami a jövőben komoly problémák forrása lehet. A magyarok – akik a szlovákokat, románokat és szerbeket hosszú időn át alacsonyabb rendűnek tartották – így olyan államba élnek majd, mely területét és lakosságát tekintve is kisebb, mint bármelyik, ezen népek számára javasolt ország.”

A jelentés második része a határok átalakításának gazdasági következményeit vizsgálja. Eszerint Magyarország elsősorban agrárország marad, bányakincsei jelentős részét elveszti. Ugyanakkor Német-Ausztriával és Dél-Németországgal valószínűleg megtartja kereskedelmi kapcsolatait, a Dunán szabad kijárása lesz a Fekete-tengerre, de kijárást kell számára biztosítani az Adriára is. Ez azonban, az ország mezőgazdasági jellege miatt, nem elsődleges fontosságú kérdés, hiszen Magyarország élelmiszer-feleslegét Közép-Európába fogja értékesíteni, s ugyanonnan szerzi be importja nagyobb részét is.

Ez a jelentés az osztrák-magyar szekció közel egyéves munkáját foglalja össze: a nemzetiségek vizsgálatát (Kerner), Day gazdasági felméréseit, a térképészeti program előrehaladását és Seymour nézeteit. Ha összevetjük ezt a jelentést Seymour májusi föderalizációs tervezetével és a Fekete Könyvvel, arra a meglepő következtetésre juthatunk, hogy Seymour már májusban véglegesítette határjavasolatait. Minden későbbi változtatás sokkal inkább reagálás a wilsoni politikában történt változásokra, mint a májusi álláspont átértékelése a szekció által végzett kutatás tükrében. Ez a meglepő észrevétel leginkább Szlovákia esetével demonstrálható. A májusi memorandumban Seymour azt javasolta, hogy Magyarország tartsa meg ezt a területet, ám szaggatott vonallal jelezte azt is, hogy nem tartja elképzelhetőnek Szlovákia Csehországhoz csatolását sem. Mivel a Monarchia és Magyarország feldarabolása 1918 októberére eldöntött tény volt, és nyilvánosságra hozták a cseh-szlovák megegyezést

is,⁵⁶ Seymour októberben a szaggatott vonalat egyszerűen felcserélte a folytonossal: így került az amerikai tervezetben Szlovákia Csehországhoz.⁵⁷

Az Inquiry dokumentumai között egyébként ez az egyetlen olyan jelentés, mely legalább részben tárgyalja a magyar álláspontot, noha ez a tanulmány sem tekinti azt döntő tényezőnek. Ez felveti azt a kérdést is, hogy volt-e módja, lehetősége az Inquirynek arra, hogy magyarul tudó, a magyar álláspontot képviselő kutatót szerződtessen. Másképpen megfogalmazva: ha lett volna igény rá, vajon fel tudta volna mérni a Bizottság osztrák-magyar szekciója a magyar álláspontot vagy sem? Erre a kérdésre a válasz határozottan igen.

1917. októberében egy Dr. Green nevű, ma már azonosíthatatlan kutató felajánlotta szolgálatait a Bizottságnak. Coolidge 1917. november 3-án kelt levelében az alábbi javaslatot tette Shotwell-nek, akiről már említettük, hogy a kutatás koordinálása volt a feladata: Mellékelten küldöm Green magyar tárgyú cikkét. Őszintén szólva, nem tartom valami sokra... Ugyanakkor nem könnyű magyarul tudó embereket találni, így esetleg alkalmazhatnánk Dr. Greent. Mivel megfelelően képzett [ti. tud magyarul], vizsgálhatná a kérdést, miközben nekünk nem kell feltétlenül elfogadnunk a véleményét.⁵⁸ Shotwell nyilvánvalóan válasz nélkül hagyta Coolidge javaslatát. Magyarul tudó kutatóra azonban továbbra is szükség lett volna, s 1918 júliusában Day újabb sikertelen kísérletet tett arra, hogy szerződtessenek is valakit.⁵⁹ Egy harmadik eset is azt igazolja, hogy az Inquiry a magyar álláspont egyszerűen nem érdekelte. Bowman kérésére 1918 augusztus végén Mary Scudder kisasszony, a Nemzeti Kutatási Tanács vezetőjének titkárnője, számos New York-i bevándorlóval interjúkat készített, köztük Kende Géza újságíróval, Konta Sándor bankárral, Harsányi László tiszteletessel és egy Charles Feleky nevű könyvgyűjtővel is. A Bizottsághoz két példányban is eljuttatott jelentés szerint: „Felekynek egy páratlan, csak angol nyelvű munkákat tartalmazó gyűjteménye van Magyarországról. Bár nem hangsúlyozta, ennek a könyvtárnak az összeállítása rengeteg pénzébe került. Egy teljes füledt délutánt azzal töltött, hogy le s fel mászott egy kis létrán, hogy kiválogassa a számunkra legfontosabb munkákat. Feleky úr révén olyan információkhoz, művekhez jutottunk, melyeket egyáltalán nem, vagy csak hosszas kutatómunkával találhattunk volna meg.”⁶⁰ A korábbi érvelésünk ismeretében aligha meglepő, hogy Scudder kisasszony jelentését fel sem dolgozták, s Felekyt a továbbiakban senki az Inquirytól meg nem kereste. Bár a Monarchiából, ahogyan arra már utaltunk, számos hivatalos statisztikai publikációt (és térképet is) beszereztek, az egyetlen magyarbarát forrás, amit az Inquiry bizonyíthatóan használt, C.M. Knatchbull-Hugessen 1908-ban Londonban angolul megjelent *The Political Evolution of the Hungarian Nation* (A magyar nép politikai fejlődése) című kétkötetes munkája volt. Pedig a lehetőségek Green és Feleky segítségével elutasításával még korántsem merültek ki. A Scudder kisasszony által említett Kende Géza például 1912-ben az akkor még elnökjelölt Wilsonnal személyes interjút is készített és a prominens Amerikai Magyar Népszava helyettes szerkesztője volt.⁶¹ Ugyancsak a Scudder-jelentésben szerepelt az a

Konta Sándor is, aki a háború idején még a New York Times számára is írt cikket és közvetlen baráti kapcsolatban állt Wilson félhivatalos propaganda miniszterével, a Committee on Public Information (Tömegtájékoztatási Bizottság) élén álló George Creel újságíróval.⁶² Ezen túl kapcsolatba lehetett volna lépni a Károlyit követő magyar-amerikai újságíróval, Bagger-Szekeres Ernővel is, akinek még 1918 folyamán is jelent meg a magyar álláspontot bemutató cikke a Lippmann (az Inquiry titkára) szerkesztésében megjelenő New Republic című széles körben olvasott hetilapban.⁶³ A lehetőség a magyar álláspont, álláspontok felmérésére tehát adott volt, ám az amerikai békeelőkészítő bizottságot mindez egyszerűen nem érdekelte. Azt azonban, hogy az elutasító döntések a szekción belül, az Inquiry vezetésében, vagy esetleg még magasabb szinten születtek-e meg, a jelenleg olvasható levéltári és másodlagos források tükrében nem lehet határozottan megállapítani.

Az Inquiry Magyarországot, és tágabb fókusszal a Habsburg Monarchiát tárgyaló memorandumai, térképei és kártyakatalógusai számos következtetésre adnak módot. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a magyar állásponttal nem foglalkoztak, a Bizottság munkája eleve elfogult volt. Az is nyilvánvaló, hogy az osztrák-magyar szekció nem igazán sikeresen mérte fel a Duna-medence gazdasági-politikai helyzetét. Kerner nyílt elfogultságról, Day és Seymour pedig aligha vitatható hozzá nem értésről tett tanúbizonyságot. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem, hogy a Kerner írásait kritizáló elemzések is bizonyítják, szándékos rosszindulatról szó sem volt. Kerner és Day munkája magáért beszél, jelentéseikhez aligha szükséges további kommentárt fűzni. Annál érdekesebb azonban Charles Seymour munkája, különösen azért, mert ő jegyzi a Bizottság egyetlen komoly föderációs tervét és végső határjavaslatát is. A majdani békedelegátus, aki mind a cseh, mind a román-jugoszláv határbizottságban képviselte az amerikaiakat, nyilvánvalóan nem értette meg a közép-európai mentalitást. Különösen statisztikai írásai és a délszláv realizmusra vonatkozó tervezetei árulkodnak arról, hogy a problémát kizárólag logikai úton közelítette meg. Ezzel természetesen az a baj, hogy a régió számos irracionális vonását figyelmen kívül hagyva tette meg javaslatait. Ezek igazi vonzerejét, legalábbis magyar szempontból, sokkal inkább a későbbi események (Trianon stb.), mint az akkori helyzetben ezen javaslatok kivitelezhetősége adja, adta meg. Ugyanakkor helyes volt Seymour azon meglátása, hogy a nemzetiségi követelések teljesítésével a wilsoni regionális integrációs elképzelés alól húzzák ki a szőnyeget. Az a tény azonban, hogy egy év alatt az Inquiry osztrák-magyar szekciója egyetlen épkezláb javaslatot sem volt képes felmutatni, azt jelzi, hogy a „tudományos béke” amerikai tervezete gyakorlatilag már a háború idején megbukott. A dunai konföderáció terve tehát nem 1919-ben Párizsban, hanem már jóval korábban elvesztette realitását. Masaryk „Új Európája” és a francia álláspont végső győzelme a győztesek békéjét hozta a Duna-medence számára, s ennek hosszú távú következményei ismertek. Mindezt közvetve-közvetlenül az Inquiry is felelősnek tekinthető.

JEGYZETEK

1. *Lawrence Emerson Gelfand*, *The Inquiry*. American Preparations for Peace, 1917–19. (Az *Inquiry*. Amerikai békeelőkészületek, 1917–19) New Haven, 1963. (Ezután: *Gelfand*, *Inquiry*).
2. Ezeket a munkákat menet közben, a megfelelő lábjegyzetekben idézzük majd.
3. *James T. Shotwell*, *At the Paris Peace Conference*. (A párizsi békekonferencián) New York, 1937, 8. (Ezután: *Shotwell*, *Peace Conference*).
4. *Gelfand*, *Inquiry*, 1–31.
5. Ennek kiváló összefoglalását lásd: *Norman Gordon Levin, Jr.*, *Woodrow Wilson and World Politics. America's Response to War and Revolution*. (Woodrow Wilson és a világpolitika. Az amerikai reagálás háborúra és forradalomra) New York, 1968.
6. *Shotwell*, *Peace Conference*, 3.
7. *Gelfand*, *Inquiry*, 99–100.
8. *Gelfand*, *Inquiry*, 39–41; *New York Times* 1917. szeptember 29-i száma.
9. Mezes neve hangzása ellenére nem magyar származású.
10. *Gelfand*, *Inquiry*, 38–39; Lippmann és Wilson kapcsolatáról lásd *Inga Floto*, *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference, 1919*. (House ezredes Párizsban. Az 1919-es békekonferencián követett amerikai politika elemzése) Princeton, 1981, 61–62.
11. *Geoffery J. Martin*, *The Life and Thought of Isaiah Bowman*. (Isaiah Bowman élete és gondolatvilága) Seattle, 1980, ötödik fejezet.
12. Coolidge hozzáértéséről a háborúval kapcsolatos cikkeinek gyűjteményes kiadása tanúskodik: *Archibald Cary Coolidge*, *Ten Years of War and Peace*. (A háború és a béke tíz éve) Boston, 1927.
13. *Gelfand*, *Inquiry*, 45, 47, 52, 100–102, 338–39, 358.
14. *Gelfand*, *Inquiry*, harmadik fejezet.
15. Ezek döntő többsége nyomtatásban is olvasható: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919*. (Iratok az Egyesült Államok külpolitikájáról. Az 1919-es párizsi békekonferencia) Washington, 1942, I. kötet. Ezután: FRUS PPC.
16. FRUS PPC 104: „Organization of the Inquiry” (Az *Inquiry* felépítése) című memorandum.
17. *Gelfand*, *Inquiry*, 44–45, 131; *Shotwell*, *Peace Conference*, 14; FRUS PPC 107–08: „Cooperation with Other Government Organizations” (Együttműködés más kormányzervekkel) című memorandum.
18. Johnson jelentései megtalálhatóak az *Inquiry* Yale egyetemen lévő gyűjteményében: Sterling Memorial Library, *Inquiry Papers*: 3. doboz, 8-as és 21-es borítékok. Ezt a gyűjteményt ezután SML IQPS-ként idézzük.
19. Az *Inquiry* Magyarországgal foglalkozó jelentéseit a függelékben két csoportban soroljuk fel. A Yalen található írásokat SML IQPS, valamint doboz és boríték-szám szerint, a washingtoni National Archivesban lévő memorandumokat pedig NA RG 256: IQPS és sorszám szerint. Ez utóbbi rövidítés feloldása: National Archives: Record Group 256: Documents of the American Commission to Negotiate Peace: (Az amerikai békedelegáció iratai) *Inquiry Papers*.

20. *Charles Seymour and Edward Mandell House*, eds., *What Really Happened at Paris*. (Mi is történt valójában Párizsban) New York, 1921, 5. Ezután: *Seymour és House, What Happened*.
21. Ezek, mint ismeretes, Charles Seymour, Clive Day és Robert J. Kerner voltak.
22. *Gelfand*, *Inquiry*, 103. Itt jegyezzük meg, hogy a szekció olasz szakértőivel, William E. Lunttal és Austin P. Evansszal azért nem foglalkozunk, mert a Monarchián belül Magyarország vizsgálatához érdemben nem járultak hozzá.
23. *Gelfand*, *Inquiry*, 57.
24. *Gelfand*, *Inquiry*, 59.
25. *Gelfand*, *Inquiry*, 57. Kerner pártosságát a későbbiek során még részletesen tárgyaljuk.
26. *Gelfand*, *Inquiry*, 340. Ez a Gelfand által a második függelékben közölt fizetési listáról derül ki.
27. Dominian az AFT hívta meg New Yorkba, hogy a témát részletesen dolgozza fel. Az a tény, hogy Dominian végül is az *Inquiry* tagja lett azt bizonyítja, hogy, Gelfand állításával ellentétben, a nemzeti hovatartozás nem volt feltétlenül kizáró ok. Az *Inquiry* később idézendő memorandumai igazolják majd, milyen fontos volt Dominian hozzájárulása az amerikai álláspont kidolgozásához. Lásd: *Leon Dominian, The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. (A nyelvi és etnikai határok Európában) New York, 1917.
28. *Gelfand*, *Inquiry*, 59–60. A National Archives-ban található bizottsági levelezési anyagban több levélben is az olvasható, hogy Handman a román kormánnyal közvetlen kapcsolatban állt, s ezért nem lehetett az *Inquiry* tagja. Gelfand ezt az anyagot nyilvánvalóan el sem olvasta...
29. Lásd Reed neve alatt, in: NA RG 256 IQPS: Card Record of Personnel and Personal Assignments, 1917–1918: (Kártyakatalógus a személyi állományról és a személyre szóló megbízatásokról, 1917–18) Nem lehet nem észre venni, hogy Handman neve itt nem is szerepel.
30. Ilyenek voltak például a State Department közel-keleti szekció vezetőjének, nyíltan cseh-barát Albert H. Putney-nak az írásai, ezeket azonban nem dolgozták fel. Megjegyzendő, hogy a Department kelet-európai szekcióját csak a háború után hozták létre.
31. Ez gyakorlatilag minden, a háború alatti amerikai külpolitikáról szóló tanulmány alaptétele. Kivétel ez alól *Victor S. Mamatey, The United States and East-Central Europe, 1914–18. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*. (Az Egyesült Államok és Kelet-Közép-Európa 1914–18 között. A wilsoni diplomácia és propaganda elemzése) New Haven, 1957. Mamatey erre az *Inquiry* első komoly, 1917 decemberi memorandumának ismertetésekor mutat rá.
32. *Athrun Stanley Link*, et al., eds., *The Papers of Woodrow Wilson*. 66 volumes (Woodrow Wilson iratai, 66 kötetben) Princeton, NJ, 1966 óta. 44. kötet. 120–21.
33. Lásd pl. *Jeszenszky Géza*, „A Dunai Államszövetség eszméje Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az I. világháború alatt.” In: *Századok* Vol. 122 No. 4 (1988), 648–63; *George Jiri Svoboda*, „Wilson and Masaryk: The Origins and Background of Their Personal Diplomacy.” (Wilson és Masaryk: személyes diplomáciai kapcsolatuk eredete és háttere) In: *Czechoslovak and Central European Journal*, Vol 8 Nos 1–2 (1989), 54–67.
34. *Thomas Woodrow Wilson, The State*. Elements of Historical and Practical Poli-

tics. Boston, MA 1889. 2. jav. kiadás: Boston, MA 1904. Ebben a kötetben Wilson kiváló áttekintést nyújt a kérdésről. Erre az egyetlen forrásra alapozva termelték ki későbbi történészek (Arthur J. May, Betty Miller Unterberger, Svoboda, etc.) azt a mítoszt, hogy a majdani elnök a Habsburg kérdés szakértője volt. Érdekes módon, ez az állítás semmi módon nem dokumentálható, az ellenkezője annál inkább.

35. Kerner nyilvánvalóan azért mutatta be a dualista rendszert perszónalunióként, hogy könnyebben elfogadhatóvá tegye ne csak Magyarország és Ausztria, hanem Ausztria és Csehország szétválasztását is. Kerner egyébként hirdette az osztrák-cseh perszónalunió koncepcióját is.
36. NA RG 256 IQPS, No. 306. Ez és minden további fordítás saját munkánk.
37. NA RG 256 IQPS, No. 311.
38. NA RG 256 IQPS, No. 306. Az eredetiben ez az egyébként nyelvtanilag is hibás mondat még alá is van húzva.
39. FRUS PPC 85: „Report on the Inquiry” (Jelentés az Inquiry munkájáról) 1918. május 10.
40. NA RG 256 IQPS, No. 306, aláírás nélküli függelék.
41. NA RG 256 IQPS, No. 519. Seymour többek között azt állította, hogy a Duna-Tisza köze Magyarország ipari központja.
42. NA RG 256 IQPS, No. 1007.
43. NA RG 256 IQPS, No. 112.
44. NA RG 256 IQPS, Nos. 310, 312 és 316.
45. NA RG 256 IQPS, Nos. 516, 517 és 520.
46. NA RG 256 IQPS, No. 507.
47. NA RG 256 IQPS, No. 506.
48. NA RG 256 IQPS, No. 509. Ezt a memorandumot Adám Magda mind magyarul mind angolul már publikálta.
49. Itt Seymour kicsit felszínesen mutatja be a helyzetet, ugyanis a 22 ezer négyzetmérföld Horvátország területe, a 4,8 millió fő pedig Erdély lakossága. Ez, meggyőződésünk szerint, nem szándékos torzítás, csak figyelmetlenség Seymour részéről.
50. SML IQPS 7. doboz, 62. boríték.
51. *Seymour és House, What Happened*, 5.
52. *Geoffrey J. Martin*, Mark Jefferson: Geographer. (Mark Jefferson: földrajztudós) Ypsilanti, MI, 1968, nyolcadik fejezet.
53. Ezek a katalógusok mind a washingtoni anyagban találhatóak, a jelentésektől különválasztva.
54. Ez a katalógus a Yale-en lévő anyagok között olvasható.
55. NA RG 256 IQPS, No. 514. Ugyanitt No. 512. ennek egy tizenegy oldalas kivonata.
56. Ez a híres pittsburghi egyezmény Masaryk és az Amerikai Szlovák Liga között.
57. Ugyanez demonstrálható kisebb délvidéki területekkel éppúgy, mint Kárpátaljjával. A szlovák kérdést, természetesen, súlyossága miatt választottuk.
58. Ez a levél, melyre válasz nem érkezett, olvasható mind az Inquiry washingtoni anyagai, mind Coolidge iratai között a Harvard egyetemen: Harvard, Pewsey Library, Archibald Cary Coolidge Papers: Correspondence: Box 1: The Inquiry:

- Peace Aims (Levelezés: 1. doboz: Az Inquiry: Békecélok); valamint NA RG 256 IQPS General Correspondence (Általános levelezés), Coolidge neve alatt.
59. NA RG 256 IQPS General Correspondence, Day neve alatt.
60. NA RG 256 IQPS, No. 110.
61. Amerikai Magyar Népszava, 1912. július 23-i száma, természetesen címlapon.
62. Kontárol Wilson külön dossziét is vezetett: Library of Congress: Thomas Woodrow Wilson Papers: Series 4: Case File No. 2898: Alexander Konta (Kongresszusi Könyvtár, Washington, Thomas Woodrow Wilson iratai: 4. sorozat: 2898. dosszié: Alexander Konta).
63. 'Because I Am a Magyar' (Mert én magyar vagyok), New Republic, 1918. július 20-i szám, 338–41.

FÜGGELÉK

AZ INQUIRY MAGYARORSZÁGRA VONATKOZÓ MEMORANDUMAI:

1. National Archives, Washington: RG 256 IQPS:

CLIVE DAY:

no. 112: Austria-Hungary: Economic (Ausztria-Magyarország: Gazdasági), 1918. március 1.

no. 1007: Report on Economic Organization of Austria-Hungary (Jelentés Ausztria-Magyarország gazdasági szerkezetéről), 1918. február 1.

ROBERT J. KERNER:

no. 306: Digest; Outline; Austria-Hungary: Structure of Government (Kivonat: Körvonalak: Ausztria-Magyarország: kormányrendszer), 1918. február 13.

no 308: Brief Memorandum: the Czecho-Slovaks and the War, Especially in Relation to the Western Allies and the United States (Rövid memorandum: a csehszlovákok és a háború különös tekintettel a nyugati szövetségesekre és az Egyesült Államokra), dátum nélkül.

no. 310: Memorandum: a Brief Sketch of the Political Movements Among the Jugo-Slavs Toward the Federalization or Dismemberment of Austria-Hungary (Memorandum: A jugoszlávok föderalizációs és Ausztria-Magyarország feldar-

rabolását célzó politikai mozgalmainak rövid ismertetése), 1918. március 25.;
Rezümé, 1918. június 20-i dátummal, csatolva.

no. 311: Memorandum on Racial Participation in the Government of Austria-Hungary (Memorandum a különböző etnikumok részvételéről Ausztria-Magyarország kormányzásában), dátum nélkül.

no. 313: Minorities in Austria-Hungary (Ausztria-Magyarország kisebbségei),
1918. április 22.

no. 316: Resume of a Brief Sketch of the Political Movements of the Czecho-Slovaks Tending Toward the Federalization or Dismemberment of Austria-Hungary (A csehszlovákok föderációs és Ausztria-Magyarország feldarabolását célzó politikai mozgalmait ismertető rövid memorandum kivonata), 1918. május 17.

no. 317: lásd no. 310;

no. 318: no. 313 rezüméje, 1918. június 20.

no. 839: A New Policy for the United States in Central Europe (Az Egyesült Államok új közép-európai politikája), 1918. május 16.

CHARLES SEYMOUR:

no. 506: Austria-Hungary: Jugo-Slav Trialism (Ausztria-Magyarország: Jugoszláv trializmus), 1918. május 25.

no. 507: Austria-Hungary: Polish Trialism (Ausztria-Magyarország: Lengyel trializmus), 1918. május 25.

no. 508: Austria-Hungary: Territorial Acquisitions of the Habsburgs (Ausztria-Magyarország: A Habsburgok területszerzései), 1918. május 25.

no. 509: Austria-Hungary Federalized Within Existing Boundaries (Ausztria-Magyarország föderalizálása a jelenlegi határain belül), 1918. május 25.

no. 512: Epitome of Boundaries in Austria-Hungary (Az Ausztria-Magyarországon belüli határok kivonata), dátum nélkül.

no. 513: The Jugo-Slavs in Austria-Hungary: Bosnia-Herzegovina (Az Ausztria-Magyarországon élő jugoszlávok: Bosznia-Hercegovina), 1918. április 8.

no. 514: Epitome of Reports of Just and Practicable Boundaries Within Austria-Hungary for Czecho-Slovaks, Jugo-Slavs, Rumanians, Poles, Ruthenians, and Magyars (Az Ausztria-Magyarországon belüli, a csehszlovákok, jugoszlávok, románok, lengyelek, rutének és magyarok számára igazságos és célszerű határokról szóló jelentések rövid kivonata), dátum nélkül.

no. 516: The Rumanians of Hungary: Districts With a Rumanian Majority (A magyarországi románok: A többségében románok lakta területek), 1918. április 1.

no. 517: Slav Aspirations in Austria-Hungary: the Corridor (Szláv követelések Ausztria-Magyarországon belül: A korridor), 1918. április 1.

no. 519: Social and Economic Basis of Nationalism in Hungary (A magyarországi nacionalizmus társadalmi és gazdasági alapja), 1918. március 1.

no. 520: Territories in Austria-Hungary Claimed by the Jugo-Slavs (Ausztria-Magyarország jugoszlávok által követelt területei), 1918. április 1.

no. 641: Austria-Hungary: Czech Claims According to 'Historic' and 'Ethnic' Rights (Ausztria-Magyarország: Történelmi és etnikai érvekre alapozott cseh követelések), 1918. május 25.

no. 801: Territories in Hungary Claimed by the Jugo-Slavs (Ausztria-Magyarország jugoszlávok által követelt területei), 1918. április 1.

STATISZTIKAI JELLEGŰ INFORMÁCIÓK:

no. 39: Austria-Hungary (Statistical Tables), 1918. március 11.

no. 860: Forest-Resources of Austria-Hungary (Ausztria-Magyarország erdőgazdasága), dátum nélkül.

no. 883: Religious Statistics of Austria-Hungary (Ausztria-Magyarország vallási statisztikái), dátum nélkül.

Card Record of Industrial Census of Austria-Hungary. Austria-Hungary: Population, Industry by District Statistics (Kártyakatalógus Ausztria-Magyarország iparáról. Ausztria-Magyarország: lakosság és ipar, járási statisztikák szerint), dátum nélkül.

Card Record on Density of Population of Austria-Hungary. Austria: Population Density by District (Kártyakatalógus Ausztria-Magyarország népsűrűségéről. Ausztria: népsűrűség járások szerint), dátum nélkül.

EGYÉB JELENTÉSEK:

no. 108: de Martonne, Le Probleme des Ruthenes de Hongrie, (A Magyarországon élő rutének problémája), dátum nélkül.

no. 110: C.D. Davenport [and Ms. Mary T. Scudder], Foreign Organizations, Societies and Individuals That Might Become a Source of Information to the National Research Council (a Nemzeti Kutatási Tanács számára információt

szolgáltatható külföldi szervezetek, társaságok és egyének), 1918. május 14. és november 25.

no. 204: Max S. Handman, Magyar and Rumanian in Hungary: a Preliminary Study (Magyarok és románok Magyarországon: előzetes felmérés), 1918. április 29.

no. 283: Eduard Benes, The Creation of the State of Czechoslovakia (A cseh-szlovák állam megeremtése), 1918. november 11.

no. 324: A.K. Kuhn, Austria-Hungary, dátum nélkül.

no. 480: William Howell Reed, The Roumanian People (A román nép), 1918. november 30.

no. 554: Capt. Vasile Stoica, The Roumanians of Austria-Hungary (Az Ausztria-Magyarországon élő románok), 1918. október 31.

nos. 37 and 779: heti jelentések Stovalltól, illetve R.W. Seton-Watsontól.

nos. 276–278, 283, 793 and 992: Douglas W. Johnson által készített interjúk.

nos. 5, 38, 63, 67, 77, 78, 107, 226, 332, 415, 456, 694, 794–798 and 837: a Monarchia feldarabolását célzó propaganda anyagok.

Card Record of Who's Who, 1918 (Ki Kicsoda?), dátum nélkül.

Card Record of Political Parties and the Press, 1917–1918 (Kártyakatalógus politikai pártokról és a sajtóról), dátum nélkül.

2. *Sterling Memorial Library, Yale egyetem: SML IQPS:*

Kerner, Robert J., Digest of Memorandum on Racial Participation in the Government of Austria-Hungary (A nemzetiségek részvétele Ausztria-Magyarország kormányzásában című memorandum kivonata) 1918. február 9. (7. doboz, 61. boríték).

Kerner, Robert J., Memorandum on the Solution of the Austro-Hungarian Question (Memorandum az osztrák-magyar kérdés megoldásáról), 1918. február 9. (7. doboz, 67. boríték).

Monroe, Paul, Austrian School Laws and Administration Regulations Concerning Private Schools, Teaching Orders, Teaching of Foreign Languages, Educational Privileges and Subject Peoples, and in General the Use of Schools for Nationalistic Ends (Osztrák iskolatörvények és kormányrendeletek a magániskolákról, a tanítási rendekről, az idegen nyelvek tanításáról, az alárendelt népek számára biztosított oktatási kedvezményekről: és általában arról, hogyan hasz-

nálják a közoktatást a nemzeti célok megvalósítására), dátum nélkül. (7. doboz, 63. boríték).

Monroe, Will S., *The Internationalization of the Danube* (A Duna megnyitása a nemzetközi forgalom számára), 1918. április 10. (10. doboz, 138. boríték).

Putney, Albert H., *The Slavs of Austria-Hungary* (Ausztria-Magyarország szláv népei), 1918. május 9. (7. doboz, 64. boríték).

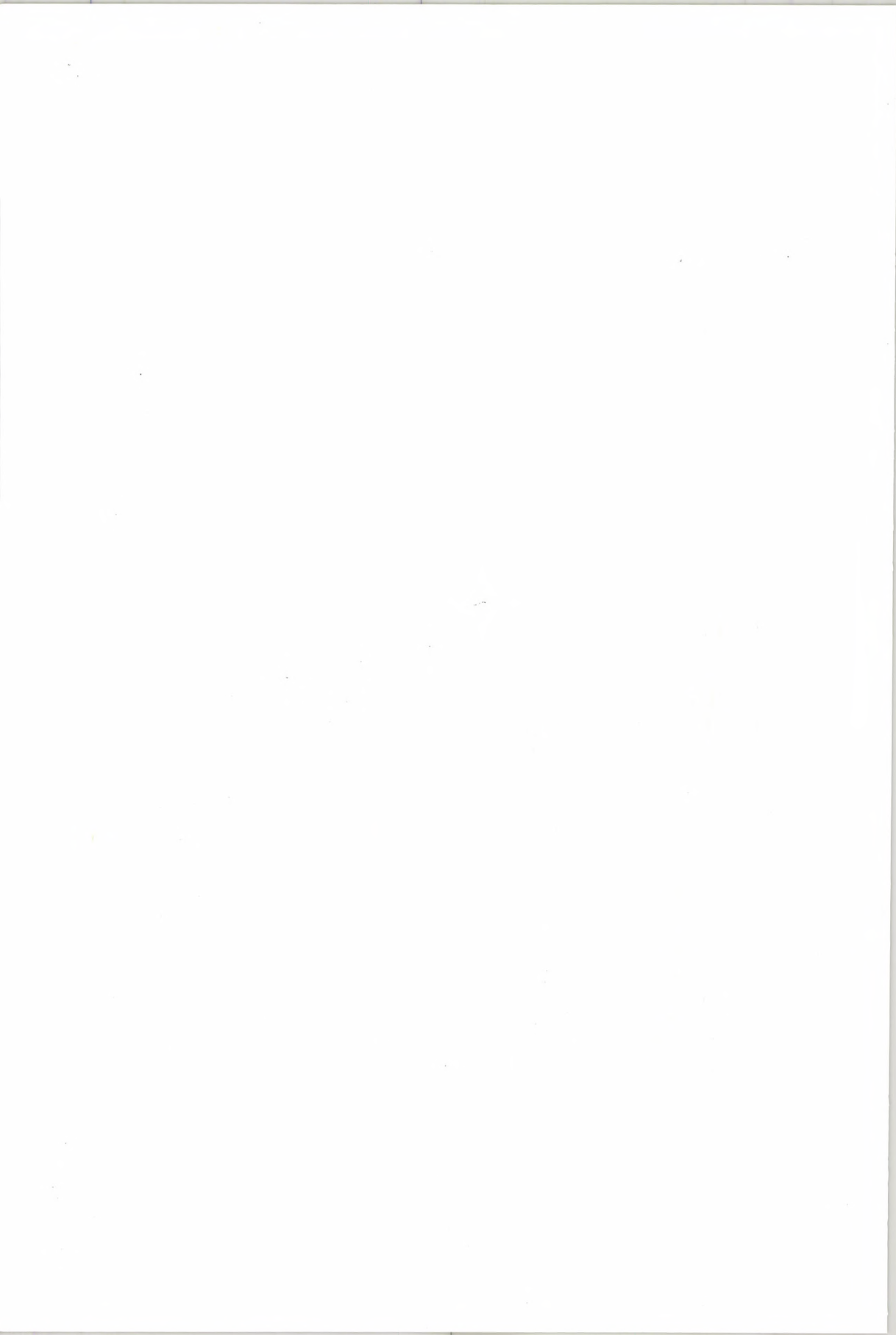
Savic, Vladislav R., *The Movement for Freedom and Unity of the Yugoslavs* (Serbs, Croats, and Slovenes), (A jugoszláv felszabadító és egyesítő mozgalom) 1918. február 21. (24. doboz, 378. boríték).

Seymour, Charles, *Historical Divisions in Hungary* (Magyarország történelmi régiói), 1918. május 25. (6. doboz, 46. és 47. boríték).

Tibor Glant:

THE „INQUIRY” ON HUNGARY: AMERICAN PREPARATIONS FOR THE PEACE CONFERENCE IN 1917–1918

The „Inquiry” was the private committee of President Wilson preparing for peace. It was founded in 1917 by Colonel E.M. House, confidential advisor of the president. A thorough analyses of its activity is missing from the otherwise complete literature in this area. The „Inquiry” consisted of 126 researchers and officials who were chosen on the basis of personal connections and loyalty. They made or gathered about 2000 reports and 1500 maps in 9 regional sections. This abundant material was used at the peace conference. The author presents data concerning the Austro-Hungarian Monarchy and Hungary, based on his research at Yale University and at the National Archives, Washington. He points out that the view of the „Inquiry” was biased, not even free of errors, and the standpoint of the Hungarian state was not taken into consideration.

Püski Levente:

FOLYTONOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS A MAGYAR PARLAMENTI ELIT 1919 UTÁN

A magyar történetírásban napjainkban egyre nagyobb szerepet kap a Horthy-korszak vizsgálata a dualizmus korával történő összevetésben. Mindenekelőtt arra keresve választ, hogy milyen mértékű folytonosság ill. megszakítottság mutatható ki az államberendezkedés, a politikai kultúra vagy a vezetőréteg összetételében. A politikai elitről általában két fontos folyamatot emelnek ki. Az egyik a közvetlenül 1919 után észlelhető változása. A régi politikusok szerepüket és számukat tekintve visszaszorulnak és helyüket új, tőlük többnyire eltérő származású és iskolázottságú emberek foglalják el. Erre részben az országos politika eseményei szolgáltatnak bizonyítékot, elég ha csak az 1919 őszi, a koncentrációs kormány miniszterelnöki tisztéért folytatott küzdelmekre utalunk.¹ Így vélekedett – az új vezetők iránt megnyilvánuló pozitív közhangulatot jellemezve – számos kortárs, köztük a történelmi munkákban gyakran idézett Ernszt Sándor pápai prelátus.² Az elit átalakulásának tényét megerősítik azok a kutatások is, amelyek a két időszak törvényhozóinak társadalmi összetételét vizsgálták.³ A tények azonban arra is utalnak, hogy a változások csak az ellenforradalom hatalomra jutása utáni néhány évre korlátozódtak. 1922-től, lényegében a bethleni konszolidáció kezdeteitől ezzel ellentétes, bizonyos fokig restaurációs tendencia is kimutatható, elsősorban az arisztokrácia politikai súlyának növekedésében, ill. a paraszti származású képviselők számának erőteljes csökkenésében. Más megközelítésben: Bethlennel együtt az 1918 előtti politikusgarnitúra vagy annak egy jelentős (munkapárti) része is visszakerült a hatalomba.⁴ Mindmáig hézagosak azonban azok a kutatások, amelyek a politikai eliten belüli mozgásfolyamatokat pontosan feltárnák és tovább árnyalnák ismereteinket.

Ilyen irányú vizsgálatokat végezve, azt kívánom áttekinteni, hogy az 1918 előtti vezetőréteg átmeneti visszaszorulása, ill. újbóli előtérbe kerülése mennyiben mutatható ki a törvényhozásban. Azaz milyen mértékben vettek/vehettek részt a dualizmus kori utolsó választás után összeülő képviselőház tagjai az 1920-as, illetve 1922-ben választott nemzetgyűlés munkájában.⁵ Két korlátozó tényezőt azonban mindenképpen figyelembe kellett venni. Az 1910-ben meg-

választott képviselők – egyéb okokon túl – azért sem fedhetik a dualizmus kori politikai elit egészét, mert a XX. század elejétől kezdve jelentős fluktuáció jellemezte a törvényhozást. Továbbá a testületet még a történelmi Magyarország keretei között választották, tehát szükségszerűen torzít minden összevetés a későbbi trianoni országterület nemzetgyűlésével. A betöltendő parlamenti helyek száma időközben jelentősen (413-ról 218-ra) csökkent, így az 1910-ben megválasztott képviselők egy részének akkor is ki kellett volna maradnia az 1920-as nemzetgyűlésből, ha – pusztán elvi lehetőségként – minden mandátumot ők töltenek be. Ráadásul a húszas években sok régi képviselő nem volt abban a helyzetben, pl. nem az új országhatárokon belül élt, hogy egyáltalán újra indulhasson a választáson. Kutatásaimat így elsősorban arra a politikusi körre igyekeztem leszorítani, amelynél nem állt fenn objektív, rajtuk kívül álló akadály a politikai életben való aktívabb részvétel előtt. Ennek megfelelően a vizsgálatból kivettem azokat, akik bizonyítottan a határokon kívül maradtak, netán 1920-ig elhaláloztak, vagy valamely utódállamhoz került országrészből nemzetiségi programmal jutottak be. Így az eredetileg 413 fős összlétszám 320-ra csökkent, reálisabb alapot nyújtva az összehasonlításhoz.⁶ (A karriervizsgálat során nem sikerült mindenkit kiszűrni, a 320 személyből még mintegy 20–30-ról feltételezhető, hogy az 1920-as években nem a trianoni Magyarországon éltek.) Mindezek alapján megállapítható, hogy 1920-ban 23-an, a második nemzetgyűlésbe 34-en, az 1926-ban összehívott képviselőházba pedig 24-en kerültek a régi országgyűlésből. Az előző garnitúrából tehát 1920-ban csak minden hetedik tudta megújítani képviselői pozícióját, azaz az első nemzetgyűlésnek csupán 11%-a került ki a régi törvényhozás tagjaiból. Nincs ugyan arról szó, hogy mindnyájan eltűntek volna a politikai életből, a kicserélődés mértéke azonban egyértelműen szembetűnő. Még világosabb e tendencia, ha a pusztán képviselői szinten túl a politikai közélet egészében elfoglalt helyzetet is figyelembe vesszük. Számos olyan réginek számító politikus van, akinek karrierje érdemben 1919 őszétől kezdődik. Nagyatádi Szabó közismert példája mellett olyan nevek említhetők, mint Huszár Károlyé és Simonyi-Semadam Sándoré – a két miniszterelnöké –, vagy a szélsőjobboldali radikálisoknál is karriert befutó Szmrecsányi Györgyé, vagy a keresztényszocialista Haller Istváné.

A feltűnő változás okai között három tényező mindenképp szerepet játszott. Az egyik a generációváltás igénye és szükségessége. 1920 előtt 10 évig nem voltak országos választások, a politikai eliten belüli természetes mobilitás lehetősége – részben a háború miatt – jelentősen lefékeződött, ami együttjárt annak bizonyos fokú elöregedésével. Az 1910-es képviselőház tagjainak átlagéletkora 56,4 évre emelkedett, ezzel szemben az 1920-as új nemzetgyűlésé csak 40,3 év volt.⁷

A régi politikusgarnitúra többsége nem találta meg a helyét a háborús összeomlás és a forradalmak következtében szétesett, majd 1919–20 folyamán teljesen átalakult pártstruktúrában. Heinrich Ferenc és Hegedűs Lóránt törekvése a régiek, egységes politikai fellépésük megszervezésére sikertelen maradt,

ezt követően a Nemzeti Középpárt volt az egyetlen, amely maga mögött tudhatta legalább töredéküket. A közvélemény túlnyomó része azonban nem kért belőlük, a választásokon a Perényi Zsigmond vezette Nemzeti Középpárt megbukott.⁸

A kedvezőtlen közhangulatot és a régi elit – legalább részleges – talajvesztését erősítette a megváltozott politikai helyzet, mely újfajta mentalitást és magatartást igényelt. Ennek többségük – feltehetőleg – nem tudott, de nem is akart megfelelni, ezért sem juthattak a nemzetgyűlésbe 1920-ban. A korábban kialakított személyi kapcsolatrendszer nem, vagy csak kevéssé működött, a párttámogatás helyett nagyobb hangsúlyt kapott a jelölt személyes, mindenekelelt agitatív szónoki képessége, fogékonysága az új eszmék és jelszavak iránt. Reprezentatív példa ebből a szempontból a választói érzelmekre is ügyesen ható „kurzuslovag” Friedrich István és a tradicionális „szabadelvű ideák” képviselőt nyíltan vállaló Wekerle Sándor közötti küzdelem, amely az előbbi győzelmével végződött.⁹ A korteshadjárat során – gróf Bethlen István és a mintában különben nem szereplő Wekerle Sándor esete is ezt bizonyítja – a hagyományos értékrenddel összekapcsolt politikai múlt több hátrányt jelentett, semmint előnyt. Az a felismerés, hogy más körülmények között előnyös politikusi értékek – a korábbi képviselőség során szerzett gyakorlat és tekintély – az 1920-as választási küzdelemben nem volt hasznosítható, tükröződött a sajtó magatartásában is. Az újságok számára a régiiek indulásának, főleg vidéken, nem volt különösebb hírértéke. A Kalocsán fellépő Muzsa Gyulát vagy a Zala megyei Pacsa kerületben induló Bosnyák Gézát – aki ráadásul korábban főispán is volt – a sajtó ugyanúgy kezelte, mint a kevésbé ismert ellenfeleket.¹⁰ Ha pedig megbuktak – néhány országosan ismert személyiségtől, mint pl. Hegedűs Lóránttól eltekintve – könnyen napirendre tértek felettük, olyannyira, hogy a későbbi közéleti-politikai lexikonokban nyoma is alig található botlásuknak.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy viszonylag kevesen vállalták a megmérettetést. Ennek következtében viszont nehéz feltárni, hogy a nagyarányú visszavonulás mennyire tekinthető kényszerűségnek. Néhány jel azt mutatja, hogy részben erről van szó. A Magyar Polgári Párt és a Középpárt körül több olyan politikus is mozgott – Zboray Miklós, Balogh Jenő, Esterházy Móric –, akik csak a párt érdekében tevékenykedtek, s nem kívánták maradék személyes tekintélyüket egy bizonytalan kimenetelű választáson kockára tenni. Az első nemzetgyűlési választások tanulságai megerősítették őket döntésük helyességét illetően. Az egyébként is kevésnek mondható 23 újraválasztott képviselővel szemben 13 esetben a visszatérési kísérlet sikertelennek bizonyult.¹¹

A bethleni konszolidáció előrehaladásával párhuzamosan viszont újra megnőtt a személyi-informális kapcsolatok jelentősége, újrakonódtak a régi szálak, előtérbe került a tradicionális képesség és értékrend tisztelete, s újraéledtek mindazon politikai normák, amelyekben ez a generáció otthonosan mozgott. A konzervativizmus megerősödése megkönnyítette a bethleni politika és az 1918 előtti politikus garnitúra egymásra találását. Az 1922-ben összehívott nemzet-

gyűlésben már 34 ilyen régi politikus található. A 11 fős növekedés az előző nemzetgyűléshez képest tehát e tendencia erősödését jelzi, de mégsem tekinthető meghatározó jelenségnek. Lehet néhány valóban látványos példát felhozni a régiak reaktiválására. Ilyen tipikus eset gróf Almásy Lászlóé és Rakovszky Iváné. Almásy 1910-ben lett először képviselő. Jóllehet Tisza belső politikusi köréhez tartozott, komolyabb tisztséget nem kapott. 1920-ban képviselőséggel próbálkozott, éppen a Nemzeti Középpárt színeiben, sikertelenül (az almanachok erről tapintatosan hallgatnak!). 1922-ben viszont már képviselő, az Egységes Párt egyik reprezentatív személyisége, s előbb pártelnök, majd 1929-ben a képviselőház elnöke. Rakovszky 1919-ben a Felvidékre menekült, két év múlva visszatért, 1922-ben képviselővé választották s négy évig – politikai pályája tetőzéseként – belügyminiszter is volt. Almásy és Rakovszky korábban a Nemzeti Munkapártnak volt tagja. Karrierjük mégis inkább kivételnek tekinthető. Az említett – és ekkor a legtöbb – 34 régi politikus a második nemzetgyűlésnek csak mintegy 14%-át alkotta. Példákkal igazolható, hogy nem mindenkinek sikerült a visszatérés 1922-ben sem azoknak, akik egyáltalán megkísérelték. Söpkéz Sándor Dorogon, Kállay Ubul Lajosmizsén vesztett.¹² A kiszombori kerületben B. Papp Géza személyében a Földhitelintézetek Országos Szövetségének vezér-igazgatója maradt alul. S ami a legfontosabb: a bejutottak közül csak 15-en voltak tagjai az Egységes Pártnak. 1926-ban pedig, amikor Bethlen a legjobb választási eredményt érte el, a „régiek” száma mind a képviselőház egészében, mind az Egységes Pártban jelentősen csökkent. Természetesen arról nincs szó, hogy a közös múltnak ne lett volna szerepe Bethlennél emberei kiválasztásában, az viszont valószínűsíthető, hogy az 1918 előtti pozíció önmagában nem bizonyult kiemelkedő szelekciós szempontnak. Akik közülük mégis beépültek a kormánypártba és tisztséget is kaptak, azok a dualizmus kori politikai vezetőrétegnek a második vagy harmadik vonalába tartoztak. (Tulajdonképpen maga Bethlen is ide sorolható.) A miniszterelnök ezen túlmenően is számíthatott a hajdani politikustársak támogatására: legalább 20–25-öjükről feltételezhető, hogy demonstratív módon beléptek az Egységes Pártba, jóllehet fontosabb politikai szerephez már nem jutottak. A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy mindez nem teljesen Bethlen szándékai szerint alakult így. Ő számított ugyan még néhány tekintélyes és tehetséges politikus – Andrássy, Gratz, részben Apponyi – aktív támogatására is, ám tőlük legitimista felfogásuk miatt kényszerűségből távolodott el.

A politikába ismét bekapcsolódó régi emberekre jellemzőként említjük, hogy velük szemben múltbeli pártkapcsolataik miatt semmiféle megkülönböztetés nem érvényesült, a volt munkapártiak, a függetlenségi 48-as Kossuth-pártiak és a néppártiak egyformán megtalálhatók az 1920 utáni törvényhozásban. A három parlamenti ciklusban megválasztott összesen 47 régi képviselő közül az egységes pártiak ugyan viszonylagos többséget alkottak, de minden más politikai irányzatban, pártcsoporthoz tartozásban vagy párton kívül is megtalálhatók.

Szembetűnő, de számos tényező magyarázza, hogy a legnagyobb folytonosságot éppen a liberális baloldal, pontosabban annak egy része képviselte. A Nemzeti Demokrata Párt 6 képviselőjéből négyen – Vázsonyi Vilmos, Ugron Gábor, Bródy Ernő, Benedek János, ill. az utóbbit felváltó Pethő Sándor – már az 1910-es országgyűlésnek is tagjai voltak.

Végeredményben a mintegy 320 hajdani politikus előtt – pályájuk további alakulását illetően – többféle lehetőség állt. Ennek felderítése általában igen nehéz. Ha ugyanis valaki bárminemű egyéb közéleti szerepet sem vállalt, akkor többnyire kiesett a közvélemény, a sajtó és a különböző lexikon és almanach-készítők figyelméből, márpedig ezek az ilyen jellegű kutatásnál a legfőbb források. Aligha meglepő, hogy a volt törvényhozók zöme, 222 (közel 70%) sem politikai, sem egyéb szerepet nem vállalt 1920 után. Az idősebbek visszavonultan, sokan betegeskedve éltek nyugdíjukból, mások eredeti foglalkozásukat folytatták, vagy birtokukon gazdálkodtak.¹³ Alig százan maradtak, akikről elmondható, hogy még a gyökeresen megváltozott társadalmi-politikai viszonyok között is figyelemre méltó és érdekes karriert futottak be. Egy részük visszatért a politikusi pályára, akiknél ez fő tevékenységi területté vált. Többségük újra tagja lett a törvényhozásnak, ami a karrierhez hozzá is tartozott. Mindössze néhány olyan esetről tudunk, amikor az illető pártbéli tevékenységén túl ismételten csak a jelöltségig jutott, vagy pedig a törvényhozói tevékenységet főispáni posztra cserélte fel, s az utóbbi szintén elsősorban politikai megbízásnak tekinthető. Preszly Elemér először 1909-ben került be a parlamentbe, 1920-ban viszont sikertelenül próbálkozott, de még ugyanebben az évben Pest vármegye főispánja lett, szinte elmozdíthatatlanul, 15 évre. Néhány határeset így is előfordult. Szerényi József pl. annak ellenére nem helyezhető közéjük, hogy éveken át képviselő volt. Szerényi fő tevékenységi területének ugyanis, ahol valóban jelentős munkásságot fejtett ki, a gazdaság volt. A mondottak figyelembevételével összesen 44 személy sorolható ebbe a csoportba.¹⁴

Az új s az előzőtől merőben eltérő, eleinte nehezen áttekinthető politikai helyzet különböző magatartásformák kialakulását eredményezte. Az egyik jellegzetes típust Haller István testesítette meg. Az új viszonyok között igencsak otthonosan mozgott, s csak a bethleni konszolidáció megerősödésével csúszott ki némiképp a talaj a lába alól. Akadtak néhányan, akik különösebb tehetséget sem 1918 előtt, sem azután nem árultak el, egyszerűen a szerencsés körülményeknek köszönhették fennmaradásukat. Jellegzetes példa Simonyi-Semadam Sándor esete. A harmadik lehetőséget a kivárási politikája jelentette, amit Wekerle Sándor fogalmazott meg a legnyíltabban. Szerinte a meglehetősen bizonytalan helyzet miatt a legfőbb cél „az erők egyesítése” kell legyen, s amíg ez megtörténik legokosabb pártonkívüliként venni részt a politikai küzdelmekben.¹⁵ Wekerle felfogását azonban csak néhány kivételes személyiség követhette, mint pl. Apponyi Albert. Más – átlagos – egyéniségeknél a kívül maradás következménye már az első nemzetgyűlésnél is a politikai pálya befejeződése lett. Viszonylag nagyobb eséllyel kecsegtetett és a legáltalánosabb gyakorlatnak

is az mondható, ha valaki valamely nagyobb párt színeiben próbálkozott a képviselőséggel. Kedvező esetben megtalálta a helyét az új pártalakulatban és ez egzisztenciálisan is kifizetődött a számára. E tekintetben pozitív és negatív példák egyaránt találhatók. A volt néppárti Rakovszky István 1919 után következetesen mindig keresztény pártokhoz kötődött, de intranszigens legitizmusa miatt végül is mindenből kiszorult. 1926-ban már nem is vállalt jelöltséget.¹⁶ Ezzel szemben gróf Keglevich Gyula lényegében a konszolidáció sikerét meglovagolva az 1926-os választások során valamelyes politikai szerephez jutott.

Az előbbi kategóriával nagyjából hasonló nagyságú (53 fős) csoporthoz sorolhatók azok, akik csak a közvetlen politizálástól vonultak vissza, multipozícionális helyzetük enélkül is széles és sokoldalú közéleti szerepet biztosított a számukra. A korábbi miniszter, Darányi Ignác két területen számított befolyásos embernek: főgondnokként a református egyházban, és az OMGE-ben, ill. a Gazdaszövetségben viselt vezető tisztségei révén az agrárius körökben. Kamatoztathatónak bizonyult a szakmai hírnév is. Két akadémikus, Berzeviczy Albert és Ilosvay Lajos sok szakmai és társadalmi egyesület élére került. A vegyészként hírnevet szerzett Ilosvay pl. olyan, a szűkebb szakmájától meglehetősen távol eső testületek vezetésében is helyet foglalt, mint a Protestáns Irodalmi Társaság, vagy a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ). Néhányan, mint Polónyi Dezső és Niamesny Mihály publicistaként őrizték meg valamelyes befolyásukat. (Polónyinak rendszeresen jelentek meg főleg jogi témájú cikkei a vezető napilapokban.) Darányinál is megfigyelhető, hogy az egyik fő és jellegzetes terület, ahova presztízsvesztés nélkül vissza lehetett vonulni, a gazdaság volt. Esetükben meglehetősen reprezentatív társasághoz tartoztak, ahol néhány arisztokrata is megtalálható, akik inkább örökölt tekintélyükkel, nevüknel és vagyonuknál fogva kerültek ide, mint pl. gróf Batthyány Lajos több mint 6000 hold földbirtokával és 16 vállalatban elfoglalt igazgatósági tagságával. Itt említhetők a 20-as évek magyar gazdasági elitjének vezetői: Hegedűs Lóránt a Takarékszövetkezetek és Bankok Egyesülete (TÉBE) elnöke, Szterényi József a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) egyik vezető személyisége, Papp Géza a Földhitelintézetek Országos Szövetségének vezérigazgatója, vagy Semsey László az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) elnöke. A korábban szerzett pusztán politikai tőkét is át lehetett váltani gazdaságira – amint tette ezt Ghillány Imre –, mégis a névsor érzékelteti valamelyest azt a szellemi tőkét is, amely ezen gazdasági vezetők mögött állt. Aktív közéleti szerep, befolyásos gazdasági tevékenység révén alkalmanként a politikai életbe is vissza lehetett kerülni kormánypárti oldalon. Hegedűs Lóránt karrierjét, igaz kisebb mértékben, mások is követték. A kiváló vasúti szakembernek ismert Söpkéz Sándor 1926-ban, másodszeri kísérletre képviselőséget szerzett, s egészen 1935-ig tagja maradt a törvényhozásnak.

A bethleni konszolidáció hatalmi síkon erőteljes restaurációs törekvéseket jelentett. A miniszterelnöknek azonban tekintettel kellett lennie a világháború után megváltozott nemzetközi és belpolitikai viszonyokra is. Ez az 1918 előtti

választójog bizonyos fokú korszerűsítésével és a polgári ill. szociáldemokrata baloldalnak a törvényhozásba történő beengedésével járt együtt. Bethlent érthetően sok szál fűzte az 1918 előtti politikusgarnitúrához, amely a konszolidációval párhuzamosan újra nagyobb mértékben kapcsolódhatott be a politikai életbe. A képviselők kiválasztásánál az 1920-as években többféle, a korábbihoz képest új szempont is érvényesült, ezért a bethleni időszak parlamentje csak korlátozottan épült a régi, közvetlenül 1918 előtti törvényhozásra. A miniszterelnök azonban a hajdani politikustársak egy részével más jellegű kapcsolatot is tudott építeni. Elsősorban azokról van szó, akik közéleti súlyukat nem, csak közvetlen politikai pozícióikat veszítették el.¹⁷ Részből az általuk birtokolt igen jelentős szellemi tőke, részből az irányításuk alatt álló érdekképviseleti-gazdasági intézmények révén továbbra is nagy befolyással rendelkeztek. Az általuk nyújtott segítség, véleményem szerint ugyancsak fontos tényezőt jelentett a bethleni konszolidáció sikerében.

JEGYZETEK

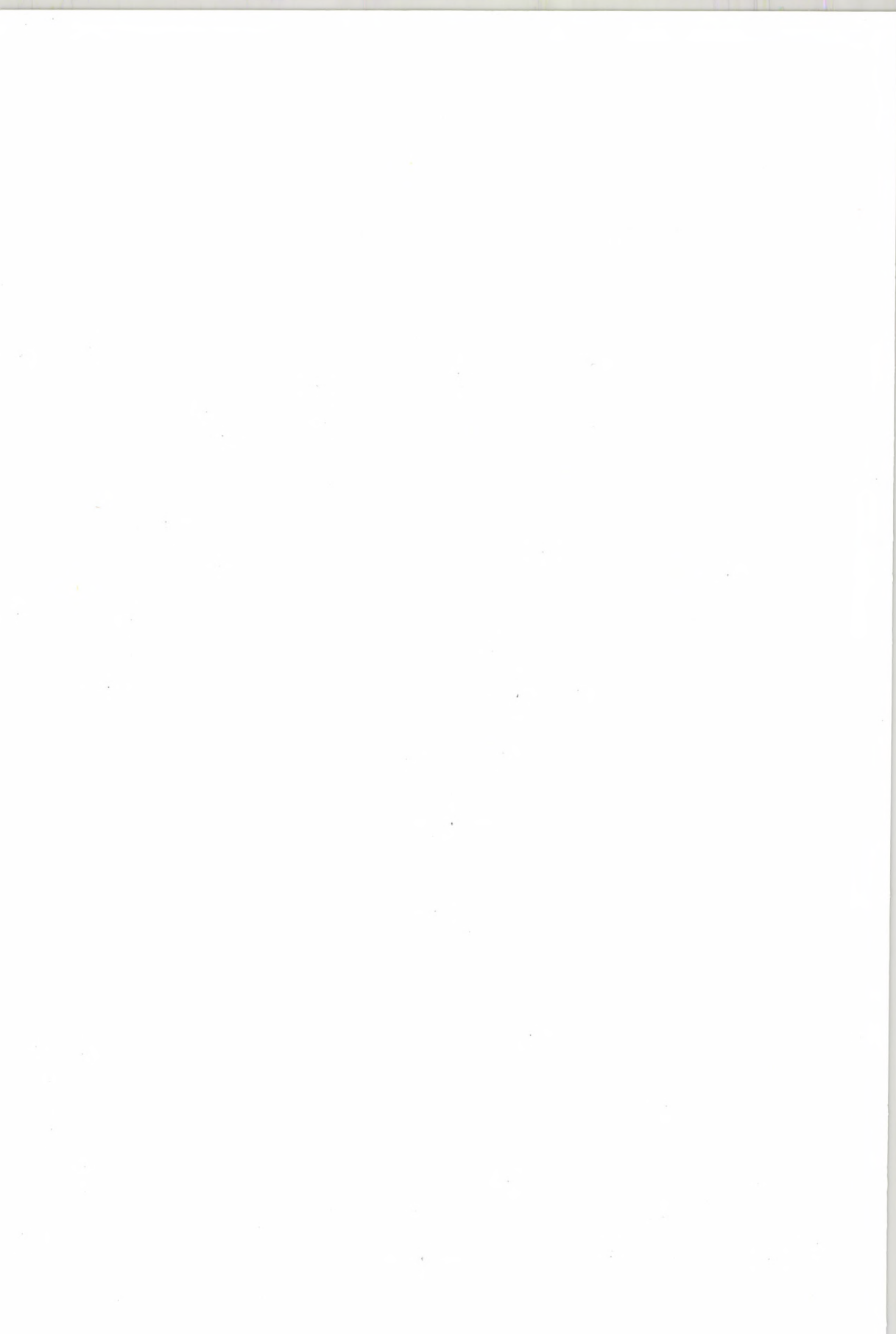
1. *Romsics Ignác*: Bethlen István Bp. 1991. 98–99. Megerősíti ezt a tény, hogy a Friedrich- és a Huszár-kormányban egyetlen korábbi miniszter sem foglalt helyet. *Bölgöny József*: Magyarország kormányai, 1848–1987. Bp. 1987. 85–97.
2. *Romsics i.m.* 95; *Gergely Jenő*: A keresztény-nemzeti ideológia (1919–1944), in: *Egy letűnt korszakról* Szerk: Sántha Ilona Bp. 1987. 71.
3. *Romsics Ignác*: Bethlen István konzervatívizmusa, in: *Móra Ferenc Múzeum évkönyve*, 1988/1. 324–325. Lásd: *Barta Róbert* e kötetben megjelent munkáját is.
4. *Pölöskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere, Bp. 1977. 190. Iratok az ellenforradalom történetéhez II.k. szerk. és a bevezetőt írta: Nemes Dezső Bp. 1956. 21.
5. *A magyar országgyűlés 1910–15.* Szerk: Vásárhelyi Ferenc Bp. 1910. Összehasonlítási alapként nem az 1910–18 közötti ciklusban megválasztott összes képviselőt, hanem – ezen almanach alapján – az 1910-es állapotot vettem. *Politikai lexikon I–II.k.* szerk: T. Boross László. Bp. 1936. *Nemzetgyűlési Almanach (továbbiakban: NA) 1920–22.* szerk: Vidor Gyula Bp. 1921. *Nemzetgyűlési Almanach 1922–27.* Szerk: Lengyel László és Vidor Gyula Bp. 1922. *Országgyűlési Almanach 1927–31.* Szerk: Lengyel László, Kun Andor, Vidor Gyula Bp. 1927.
6. Minden későbbi számításnál és összevetésnél ezt a 320 személyt vettem figyelembe.
7. *A magyar országgyűlés, i.m.* és *NA 1920–22.*

8. Az 1920-as és az 1922-es képviselőválasztások jelöltjei, kézirat, Politikatörténeti Intézet, (a továbbiakban: PI) kézirat. Ezúton szeretném külön köszönetemet kifejezni Hubay Lászlónak azért, hogy az általa és munkatársai által készített adatgyűjteményt a rendelkezésemre bocsátotta. A kézirat adatain csak apróbb kiigazítást végeztem, főleg sajtóforrások alapján.
9. Pesti Napló 1920. jan. 23. 2. „Elfogadom a jelölést, azért, hogy azokat a szabad- elvű és haladó ideákat képviseljem, melyeket mostan el akarnak homályosítani, amelyekkel szemben nem programokat... vagy azokkal egyenértékű elveket, hanem jelszavakat állítanak.” – jelentette ki Wekerle.
10. A kereszténypárti Kalocsai Néplap tudomást sem vett a nem KNEP jelöltekről. A Zalai Hírlap a Bosnyák-Drózdly küzdelemről, a jelöltek személyéről a pótválasztás ellenére is csak igen szűkszavúan tudósított.
11. PI kézirat.
12. Uo.
13. Sokan közülük ha akartak volna sem játszhattak már exponált politikai szerepet. Pirkner János pl. 1920-ban súlyos agyvérzést kapott, amiből soha nem épült fel teljesen. Fekete Márton, Szentes képviselője, az összeomláskor teljesen visszavonult a közügyektől, s 1920-ban, 71 évesen igencsak nehéz feladat lett volna számára az aktív politikálás. Zboray Miklós volt Somogy megyei képviselő 17 évi politikai pálya után tért vissza ügyvédi gyakorlatához.
14. Nem soroltam külön csoportba azokat, akiknek politikai szereplése – többnyire Bethlen oldalán – kimerült a párttagságban.
15. Pesti Napló, 1920. jan. 23. 2.
16. Rakovszky István és Iván – apa és fiú – pályájának eltérő alakulása jól jelzi a politikai mozgástér változásait.
17. „Nekünk szükségünk van a magyar intelligencia túlnyomó többségének a támogatására.” – hangoztatta Bethlen. *Pölskei* i.m. 174. Bethlen ettől az „intelligenciától” már a kezdetektől jelentős segítséget kapott, többek között pl. már az 1922. febr. 21-i alkotmányjogi értekezleten is, ahol a miniszterelnök választójogi rendeletét kellett legitimálni.

Levente Püski:

**CONTINUITY AND CHANGES: THE HUNGARIAN
PARLAMENTARIAN ELITE AFTER 1919**

The loss of the war, the revolutions and the consequences of Trianon greatly altered the political administration of Hungary. The author discusses the impact of this process on the legislation. The members of the last parliament of the dualistic era could hardly accommodate themselves to the altered conditions, and in the 1920 elections only a few of them received a new mandate. Politicians of the past were repressed, and the fact that their seats were taken by new members signalled the great change of the political elite in the 1920's. During the Bethlen consolidation period, however, the political norms of the past generation revived. The old generation supported the Bethlen government; nevertheless István Bethlen had to consider the renewed national and international conditions after the war. So his parliament relied little on the legislation before 1918. Former political partners, however, contributed a lot to the consolidation policy of the Prime Minister because of the social-political position and intelligence.

Barta Róbert:

AZ EGYSÉGES PÁRT PARLAMENTI KÉPVISELŐINEK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az 1922. február 2-től 1932. október 27-ig hivatalos nevén Keresztény-Keresztyén Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (a továbbiakban Egységes Párt) néven ismert kormánypárttól mind a mai napig nem készült teljes körű történeti feldolgozás, s ez nem elsősorban a magyar történettudomány vagy a korszakkal foglalkozó kutatók hibája. Az ellenforradalmi rendszer Bethlen-korszakként ismert első tíz évének kormányzó pártjáról nem maradtak fenn fontos források (tagnyilvántartás, jegyzőkönyvek, egyéb pártiratok), s ez nagymértékben megnehezíti a kérdéskör feldolgozását. Bár a korszak belpolitikájáról hosszú évtizedek politikai indíttatású és ideológiai szempontú történeti megközelítései után az utóbbi években számos korszerű, értékes és objektív feldolgozás készült,¹ s az Egységes Párt születését, belső összetételét, politikai szerepét szintén több tanulmány érintette,² a Bethlen-párt történetének átfogó elemzése mégis hiányzik. Az ellenforradalmi rendszer első tíz évének belpolitikai viszonyaira vonatkozó források egy része ma már publikált formában is hozzáférhető, más részük levéltárban kutatható, a korszak pártjait tekintve azonban csak a liberális pártok és mozgalmak, valamint a keresztény és részben a szociáldemokrata irányzatok története tekinthető feldolgozottak.³

Számos újabban született tanulmány érinti a korszak társadalomtörténeti, intézménytörténeti, jogtörténeti, ideológiai aspektusait s az időszak nemzetközi ismertségét is jelzi a német és angol nyelven megjelent munkák sora.⁴ Az utóbbiak közül kiemelkedő William M. Batkay műve, aki az Egységes Párt történetét 1919 augusztusától (tehát létrejöttének körülményeit is vizsgálva) az 1926 decemberi választásokig tekinti át, elsősorban az Almond-Powell-féle strukturális-funkcionális politológiai megközelítést és terminológiákat használva.⁵ A szerző tehát a politológia szempontjait alkalmazza az Egységes Párt első öt évének vizsgálata kapcsán, de nyilvánvalóan szembekerül a forrásbázis említett hiányából adódó kényszerű korlátokkal. Az Egységes Párt összejöveteleiről (belső rendezvényeiről, a pártvacsorákról), továbbá a párt szervezeti felépítéséről, vidéki szervezetéről, döntéshozatali mechanizmusáról ugyanis nem készültek feljegyzések (vagy ha készültek, már nem fellelhetők), ezzel

kapcsolatos információink csak a korszak sajtójából, kortárs visszaemlékezésekből, levelekből, parlamenti anyagokból származhatnak. A párt országos tagságát (létszámát és annak változásait) tekintve sem rendelkezünk támpontokkal, bár ennek legfőbb oka az, hogy az Egységes Párt a korszakban nem volt nyugat-európai értelemben vett modern tömegpárt, mint a klasszikus példát nyújtó brit Konzervatív Párt, s így nem voltak állandó és működő országos és helyi szervezetei sem. Egyáltalán a párt propagandája, költségvetése elsősorban a választási küzdelem időszakában létezett.⁶

A másik feldolgozás a kortárs Rudai Rezső munkája,⁷ aki a 30-as évek közgazdasági, statisztikai, valamint társadalomtörténeti megközelítései alapján tekinti át a politikai elit egy részének életkori, foglalkozási sajátosságait, ideológiai irányultságát, de a következtetésekkel többnyire adós marad, továbbá feldolgozása számos ponton (többek között a foglalkozási kategóriák esetében is) pontatlan és túlságosan általános. Ez utóbbi a mű legsúlyosabb hiányossága, mert a vizsgált politikai csoportokat csak néhány szempont alapján elemzi.

E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetételét vizsgáljuk az 1920-as években.⁸ E célkitűzés és a témakör természete több irányból is keretet ad e munkának. Először is azért csak a kormánypárti parlamenti politikusok társadalmi összetételét vehetjük figyelembe, mert a párt országos tagságáról semmiféle megbízható ismeretünk sincs, s a helyi kormánypárti szerveződések élén többnyire olyan politikusok álltak, akik a választások után a parlament padsoraiban is felbukkantak, végül a hatalmon lévő politikai elitnek ez a része alkotta a „politikacsinálás műhelyeit”, mert fontos államhatalmi, közigazgatási pozíciókban részesei voltak a politikai döntéshozó folyamatnak, vagy egyszerűen csak a miniszterelnök barátainak számítottak.

Vizsgálódásunk tárgya 263 olyan egységes párti képviselő, akik az 1922-től az 1931-ig terjedő időszak választásain kerültek a parlamentbe. Számuk jóval magasabb, mint a vizsgált időszak három (1922-es, 1926-os és 1931-es) választását megnyerő kormánypárti képviselők száma, hiszen a lehető legteljesebb áttekintés érdekében célszerű volt azokat is figyelembe venni, akik csak egy ciklusban képviselték a kormánypártot, vagy lemondtak mandátumukról, vagy meghaltak, ill. később léptek a kormánypártba, pártot váltottak, esetleg pótválasztások során jutottak mandátumhoz. A kormánypárti képviselők létszámának változása és ennek parlamenti ciklusonkénti elemzése adhatja a munka empirikus keretét. A társadalmi összetétel vizsgálata azért zárul le az 1931-es választásokkal mert nem sokkal ezután lemond a Bethlen-kormány, új korszak kezdődik a magyar belpolitikában és a – még egy évig a régi nevén létező – kormánypárt gyökeres változásokon megy keresztül. Természetesen utalunk az 1931-es választások eredményeként a kormánypárti képviselők összetételében beállt változásokra és tendenciákra is.

Az egységes párti képviselők társadalmi összetételét vizsgálva elemezzük a politikusok korát, születési helyüket, különös tekintettel a trianoni országhatá-

rokra, mert ez segítséget ad annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy milyen „súlyal” voltak jelen a politikai szférában a történeti Magyarország egyes területei és milyen szerepe volt a párton belül a „régii”, 1918 előtti politikuskárdának.

Az iskolázottság elemzése rávilágít a műveltség és a politikai elit összefüggéseire, s szorosán idetartozik, hogy mennyiben volt jelentős a szülők foglalkozása a kormánypárti képviselők rekrutációjában, jelen vannak-e többgenerációs „politikus családok”. Az iskolázottság rámutat a politikusok anyagi, társadalmi helyzetére és kapcsolataira is, mert a skála a külföldi (és méregdrága) közép- és felsőfokú elit oktatási intézményektől a falusi vagy kisvárosi 4, ill. 6 elemiig terjed. Figyelembe kell venni a képviselők vallási megoszlását, foglalkozását, politikai múltjukat és társadalmi kapcsolataikat is. Ez utóbbi szempontok közül a politikai múlt (esetünkben minden 1922 előtti politikai ill. közszereplés) és a társadalmi kapcsolatrendszer adalékot jelenthet a párt meghatározó személyiségeinek behatárolásához.

Az 1920 január 25–26-án megtartott első nemzetgyűlési választások során összeült 218 tagú kisgazdapárti és KNEP többségű nemzetgyűlés mandátuma 1922 február 16-ig tartott, amikor is miniszterelnöki rendelettel Bethlen feloszlatta azt, hogy a számára és az Egységes Párt győzelme érdekében alkalmas időpontban tartsák meg a második nemzetgyűlési választásokat. Az új kormánypárt némi többséggel (a 245 mandátumból 143-at, 58,3%-ot megszerezve) nyerte a választást, melynek számtalan „szépséghibája” közül csupán a választójog szűkítését, a nyílt szavazást és az ezzel kapcsolatos kormányzati erőszakos beavatkozást említjük. Ugyanennyi képviselői mandátum sorsáról kellett dönteni az 1926 december 8 és 15 között zajló országgyűlési választásokon, amikor a kormánypárt a 170 megszerzett mandátumával, valamint a kormánytámogató keresztény ellenzék segítségével fölényes többséghez jutott, s ugyanez ismétlődött meg az 1931 június végén és július elején, amikor a 158 megszerzett kormánypárti mandátum jelezte az Egységes Párt hegemoniáját, s mindenekelőtt a vidéki nyílt szavazás rendszer hatékonyságát. A törvényhozó hatalomban a kormánypolitika mindvégig stabil többségre támaszkodott, mely a konszolidáció egyik legfőbb biztosítója volt.

A vizsgált 263 egységes párti képviselő közül csupán 28-an voltak olyanok, akik (1920-tól) mind a négy ciklusban tagjai voltak a parlamentnek, közülük csak 19-en töltötték ki teljesen mind a négy ciklust. Közöttük voltak a kormánypárt kulcsfigurái, mint Kenéz Béla, Schandl Károly, Tomcsányi Vilmos Pál, Karafiáth Jenő, Örfly Imre, Patacsy Dénes, gróf Klebelsberg Kunó, Pekár Gyula stb., de olyan viszonylag ismeretlen politikusok is, akik választókerületükben sorozatosan fölényes győzelmet arattak: Putnoki Móric, Zeőke Antal, Bottlik József, Berky Gyula stb. Szűkebb értelemben, az 1920–22 közötti első nemzetgyűlési ciklust nem tekintve (amikor az Egységes Párt még nem létezett) az 1922-től 1935-ig tartó három parlamenti ciklusban 65 olyan politikus akadt, aki mindhárom választáson győzedelmeskedett, ők tekinthetők tehát a párt képvisi-

selőcsoportja derékhadának. Ebben a csoportban valamivel több mint egy tucat azoknak a száma, akik később, elhalálozás vagy lemondás miatt, pótválasztásokon jutottak mandátumhoz, tehát ők nem teljesen töltötték ki mindhárom ciklust. Szorosan az Egységes Párt létehez és fénykorához kötődött az a 30 személy, aki két ciklusban – 1922-től 1931-ig – erősítette a kormánypártot, közöttük olyan „fajsúlyos” politikusok, mint Alföldy Béla, Platthy György, gróf Teleki Tibor stb. Viszonylag nagy számban (41-en) szerepelnek azok, akik a konszolidációs politika első eredményei után 1926-ban jutottak kormánypárti mandátumhoz, s győzelmüket 1931-ben is megismételték; többen közülük a 30-as évek jelentős politikusaivá váltak (Ángyán Béla, Darányi Kálmán, Kállay Miklós és mások). Kállay Tibor az egyetlen, aki a második nemzetgyűlés (1922–26) és a második országgyűlés (1931–35) tagja volt; a vizsgált egységes párti képviselők jelentős része (98-an) csupán egyetlen parlamenti ciklusban volt honatya. Mivel ez utóbbi csoport a vizsgált politikusok (263) több mint harmada, a kormánypárti képviselők politikai mobilitása az 1920-as években számottevőnek mondható. Az egy ciklusos csoportból a legtöbben (45) 1931-ben jutottak mandátumhoz, ami a 30-as évek politikus garnitúra váltásának kezdeteit mutatja.

A vizsgáltak korösszetételét tekintve figyelembe kell venni, hogy az 1922 és 1931 között eltelt kilenc év nem elég hosszú idő ahhoz, hogy a képviselők elöregedéséről vagy generációváltásról beszélhessünk, így többet mond, ha a születési időpontok szerint elemezzük a korcsoportokat. Megállapítható, hogy a legidősebbek az 1850 és 1860 között születettek (6), közülük is Graeffl Jenő, Horthy bizalmasa, akit 1931-ben 78 évesen a képviselőház korelnökeként élet-hosszig felsőházi taggá neveztek ki. Fél százán születettek 1861 és 1870 között, aktív kormánypárti képviselői tevékenységük idején tehát 56–68 éves korúak voltak. Náluknál többen (74-en) 1871 és 1880 között születettek, egyéni politikai pályájuktól függően 47–60 éves korban képviselték Bethlen kormánypolitikáját. A legnépesebb csoportot az 1881 és 1890 között születettek alkották (117), közülük a legidősebbek 1931-ben 50–56 évesek (Bíró Pál, Gschwindt Ernő, Kállay Tibor, Krisztián Imre, Madai Gyula, Keresztes-Fischer Ferenc stb.), a legfiatalabbak 41 évesek voltak (Fabinyi Tihamér, Kóródi Katona János, gróf Pongrácz Jenő és mások), tehát a derékhad a politikai pálya szempontjából legaktívabb életszakaszban volt, hasonlóan a brit Konzervatív Párt képviselőinek akkori korösszetételéhez. A legfiatalabb generáció, az 1891 után születettek, Benjáminja az 1926-tól 31 évesen egységes párti képviselőként politizáló Gálffy Dénes kisközgazda, aki Nagyatádi Szabó, majd Mayer János bizalmasa és titkára volt. Ugyanilyen korú volt a Megyaszórról bejutott Szepessy Géza, volt Borsod vármegyei szolgabíró és aljegyző. E csoport legidősebb tagjai 1931-ben mindössze 40 évesek voltak. Elhalálozások miatt csak hat esetben kellett a kormánypártnak új képviselőt választania, ez az összlétszámot tekintve (263) jelentéktelennek tekinthető.

Az egységes párti képviselők születési helyének vizsgálata alapján megállapítható, hogy 40-en születtek Budapesten és 60-an a trianoni országhatárokon

kívül, jelentős tehát a fővárosi kötődésű politikai elit, valamint a történelmi Magyarország elveszített területeiről származók csoportja, ez utóbbiban érhetően az Erdélyben születettek aránya a legnagyobb. A dunántúli városokban, falvakban, tanyákon, valamint uradalmi központokban születettek száma 60, közülük 39-en nagyrészt Tolna, Somogy, Zala, Vas, Baranya megyékből származtak, ez nyilvánvalóan a Nagyatádi Szabó-féle kisgazda csoport származási helyére utal. Duna-Tisza közti és tiszántúli térségben születettek 102-en, nagyon egyenletesen megosztva a térség városai (52 fő) és falvai (50 fő) között. A 263 kormánypárti honatya közül több mint 130-an városokat jelöltek meg születésük helyéül, s az arisztokraták nagy része is nagyobb városokhoz kötődő politikai pályát futott be annak ellenére, hogy jónéhányuk a családi kastélyban (főleg vidéken) született. Ebből megállapítható, hogy az Egységes Párt politikusainak nagyobb része – politikai indulásukat, pályájukat tekintve – városokhoz kötődött, s ezt a kisgazda-mozgalom párton belül maradt politikusai csak részben ellensúlyozhatták. A születési helyek érdekességéként említhető, hogy egyetlen politikus, Bell Miklós hagyta homályban születési helyét, s általában egész politikai múltját. Az 1922-ben Pétervásárán botrányos körülmények között megválasztott Bell mandátumát a második nemzetgyűlés csak nagy vita után érvényesítette. A mandátumát (1926-ban és 1931-ben) szintén Pétervásáron szerző gróf Keglevich Gyula jelölte meg egyedül születési helyéül Bécset.

Az iskolázottságot, műveltséget figyelembe véve szembevetendő annak szoros összefüggése a politikai pályával és a foglalkozással. 17 olyan politikus akadt a 263-ból, aki vagy semmiféle iskolai végzettséget (Bell Miklós, Szijj Bálint, Lovász János stb.), vagy csupán 4, illetve 6 elemi jelölt meg legmagasabbként (Patacsi Dénes, Sokorópátkai és Nagyatádi Szabó István, Simon János, Kuna P. András, Mayer János, Csontos Imre, Csizmadia András és mások). A legalacsonyabb iskolázottságú csoport nagyjából megegyezik Nagyatádi Szabó ún. parasztdemokrata vagy „csizmás” kisgazda híveivel. Velük szemben áll azok csoportja, akik a kor elit középiskoláiba jártak, melyek nagyrészt egyházi kézben lévő hazai vagy külföldi intézmények voltak. Így legtöbbször (11) a budapesti piarista gimnáziumban, mások a budapesti evangélikus és református főgimnáziumban, a fővárosi Ferenc József Intézetben, valamint a vidéki nagyobb városok cisztercita, ferences, református, evangélikus főgimnáziumaiban. A külföldi intézetek közül első helyre kívánkozik a bécsi Theresianum, amely nemcsak a miniszterelnök pályáját, jellemét, életfelfogását meghatározó iskola volt, hanem rajta kívül még 5 kormánypárti képviselő is itt végzett: báró Maillot Nándor, báró Perényi Zsigmond, gróf Ráday Gedeon, gróf Pongrácz Jenő és Gyömörey István (az egyetlen nem arisztokrata földbirtokos). Különlegesnek számított a debreceni eredetű Pekár Gyula esetében az USA-ban (Boston) végzett középiskola, de Scitovszky Béla és Szuhányi Ferenc, valamint Gaál Gaszton is exkluzív képzést kapott, előbbieket a kalksburgi jezsuitáknál tanultak, míg Gaál a grazi ciszterciek iskolájába járt. Nagyjából háromtucat képviselőt fog át azoknak a politikusoknak a csoportja, akik már a középfokú oktatásban

is kiemelkedő színvonalú intézményekbe jártak. Nagyobb számban látogatták az egységes párti honatyák a kor Európájának hírneves, divatos egyetemeit. Legtöbben a berlini egyetemet (15), de népszerű volt Lipcse, Heidelberg, München, Halle, Bécs, Párizs egyeteme is, zömében tehát a német felsőoktatás. De megfordultak kormánypárti honatyák Cambridge-ben (Fabinyi Tihamér), Oxfordban (Kornis Gyula), Londonban (Kenéz Béla, Lakatos Gyula, Kállay Miklós), a Sorbonne-on (Klebensberg Kunó) vagy a London School of Economic (LSE) szemeszterein is (báró Korányi Frigyes). Természetesen a politikusok zöme magyarországi közép- és felsőfokú intézményekben tanult, de ez nem jelentette azt, hogy egy-két szemeszter erejéig ne jártak volna valamely neves külföldi egyetemre is (ez a korszakban gyakorlat volt). Több mint 50-en jelölték életrajzukban, hogy rendszeresen tettek európai tanulmányutakat és közel 40 volt azoknak a száma, akik két vagy annál több nyelvet (főleg németet, franciát, angolt, de olaszt, spanyolt, románt, szlovákot, lengyelt is) beszéltek.

Az akadémikusok is képviseltették magukat a kormánypárti padsorokban, közülük három: Klebensberg Kunó, Kornis Gyula, Pekár Gyula kétségkívül a korszak vezető értelmiségéhez tartozott. Nagyon sokatmondó az a tény, hogy a 263 vizsgált politikus közül több, mint 130-an (49,4%) rendelkeztek valamilyen doktori címmel, legnagyobb számban (111) a jogászok, az állam- és jogtudományi doktorok. Ez mutatja, hogy a politikai pálya belépője már elsősorban az egyetemi képzés, ezen belül is az állam- és jogtudományi diploma volt, de jelen voltak, bár csekély létszámban, az orvosi, műszaki és bölcsészdiplomával rendelkezők is (összesen 21-en).

Ha az 1920-as évekbeli politikai elit számba vett részének felekezeti hovatartozását tekintjük, a vallási megoszlás nagyrészt egybevág az országos arányszámokkal, itt tehát különösebb eltérés nincs, csupán annyi, hogy amíg 1930-ban az ország lakosságának 5%-a vallotta magát izraelita vallásúnak, addig ezt a felekezeti a kormánypárti padsorokban egyedül Dési Géza képviselte, ő is elég szerényen, ami, ismerve a politikai elit döntő többségének ideológiáját, valójában nem meglepő. Legnagyobb számban (140-en) természetesen a katolikus vallásúak voltak, majd az országos arányoknak nagyjából megfelelően a reformátusok 65-en, jórésztük tisztántúli politikus, evangélikusok 24-en, közülük sokan befolyásos államhivatali vagy közigazgatási ill. politikai funkcióban, s az összképet színesíti az egyetlen unitárius (Kozma Jenő), valamint két görög katolikus (Illés József, Petrovics György) és a már említett Dési Géza. Megjegyzésre érdemes, hogy 31-en nem jelölték vallási hovatartozásukat, zömük csak egy ciklusban szereplő és kigazda múlttal rendelkező honatya volt.

A kormánypárti képviselők szülőjének foglalkozása fényt vet arra, hogy kik jöttek „politikus családból”, ahol az apa maga is parlamenti képviselő volt, vagy éppen vezető beosztású államhivatalnok, közigazgatási tisztviselő, értelmiségi. 49-en ebbe a kategóriába sorolhatók, közülük 20-nak az apja parlamenti képviselő, miniszter, államtitkár (vagy helyettes), tábornok vagy kúriai bíró volt, itt tehát a fiúk többnyire továbbvitték a családok közéleti-politikai hagyományait.

71-en jelölték meg családi háttérüként azt, hogy „nemesi földbirtokos ősökkel” rendelkeznek (azaz köznemesi, dzsentri családból erednek). Az 1922–26-os második nemzetgyűlésben és főleg az 1931-es országgyűlésben számosan nem jelölték családi háttérüket, de összességében is jelentős számú, mintegy 70 politikusról ugyanezt mondhatjuk.

Politikai pályájukat tekintve elsőgenerációs és ún. „mélyről jött” képviselőnek tekinthető több mint két tucat kormánypárti, közöttük az igazi self-made man-ek Nagyatádi Szabó, Mayer János, Szijj Bálint, Patacsy Dénes, de a gazdatiszti családból jövő Barabás Samu református lelkész, vagy a kereskedő-család sarja, Weicher Miklós Béla római katolikus apát-esperes is részben ide számítható.

A miniszterelnökkel együtt 27 fős csoportot alkottak az arisztokrata ősökkel rendelkező politikusok, közülük 12-en 1931-ben szereztek mandátumot, s ez fontos – és véleményünk szerint mindeddig kevésbé hangsúlyozott – jele annak, hogy a kormánypolitika és a miniszterelnök nemcsak a felsőház felállításával kívánta erősíteni a rendszer konzervatív alapú „stabilizátorait”, hanem a kormánypárti képviselők társadalmi összetételével is.

A 12 nem magyar, tehát nemzetiségi családból jövők közül többségben voltak a német eredetűek (Bleyer Jakab, Wild József, Walkó Lajos, Gratz Gusztáv), de említést érdemel az örmény őseire nagyon büszke Lukács György, vagy a vendek képviselőtét vállaló Hajós Kálmán és a horvát ősökkel rendelkező Prakatur Tamás.

A korszak egységes párti honatyáinak foglalkozási összetétele és annak jellemzői Rudai már említett művéből túlságosan sematikus és általánosan írható csak le, melynek legfőbb oka az, hogy a foglalkozási kategóriákban sok az átfedés. Csak egyetlen példát kiragadva, dr. Desseffy Aurél 1923-tól 1929-ig kereskedelmiügyi államtitkár, államtudományi doktorátussal rendelkező, jelentős (több mint 21 ezer holdas) földbirtokos család sarja volt, így tehát vezető államhivatalnokként, jogászként és földbirtokosként is figyelembe kell venni, márcsak azért is, mert képviselői javadalmazása mellett főként a fenti forrásokból származott jövedelme.

Tizenkét foglalkozási kategóriát alapul véve a képviselők az alábbiak szerint csoportosíthatók.

A nagytőkét ugyan csak négyen képviselték (Bíró Pál, Fellner Pál, Gschwindt Ernő és Bugyi Antal), pedig érdekeinek – mint ismeretes – kiemelkedő szerepe volt az uralkodó elit döntéseiben s a párton belül is, még ha a nagytőkések többsége nem is vett részt a hatalom és politika közvetlen, hivatalos irányításában.

Az ezer hold fölötti birtokkal rendelkezők száma 24, de itt elég nagy a szóródás; ide tartozott a 263 közül a legnagyobb birtokú és leggazdagabb gróf Festetics Sándor, akinek 1925-ben 30 488, 1935-ben is 24 729 holdja volt, de a nagybirtokosok körének alsó határán az 1700 holdas Darányi Kálmán is. E csoport nagy része főként birtokának jövedelméből élt. 57 képviselő sorolható

a (1000-től 100 holdig terjedő földterületen gazdálkodó) közép- és kisbirtokosok közé (a 102 holdas Csizmadia András jelzi itt a határt, akit még éppen megemlít a Gazdacímtár), azok a kisgazdák is, akik közül többen – részben vagy egészben – csak bérlők voltak. Csekély és bizonytalan jövedelmükhöz nagyon jól jött a képviselői járandóság.

A főállású jogászok, gyakorló ügyvédek nagy (91 fős) táborában legalább tucatnyi akad, akiknek fontos állami, közigazgatási hivataluk is volt, mégis leginkább a végzettség és a jogász, ügyvédi munkából szerzett jövedelmük figyelembe vételével sorolhatók egy csoportba.

Nyugalmazott vagy szolgálaton kívüli katonák (10) és az egyháziak (8) viszonylag alacsony számban voltak jelen. (A más foglalkozású politikusok túlnyomó többsége is teljesített azonban katonai szolgálatot és szerzett tiszti rangot, valamint világháborús és Horthy-hadseregbeli harci tapasztalatokat.)

A modernizációs tendenciát jelző műszaki értelmiségiek (általános-, villamos-, és gépészmérnökök) 7 fős csoportja, a középiskolai, egyetemi tanárok és a szabadpályás humánértelmiségiek (írók, művészek, lapszerkesztők stb.), összesen 15-en, a 7 orvossal és az egyetlen gyógyszerésszel (Gaál Endre) együttvéve sem ellensúlyozhatták a birtokos-jogász-államhivatalnoki csoport politikai-közéleti túlerejét. A gyakran hosszabb és tekintélyes állami, önkormányzati igazgatási múlttal, tapasztalatokkal és széles körű helyi kapcsolatokkal rendelkező képviselők az aktív vezető tisztviselek és a közélet más befolyásos irányítói segítségével feltartóztathatatlanul érvényesítették a kormánypárti, kormányzati – valamint az egyéni – törekvéseket, a vidéki nyílt szavazásos kerületekben a választásokon is. Mindez a tízéves konszolidációs időszakban a hatalmi apparátus és a kormánypárti politika szoros, személyes összefonódását eredményezte.

Ha az egységes párti honatyák politikai múltját abból a szempontból vizsgáljuk, hogy milyen mértékben voltak jelen az 1918 előtti politikai elit képviselői, akkor megállapítható, hogy bár megközelítőleg százan már 1918 előtt a Nemzeti Munkapártban, a Függetlenségi és 48-as és más pártokban is tevékenykedtek, mégis az a jellemző, hogy a politikai elitváltás az Egységes Párt esetében jelentős volt. Ez utóbbit bizonyítja az is, hogy az 1922-es választásokon mandátumot szerzett 143 egységes párti közül csak 52 volt, aki az 1920–22 közötti pártokban (KNEP, kisgazdák stb.) is aktívan politizált, sok volt tehát 1922-től az „új arc”. Ekkor estek ki az ellenforradalmi kurzus legvadabb szélsőségesei, a KNEP számos prominens (legitimista) figurái, s viszonylag sokan, 39-en jöttek a hajdani Kisgazdapártból (közülük 13-an számítottak Nagyatádi Szabó közeli parasztdemokrata híveinek és még hárman újként jutottak be 1922-ben). 1926-ra, vezérük halála után a kisgazdák aránya jelentősen, 10-re csökkent az Egységes Pártban, ebből öt volt az 1920-asok közül és kettő az 1922-esekből. Jól körülhatárolható csoportot alkottak az ún. mérsékelt agráriusok, általában a középbirtokosok (a kortársak Imre-csoportnak nevezték őket a hangadó Héjj Imréről, Temesváry Imréről és Örfy Imréről).

Ekkor csatlakozott jó néhány régi munkapárti politikus is (kb. 20-an), közvetlenül főleg a Nemzeti Középpártból jöttek, a jelentősebbek: Bíró Pál, Illés József, Pekár Gyula. Tizenöt-re tehető az a csoport, amely Bethlen szűkebb körét alkotta. E két társaság jelentős tőkés kapcsolatokkal rendelkezett, elsősorban a számos igazgatótanácsi pozíción keresztül. Bethlen környezetében alakult ki 1924 végén 1925 elején egy liberálisabb színezetű csoport is (Bíró Pál, Besse nyey Zénó, Görgey István, Kállay Tamás, Erdőhegyi Lajos, Hajós Kálmán és 1926-tól Ugron Gábor, Hegedűs Kálmán, Ángyán Béla, Dési Géza, Kozma Jenő, Katona Gyula).

Gömbös Gyula hívei az 1922-es választások után megháromszorozódva sem tudtak volna frakciót alkotni az Egységes Párton belül (ekkor csak Eckhardt Tibor, Zsilinszky István, Ulain Ferenc tartozott ide), de 1931-ben legalább tíz olyan politikus jutott egységes párti mandátumhoz, akik 1919–20-ban Gömbös legszűkebb köréhez tartoztak (Lukács Béla, Marton Béla, Leszkay István, Lázár Andor, Viczián István és mások). 1924 szeptemberére Gömbösék mellett Nagyatádi Szabóék is ellenzékbe szorultak (az utóbbi 1924 októberében kimaradt a kormányból), s ezzel a Bethlen-csoport uralta az Egységes Pártot, az Egységes Párt pedig a belpolitikát.

Amennyiben elfogadjuk azt, hogy az Egységes Párt a korszak nagy gyűjtőpártjának tekinthető, valamint, hogy a miniszterelnök tudatosan törekedett arra, hogy a politikai hatalmat gyakorló társadalmi csoportok képviselői minél több szállal kötődjenek a kormánypárthoz, akkor ennek vizsgálata leginkább az egységes párti honatyák társadalmi kapcsolatainak rövid áttekintésével végezhető el. A párt legerősebb szálakkal a nagybirtokhoz, valamint a közép- és kisbirtokossághoz (részben a kiscgazda-mozgalomhoz is) kötődött. Kéttucatnyi, főleg nagybirtokos képviselő rendelkezett OMGE igazgatótanácsi tagsággal, vagy csak egyszerű tagsággal, s ezt a kapcsolatot erősítette két parlamenti ciklusban is a Törökszentmiklósti képviselő Horánszky Dezső, Országos Központi Hitelintézeti igazgató, vagy Darányi Kálmán a Magyar Gazdaszövetség elnöke, továbbá Bottlik József is, aki több mezőgazdasági hitelszövetkezet vezetője volt. Nagyatádi Szabó halála (1924) után az Örfly Imre – Patacsy Dénes – Schandl Károly vezette kiscgazda-csoport már inkább a módosabb és lojális kiscgazdák érdekkifejezőjének számított. Számban kisebb, de jelentős a kapcsolódás a gazdasági elit felé. Bíró Pál, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű vezérigazgatója, GYOSZ alelnök volt a leginkább prominens kapocs a nagytőke és a kormánypárt között, de kulcsszerepet töltött be Alföldy Béla, a nagytőke egyik kegyeltje vagy a két szeszgyáros képviselő, Gschwindt Ernő és Fellner Pál is. Hozzájuk kapcsolódtak azok, akik a fontosabb bankok igazgatótanácsában ültek, pl. Pesthy Pál a Jelzáloghitelbanknál, Dréhr Imre a Magyar Leszámloló és Pénzváltó Banknál és a Lloyd Banknál. Megemlíjtjük, hogy az arisztokrata kormánypárti honatyák nagy része szintén rendelkezett egy vagy több igazgatótanácsi tagsággal, szerepük nem elhanyagolható a nagytőke és a nagybirtok kapcsolódási pontjait tekintve.

Nagyon erős volt a párt kötődése – mint említettük – a vezető államhivatalnoki réteghez, a közigazgatás irányítóihoz, az ún. keresztény, úri középosztályhoz; egyrészt az Országos Kaszinó és az Úri Kaszinó-beli tagságon keresztül (több mint egy tucat képviselő mindkét esetben), másrészt a különféle helyi, választókerületi társadalmi szervezetekben betöltött vezetői funkciók alapján. Platthy György a Kelenföldi Kaszinó vezetőjeként, Morvay Zsigmond a Terézvárosi Polgári Kör elnökeként, vagy a fővárosi egységes párti szervezkedés fontos alakjaiként szereplő Kozma Jenő, Usetty Béla, később Ugron Gábor a párt budapesti társadalmi kapcsolatait erősítették, de ez volt a szerepe Dési Géának is, aki Ugron Gáborhoz hasonlóan és a Polgári Egység Klubjának alelnökeként, valamint a budapesti Ügyvédi Kör elnökeként a fővárosi, liberálisabb színezetű értelmiség szervezését végezte. Általában megállapíthatjuk, hogy a kormánypárti képviselők nagy számban szerepeltek országos társadalmi szervezetekben, Pogány (Pauer) Frigyes például több mint 30 társadalmi egyesületben. Különösen fontos volt báró Perényi Zsigmond szerepe, aki a jobboldali, irredenta szervezeteket összefogó Magyar Nemzeti Szövetség elnöke is volt, vagy az 1926-os választásokat szervező Sztranyavszky Sándoré, a későbbi Gömbös-féle Nemzeti Egységes Párt elnökéé, aki pl. a salgótarjáni szénmedence munkásainak „nemzeti alapú szervezését” tekintette egyik fő feladatának. A hadsereg felső vezetéséhez a kormánypárt csak néhány, de annál fontosabb politikussal kapcsolódott. Az egységes párti gróf Csáky Károly honvédelmi miniszter (1923-tól 1929-ig) a hivatalos katonapolitikát és a „nemzeti hadsereg” újjászervezését kapcsolta össze az egységes párti törekvésekkel, míg Görgey József, Horthy volt szárnysegédjeként (1919-től 1922-ig) a kormányzó körüli tisztii csoportokkal állt kapcsolatban, de ebből a szempontból természetesen a legfontosabb az 1929-től újra „hűséges” kormánypárti Gömbös Gyula honvédelmi minisztériumi államtitkár, majd honvédelmi miniszter szerepe volt.

A szélsőjobboldali kapcsolat mindvégig, bár időnként háttérbe szorítva és rejtve, de jelen volt az Egységes Párt tevékenységében, a Nemzeti Hadsereg, a MOVE, a TEVEL, az ABC (Szeged), az ÉME prominens tagjai kormánypárti képviselőkkel is kapcsolatot tartottak, bár az Egységes Pártban ez a fajta képviselői aktivitás a miniszterelnök-pártvezér szemében nem volt túlságosan rokonszenves (összességében 18 politikus tartozott ide).

A tudományos élet felé irányuló pártpolitikát egyrészt az akadémikus honatyák képviselték (különösen Klebelsberg és Kornis), másrészt olyanok, akik vagy a tudományszervezés terén (pl. Erődi-Harrach Béla a budapesti Közgazdaságtudományi Kar szervezője), vagy publikációs, tudományos munkásságukkal (pl. Kenéz Béla a statisztika-jogban, Gaál Endre gyógyszerészeti szakmunkákkal, Gaál Gáspár az ornitológiában stb.) tűntek ki.

Az egyházakkal és a hazai nemzetiségekkel kapcsolatos egységes párti törekvéseket természetesen a lelkész képviselők, valamint a nem magyar származású politikusok közvetítették, de az egyházi kapcsolatot erősítették néhányan azok is, akik protestáns világi tisztségeket viseltek, vagy egyházi

jellegű társadalmi szervezetekben tevékenykedtek (pl. Berky Gyula református egyházmegyei tanácsbíró, Dréhr Imre a Budai Katolikus Kör elnöke, Krüger Aladár a Katolikus Népszövetség szervezője, az Új Nemzedék szerkesztője volt).

Elsősorban külpolitikai, diplomáciai tevékenységet folytatott Lakatos Gyula (népszövetségi ügyek, optáns perek), Lukács György (Magyar Külügyi Társaság, Rotary Club), báró Maillot Nándor (a Magyar-Lengyel Társaság alelnöke), Nagy Emil (angol kapcsolatok), bár a külpolitizálás fajsúlyosabb területein a pártvezér-miniszterelnök irányító szerepe megkérdőjelezhetetlen volt.

Az egységes párti parlamenti képviselők közötti személyes, baráti, olykor familiáris jellegű kapcsolatok annyiban jelentkeztek, hogy a párt és a kormány kiemelkedő személyiségei köré valóságos holdudvar szerveződött, minden kortárs tudta, hogy ezek a honatyák melyik jelentősebb politikus bizalmasai voltak. A pártvezér hűséges követőinek számítottak az ún. erdélyi csoport tagjai (Karafiáth Jenő, Kálnoki Bedő Sándor, Kenéz Béla), báró Kaas Albert a párbajhős, vagy az 1922-es „disszidens” politikusok közül Mikovinyi Jenő és Tarányi Ferenc is. Wild József katonai ügyekben számított a miniszterelnök legfőbb bizalmasának. Horthy hűséges embere és személyes barátja volt Melczer László, báró Urbán Péter, Görgey József, Graeffl Jenő. Nagyatádi Szabót is viszonylag nagyszámú „tanítvány” vette körül (Zeőke Antal, Meskó Zoltán, Muszti István, Neubauer Ferenc, Péntek Pál, Eőry-Szabó Dezső, Kováts-Nagy Sándor, Tankovics János). Kállay Tibor árnyékának számított a Budapest déli részén lévő egységes párti szervezkedés egyik vezére, Fejér Ottó és Görgey István. Petri Pálról és Szinyei-Merse Jenőről pedig köztudott volt, hogy Klebelsberg embeerei. A „közös iskolai múlt” már akkor is jelentős összekötő kapocsnak bizonyult, elég csak Bethlen és báró Prónay György barátságára gondolni, akik iskolatársak voltak a bécsi Theresianumban.

Az egységes párti parlamenti politikusok társadalmi összetételéről fentebb vázoltak remélhetőleg kiegészíthetik és árnyaltabbá tehetik a két világháború közötti magyar politikai elittel kapcsolatos történeti ismereteinket.

JEGYZETEK

1. A korszakkal foglalkozó legújabb feldolgozások közül elsősorban: *Romsics Ignác*: Bethlen István – politikai életrajz, Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 1991., *L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország Története 1920–1944, Történelmi Figyelő Könyvek, KLTE, Debrecen, 1991., *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944, Typovent, Gödöllő, 1993., *Nagy József*: A Nagy- atádi-féle földreform, Eger, 1993.
 Historiográfiai jellegű, politológiai szempontú áttekintést ad a nemzetközi szak- irodalom ismertetésével: *Hirata Takesi*: A bethleni konszolidáció jellege a nem- zetközi szakirodalom tükrében, Valóság, 1993. 11.
2. Az Egységes Párt létrejöttét és a párton belüli kiszagda csoport szerepét vizsgál- ják *Sipos József* tanulmányai: A Kiszagdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti te- vékenysége, Történelmi Szemle, 1984. 4., A Kiszagda-csoport működése az Egységes Pártban, In.: Parasztkérdés Magyarországon 1890–1930, Szerk.: Juhász Antal és Sipos József, Szeged, 1985.
 Az Egységes Párt megalakulása előtti belpolitikai viszonyok részletes leírását adja a Bethlen István titkos iratai című forráskiadványban *Szinai Miklós és Szűcs László* bevezető tanulmánya (Bp. 1972.).
3. A publikált források közül elsősorban: *Bethlen István* titkos iratai, Kossuth, Budapest, 1972., *Horthy Miklós* titkos iratai, Kossuth, Budapest, 1972. (Szerk.: Szinai Miklós – Szűcs László), Magyarországi pártprogramok 1919–1944, Kossuth, Budapest, 1991. (Szerk.: Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc), Iratok az ellenforradalom történetéhez I–V. (Szerk.: Karsai Elek), Budapest, 1974.
 Az Országos Levéltárban található és a korszak értékes forrásaként ismert Koz- ma-iratok egy részét ismerteti: *Romsics Ignác*: Dokumentumok az ellenforradal- mi rendszer történetéhez, Kritika, 1986. 8.
 A liberális pártok és pártmozgalmak, valamint a keresztényszociális irányzatokra és a hazai szociáldemokrácia korszakbeli történetére: *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980., *Gergely Jenő*: i.m., *Erényi Tibor – Kende János – Varga Lajos*: Fél évszázad A szociáldemokrácia története Magyarországon 1868–1919, Politikatörténeti Intézet, Budapest, 1990. 283–317. o., *Fehér András*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellen- forradalmi rendszer 1919 augusztus – 1921. (Értekezés a történeti tudományok köréből, Budapest, 1969.), *Serfőző Lajos*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922–1926, Budapest, 1967.
4. *L. Nagy Zsuzsa*: Középosztály-kispolgárság: értékrend és életstílus a két háború között, Debreceni Szemle, 1993. december., *Püski Levente*: A Felsőház társadal- mi összetétele, Múltunk, 1993/4., *Barta Róbert*: A numerus clausus módosítása 1928-ban, Történeti Tanulmányok, Debrecen, 1992.
 Az angol és német nyelven megjelent munkák közül elsősorban: *William M. Batkay*: Authoritarian politics in a transitional State-István Bethlen and the Unified Party 1919–1926, East European Monographs, Boulder, Distr. by Columbia Univ. Press, 1982., *Andrew C. Janos*: The politics of backwardness in Hungary 1825–1945, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1982., *Uo.*: The One -Party State and Social Mobilization-East Europe between the

- wars, In.: *Authoritarian Politics in Modern Society The dynamics of Established One-Party Systems*, Eds.: Samuel Huntington, Clement Moore, Basic Books Inc., 1970., *Ignác Romsics: Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis der ungarisches Regierungsparteien in den Jahren 1920–1944*, In.: *Das Parteienwesen Osterreich und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*, Wien, 1990.
5. *Almond and G. Bingham Powell: Comparative Politics: A Developmental Approach* (1966). A szerzőpáros klasszikusnak számító alapművében a szerep, struktúra, funkció (role, structure, function) terminológiákat és azok altípusait használva vizsgálja a politikai szféra szereplőit (így a pártokat is).
 6. Erre nézve l.: *Barta Róbert: A brit Konzervatív Párt az 1920-as években*, Századok, 1993. 5–6. A két világháború közötti brit Konzervatív Pártnak összegyűjtött forrásbázisa és külön archívuma van (Conservative Party Archives (CPA), Bodleian Library, Oxford) pontos feljegyzésekkel az országos pártszervezetekről, a tagságról, tagdíjakról, rendezvényekről stb., melyek nagy segítséget nyújtanak a témakör kutatóinak.
 7. *Rudai Rezső: A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében 1861–1935*, Budapest, 1936.
 8. A felhasznált források közül elsősorban: Magyarország földbirtokosai és földbérleti (Gazdacímtár), Budapest, 1925.; *Iratok az ellenforradalom történetéhez I–V.*, Budapest, 1974.: *Gazdacímtár*, Budapest, 1937. Az 1935. évi adatok alapján.; *Beszélő Számok* (Szerk.: Zentay Dezső), 4. A legnagyobb adófizetők 1936., 6. A magyar közgazdasági élet vezetői 1938.; *A Magyar Társadalom lexikonja*, Budapest, 1931.: *Politikai Lexikon I–II.*, Budapest, 1935.; *Országgyűlési és parlamenti Almanachok az 1920–22-es és az 1922–26-os nemzetgyűlések, valamint az 1926–31-es és az 1931–35-ös országgyűlések idejére.* Az időszak sajtóanyagából elsősorban *Az Est*, *Pesti Hírlap*, *Az Újság* és a *Nemzeti Újság* idevágó cikkei.
A szerző adatait a felhasznált források alapján saját kutatási eredményeként közli.

Róbert Barta:

**THE SOCIAL COMPOSITION OF THE UNIFIED
PARTY'S M.P. 'S IN THE 1920'S HUNGARY**

This work gives full details in surveying the changings of numbers, birth-places, jobs, educational background, social relationship, political activities and other social activities of the Unified Party's M.P. 's as the consequences of three elections of that period (1922, 1926, 1931). The thesis put 263 politicians in focus in order to examine the complete social structure of this part of the political elite. In the next step the author goes on to emphasize the characteristic political groups within the party especially the strong pressure groups or the hard cores around the party leader-prime minister (István Bethlen).

The study states that the Unified Party being the biggest and strongest power in the home policy of the time- was under the rule of the well to do lawyers, businessmen, state and civil servants and landowners pressure groups and neither the smallholders and the right-wingers nor the engineers, intellectuals and scientists could brake the power of the latter group.

Hajdú Tamás:

A VITÉZKÖTÉS

Nemzeti viseletünk, a XVI–XVII. század folyamán kialakult *magyarruha* jellegzetes díszítményei a zsinórokból font különféle díszcsomók, az ún. *vitéz-kötések*. Ruhadíszként való használatuk a múlt század hatvanas éveinek végéig töretlen a magyar öltözködésben. Ezután a magyaros viselet fokozatosan háttérbe szorul, helyét a nemzetközi divatnak megfelelő nyugat-európai ruházat foglalja el. A magyar ruházattal együtt feledésbe merül a vitézkötés is, elhomályosul elnevezésének eredeti jelentése. A köznyelv lassan minden zsinórdíszít vitézkötésnek kezd nevezni, s a viselettörténeti szakirodalomban, de főképp a napi divattal foglalkozó tudósításokban egyre több téves megállapítás lát napvilágot ezzel a sokak által ismert és félreismert díszítménnyel kapcsolatban. Cikkemben ezeket a félreértéseket kívánom tisztázni, valamint választ adni arra a viselettörténészek által a mai napig megválaszolatlanul hagyott kérdésre, hogy a vitézkötés nálunk alakult-e ki, vagy más nemzetektől vettük át.

A köztudat már a múlt században is a magyaros jelleg kizárólagos hordozójának tartja a zsinórdíszeket. 1841-ben Széchenyi István „veres”- és „fekete-sárga zsinórosok”-ra osztotta honi politikai ellenfeleinek táborát¹. A két világháború közötti szak- és népszerűsítő irodalomban a zsinórozás mint „a magyar leglényegesebb díszítőeleme”², „a magyar ruhának legszebb díszítőeleme”³, vagy mint „a magyar díszítmódok legférfiasabbja”⁴ szerepel. A Magyar Díszítőművészet c. folyóirat pedig a következőket írja a zsinórozásokról: „Ezek közül néhány, de csakis néhány magyaros mivolta annyira átment a köztudatba, hogy a laikus anélkül nem is tud magyar ruhát elképzelni. Csak utalok a pruszlikra, a mentére, a sujtás és zsinórdíszítés alkalmazására.”⁵

Odáig terjed a nemzeti jellegnek kizárólag a zsinórdíszben való keresése, hogy a két világháború között magyar viseletek tervezésére kiírt pályázatok elbírálásakor a szakemberek nem győzték arra figyelmeztetni a ruhákat csupán zsinórral magyarrá tenni akaró résztvevőket, hogy „nem minden zsinóros ruha magyar”⁶, „az európai 'civil' felzsinórozása nem magyaros”⁷, vagy „téves a magyar jelleget kizárólag a vitézkötésben keresni”⁸. A vitézkötés magyaros jellegéről kialakult vélemény fennmaradt a II. világháború után is. Amikor 1956. májusában a Vasas Kisipari Szövetkezet kiállításán az a kívánság hangzik el, hogy az árucikkeket magyaros díszítőelemekkel lássák el, a Ludas Matyi kari-

katuristája többek között azonnal vitézkötéses rádiót tervez.⁹ A háborút követő években fokozatosan új jelentéstartalommal bővül, egyre inkább a korábbi uralkodó osztály megmosolyogni való, levitézlett jelképévé válik, s csupán a külsőségekre hagyatkozó, melldőngető magyarkodással azonosítják. A zsinórozás negatív jelképpé válása azonban nemcsak századunk második felére jellemző. „Sujtásos nemzet vagyunk” írja elítélő hangon a Honderű, a csupán a külcifraságokban tobzódó magyarokat ostorozva, mikor a nemzeti érzés ébredését kihasználni próbáló magyarszabók lázasan keresik az annak kimutatására alkalmas magyar ruhadarab ideális formáját.¹⁰ Ignóus Pál 1936-ban az Új Szellemi Front fiatal íróival kapcsolatban emlegeti a „vitézkötéses parlag”-ot.¹¹ Napjainkban ismét negatív megítélése vált uralkodóvá.¹²

A vitézkötés kialakulásának és megjelenésének tárgyalása előtt szükséges néhány vele kapcsolatos, ma már alig ismert elnevezés tisztázása, valamint a zsinórdíszek közötti helyének pontos meghatározása. A magyar iparművészeti és viselettörténeti szakirodalom a ruhára varrott zsinórdíszek három fajtáját különbözteti meg:

- a *vonaldíszeket* (I/1. ábra)
- a *bokorkötéseket* (I/2. ábra)
- a *vitézkötéseket* (I/3. ábra)

A *vonaldísz* különféle mustrák szerint folyamatosan felvarrott, vékony, lapos zsinórfajtákból kialakított díszítmény. Önmagában ritkán kerül alkalmazásra, inkább a vastagabb zsinórból kiképzett fő díszítőmotívumokat kísérik és emelik ki vele. A szalagszerű sávot alkotó mintában a vékony zsinór sohasem vet csomót.

A *bokorkötések* szintén vékony zsinórból kidolgozott díszítőelemek. Bár a vonaldíszekhez hasonlóan a zsinórszál ezekben sem képez csomót, abban mégis különböznek tőlük, hogy míg a vonaldíszek hosszú, keskeny díszítőszalagok, addig a bokorkötések a ruha egyes részein tömörítve, az adott felület teljes kitöltésére szolgálnak, például a hosszabb dolmányok elejének öv alatti ferdére vágott részét, az ún. *csákót* borítják.

A *vitézkötések* különféle zsinórokból font, alakos díszcsomók. Közülük a magyaros felsőruhák, dolmányok, menték stb. kezelőire, háttarrásaira, a nadrágok combrészeire varrottakat a magyarszabók remekelték. Ezen vitézkötések közös jellegzetessége, hogy mintájukban a zsinórszálak nincsenek szorosan egymás mellé helyezve (I/3. ábra), részben azért, mert csak így képesek a rendelkezésre álló felületet teljesen kitölteni, részben pedig azért, mert ezeknél a csomóknál nem kell attól tartani, hogy a zsinór-szálak elmozdulásával deformálódik az eredeti minta. Az alapszövet ugyanis, amelyre a díszítményt felvarrták, szilárdan helyükön tartotta a fonatot alkotó szálakat. A régi mesterek ezeket a csomókat emberalakhoz hasonlították. Egyes részeit *orra* (I/3/a ábra), *képe* (I/3/b ábra), *nyaka* (I/3/c ábra), *szára* (I/3/d ábra) elnevezéssel illették.¹⁴ A nadrágok combrészeire és a kabátfélék háttarrását takaró zsinórok alsó részére orrával lefelé, míg a dolmányok és menték kezelőire orrával felfelé varrták a

vitézkötéseket. Nagyon ritkán készítették őket paszományból, mivel ezeket a széles, szövőszéken szőtt szalagokat nem lehet olyan szépen megfenni, mint a zsinórt. A vitézkötések íveinek belső, rövidebb oldalán ugyanis a paszomány anyaga felgyűrődik, s csak körülményes hajtogatással lehet a tetszetős mintát kialakítani.

A vitézkötések másik csoportját a magyar *gombkötők* gyártották. Nem tévesztendő össze egy német eredetű szakma, a *paszományos* képviselőivel. A paszományosok szövőszéken szövik a széles, vékony díszítőszalagokat, a *paszományokat*, míg a gombkötők a zsinórokat verik és a díszgombokat kötik. Csupán a múlt század második felétől kezd a két szakma összemosódni, bár képviselői még századunk harmincas éveiben is következetesen megkülönböztetik magukat.¹⁵ A gombkötők által készített gombolódíszek, mentekötők, zsinórövek, stb. végein függő díszítőfonatok még a ruhára varrás előtt kerülnek megfonásra, a magyar szabó már készen kapja és úgy varrja a ruhára. Azért, hogy szabadon függő fonataik megtartsák formájukat, bennük a zsinórszálakat szorosan egymás mellé húzva tömörítik. Kezdetben ezek a vitézkötések is a velük díszített ékítmények vastag zsinórszálaiból készültek, majd a fonatok bonyolultabbá válásával, három szál vékony zsinórból alakították ki a csomót, s ezt a külön elkészített csomót erősítették a zsinórszálak végére.

A szintén gombkötők által készített, a ruha mellrészére varrott zsinórgombolók két részből állnak. Ezek egyike a férfiaknál a jobb oldalra varrott ún. *gombszár* (IV. ábra), ezen helyezkedik el a gomb. A másik a ruha ellentétes oldalára varrott ún. *gombház*, vagy eltorzult német nevén *slingli*, az a hurok, amit a gombra akasztanak a vele díszített ruhadarab zárásakor (III. ábra). Mindkettő erős, négyszögletű, vagy gömbzsinórból készült. Kezdetben díszítetlenek, majd ezek végeit is vitézkötések díszítik. Előbb a hurok zsinórjának a végét cifrázzák ki, majd, mivel e vastag zsinór nem alkalmas bonyolultabb, tetszetősebb fonatok kialakítására, helyette, akár a zsinórövek díszítőfonatainál, több, egymás mellé fektetett vékony zsinórból képzik ki a fonatot. A hurok és a vitézkötés találkozását horgolt, vagy fémből sajtolt rozettával, az ún. *galambkosárral* (IV/a. ábra), vagy egy, a zsinórszálak végeit körülfogó fonott gyűrűvel, az ún. *súberrel* takarják el. A zsinórgombolók végeit díszítő vitézkötésekben a zsinórszálak szorosan egymás mellé vannak fektetve. Tömörítésük oka ez esetben az, hogy a nagy méretű fonatokkal díszített slinglikből csak kevés férne a ruha elejére, és így azt nem zárná rendesen.

A vitézkötések tehát fonatos csomók. Nem sorolhatók közéjük a köznyelv által mára már általánosan vitézkötésnek nevezett egyéb zsinórdíszítmények. Nem vitézkötés a mellzsinórzat végeit díszítő, a hurok anyagából kiképzett fonatlan, *hármaskarika*, amely úgy kaphatta a vitézkötés elnevezést, hogy a gombolók végét díszítő fonatról az egész slinglit vitézkötésnek kezdték nevezni, majd, amikor a vitézkötés elmaradt, neve az azt pótló, hármashurokra is átkerült. Hasonlóképpen nem sorolhatóak a szigorúan vett vitézkötések közé a XX. század első felében elterjedt *horgolt zsinórgombolók*, bár a divattudósításokban

rendszeresen ezen a néven szerepelnek.¹⁶ Nem vitézkötések a Radvánszky Béla által annak leírt XVII. századi nadrágzsinórok, mivel azok csupán a nadrág hasítékának két oldalán végigvezetve a szövetet védték a kirojtozódástól, s a combon nem képeztek fonatot. Ez esetben Radvánszky saját korának, a XIX. század végének zsinórdíszítményét vetíti vissza az évszázadokkal korábbi ruhadarabokra.¹⁷ Nem vitézkötések az általa szintén annak feltételezett, a korabeli leltárakban „kötés” néven említett díszítmények sem, mivel ezek általában a női ruhák kezelőjét, nyakkivágását díszítő fodrok, csipkék.¹⁸

Bármennyire meglepő is, ez az oly magyarnak tartott díszítmény XVI. század előtt nem található meg a magyar ruhákat bemutató korabeli ábrázolásokon. Eredeti ruhadarab nem maradt fenn ebből a korszakból. A legelső megőrzött, eredeti öltözék az ún. Mátyás-mente paszományos díszítése sem datálható a XVII. századnál korábbra. Ezt megelőző használatának tagadása azonban argumentum ex silentio lenne, mivel egyes kutatók szerint a készítésével foglalkozó gombkötő szakmában tevékenykedők már Zsigmond uralkodása idején önálló céhet alakítanak.¹⁹ Ugyanakkor mind a keleti, mind a nyugati viseleteken felfedezhető a zsinóros díszítmény már a XV. században is. Nem zárható ki idegen eredete sem. Erre enged következtetni a díszítmények elnevezése, hiszen *zsinór* szavunk a német „Schnur”-ból²⁰, míg a vele gyakran összekevert *paszomány* az olasz „passamo” szóból származik.²¹ A különféle zsinórdíszítmények eredetével kapcsolatban számos feltételezéssel szolgál a szakirodalom. Közülük Cs. Sebestyén Károly századunkban kifejtett²², de már a múlt század elején is közkeletű²³ elmélete tűnik a legvalószínűbbnek. Szerinte a gomb és a gombház a török eredetű pusztai népek által viselt bőrruhák kötözésre szolgáló bőrszalagokból alakult ki úgy, hogy a nehézkes kötözés megkönnyítésére az egyik bőrcsík végét megcsomózták, míg a másik már magától adta azt a hurkot, amibe a gombot akasztották. A gombolás feltalálói valóban a pusztai népek lehettek, hiszen azt sem az antik, sem a kora-középkori Európa nem ismerte. Az antikvitásban csattal, az ún. *fibulával* rögzítették a laza lepelruhákat, a gombot legfeljebb díszítésre használták, általános használata csupán a XIV. századra terjed el, a nomád népek, talán éppen a magyarok ismertetik meg Európával. A gombolásnak pedig szükségszerűen olyan területen kellett kialakulnia, ahol az időjárás viszonyok megkövetelik a zárt ruházatot. A zsinórból való gomb és gombház feltalálói – Cs. Sebestyén Károly szerint – az oszmániai törökök lehettek, ők alkalmazták elsőként a szövött paszományt is, amit a velük kereskedelmi kapcsolatban álló velenceiek terjesztettek el Európában. Valóban megfigyelhető, hogy a Földközi-tenger medencéjében, de minden más olyan vidéken is, amely valamilyen kapcsolatban állt az Oszmán Birodalommal, az öltözködésben megjelenik a zsinórozás. Érdekes, hogy magában az Oszmán Birodalomban, ahol oly gyakori a különféle bonyolult fonatok, az *arabeszkék* alkalmazása, a zsinórgombolók végeinek díszítésénél nem élnek ezzel a lehetőséggel, csupán a gombolók zsinórszálainak végét rojtozták ki, ahogyan a Don Juan D’ Austria, a lepantói győző, 1570–80 között készült portréján viselt, törökös zsinórdíszí-

tésű kabátján megfigyelhető (6. ábra). Pedig az arab iparművészetben ekkor már megtalálhatóak a magyar vitézkötésekhez hasonló, több egymás mellé fektetett, hengeres szálból készült fonatok, ilyen például a II. ábrán látható keleti eredetű szőnyegporoló, melynek rajzolata megegyezik a magyar egy szíves vitézkötés csomójával. A mintakincs tehát adott, ennek ellenére a csomódísz és a zsinór majd Európában talál egymásra, és ott alakul ki a vitézkötés.

A különféle fonatos minták már az ókorban is kedvelt elemei az épületek ornamensének. Igazán jellegzetes faragványokká azonban csak a népvándorlás idején válnak. Közismert az ún. *longobárd szalagdísz*²⁴, vagy például az inzuláns művészet gazdag indafonatos ornamentikája. A fonatminták és a zsinór összekapcsolása gyakorlatilag bárhol bekövetkezhetett, ahol valamely, a textilszálak csomózására épülő díszítő technikát alkalmaztak. Ezek közé tartozik az arab eredetű *makramé*. Ennek *perec*, vagy *Josephine-csomó* (VII. ábra) néven ismert fonata gyakorlatilag megegyezik a magyar *kis vitézkötés* (I/3. ábra) rajzolatával. Akár a keresztes hadjáratok résztvevői által, akár más módon került Európába, hamarosan más, csomótechnikával dolgozó szakmák is átveszik. Ilyen csomókból alakították ki a Jean Fouquet által, 1450-ben Madonnaként megörökített Agnes Sorel övét (V. ábra). A képen csupán az öv kis része látszik, de valószínűleg az egész ilyen fonatokból áll. Ezeket már nem a makraméra jellemző fonalából alakították ki, hanem két gömbölyű aranyzsinórból készítették, s ezzel gyakorlatilag megszületik a zsinórból font vitézkötés. A fonatok itt még szorosan behúzóttak, mivel a szabadon lógó övön csak így lehet megőrizni alakjukat. A XVI. században már megjelenik a ruhára varrott, zsinórból kiképzett vitézkötés is. VIII. Henriknek Holbein által festett, 1537-ből származó képén a király prémes felsőkabátjának vállait és ujjait nagy méretű, a magyar *rostélyos kötésre* (X. ábra) emékeztető fonatok díszítik. A ruha elején hosszú, függőlegesen lefutó díszítő sávokat, ún. *clavusokat* alkotnak a zsinórminták²⁵. Hasonló clavusokban lefutó zsinórminta látható I. Ferenc francia király 1526–36 között festett portréján is. A ruha elejét három függőleges, arany zsinórból kiképzett, a magyar *kis vitézkötésre* emlékeztető fonatsor díszíti²⁶. Ezeknek a ruháknak az eleje zárt, gombolásra nincs szükség. Itáliában a felhasított mellrésű, reneszánsz ruhákon tűnik fel először a gombolásra szolgáló vitézkötéses slingli. Giorgione Antonio Boccardi 1510-re datált portréján (VIII. ábra) a fekete ruha elejének, valamint ujjainak hasítékát vékony arany zsinórból kialakított kettes csoportokba tömörített vitézkötéses gomboló zárja. A vitézkötés mintája megegyezik a magyar ún. *zsidókötés* fonatával, hosszúkás, arany szálból kötött gombjai pedig olyanok, akár a napjainkig használt ún. *somgombok*.

A XVI. század elejére gyakorlatilag kialakul a magyar ruhákon is alkalmazott vitézkötés végleges formája. Ekkor azonban még nem található meg a magyar ruhadarabokon, azoknak csupán egy évszázaddal később válik meghatározó díszítményévé. A viselettörténészek többsége, a modenai Hyppolit-kódexekre hivatkozva más népektől átvett, idegen eredetű díszítőelemnek tartja. A kódexben Beatrix királyné érsekké kinevezett unokaöccsének, Hyppolitnak esztergo-

mi udvartartásával kapcsolatos kiadásai szerepelnek²⁷. A tételes jegyzékben a ruhák készítéséhez szükséges járulékok között azonban nyoma sincs a zsinórnak. Még Tiziano Ippolito di Medici bíborost magyar ruhában ábrázoló, 1534-ben festett képén is csupán gombok fogják össze a dolmány elejét²⁸. Bár a szakirodalom szerint csak a XVII. század első felére tehető a vitézkötés írásos forrásokban való felbukkanása²⁹, ténylegesen 1541-ből származó iratokban is találkozunk vele. Báthori Anna ingóságai között leltározták a következő tételeket: „Egh Imegwal fonalból ketet slogos wytezetkessel.... Egh fodorgatot arany fonalbol chynalt wytez ketessel... Egh fekete Barsony Ew raytha Ezewsthbwl aranyozoth Betew Z és L keztek Ezewsth aranyozoth wytezetkesek.”³⁰

Vagyis női felső ingre való, *islógokkal* – Apor szerint apró fémkarikákkal, flitterekkel – díszített vitézkötés, talán sodrott arany fonalból készült vitézkötés, és fekete bársony övre varrott vitézkötések díszítették ruháit. Az elnevezés arra enged következtetni, hogy ezek a díszítmények is inkább a katonáskodó férfiak ruházatáról kerültek át a női viseletekre, és ezért óvatosan kell bánni a vitézkötés XVII. század előtti meglétét kategorikusan tagadó megállapításokkal. Korábbi megjelenésére utaló adat csupán Dercsényi Dezső és Zolnai Lajos munkáiban olvasható, mindketten meglepően korai időpontra, Károly Róbert uralkodásának idejére teszik: „1335-ben a visegrádi királytalálkozó alkalmával jegyzik fel, hogy a magyar Anjou I. Károly király vendégének, Luxemburgi János cseh királynak, egy kétszáz ezüstmárkát érő mosdómedencét és kannát, aranyozott ezüstkupát, két tegezt, két vitézkötést és egy csodálatos művű sakkot adott.”³¹ Jegyzeteikben forrásul mindketten Pór Antal, egy 1891-ben megjelent tanulmányát jelölik meg³², melyben az alábbi részlet olvasható: „János cseh királynak adott egy kétszáz márkat érő mosdómedenczét és kancsót, ötven arannyal futtatott ezüstkupát, két vitézkötést, egy csodaszép ostáblát.... Károly őrgróf... drága lovakat aranyos szerszámmal... vitézkötést és puzdrát kapott emlékül.”³²

Pór megjelöli ugyan a forráshelyet, de nem idézi az eredeti latin szöveget, melynek alábbi részlete alapján készíthette fordítását: „Remuneravit autem Rex hungariae regum bohemorum diversis et pretiosis clenodiis: videlicet, quinquaginta vasis argenteis, duabus pharetris, *duobus baltheis*. et una tabula pro scasis mirabili.”³³ E szövegben azonban nyoma sincs a magyarországi latinságban a vitézkötés megjelölésére szolgáló *nodus* (csomó) szónak³⁴, helyette *balteus* szerepel. A *balteus* pedig – legalábbis a klasszikus latinban – nem vitézkötést, vagy csomót, hanem vállra övezett kardtartó szíjat jelent. Elég csupán az Aeneis XII. énekének híres, középkorai szemelvényekből is jól ismert jelenetére gondolni, melyben Turnusnak épp a vállán függő kardszív okozza vesztét:

„...infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis”³⁵

Ugyanez marad az értelemezése a középkor folyamán is. Bartal Antal például így adja meg jelentését: „Balteus, Baltheus: öv, vállsallang, Bandelier, humeris iniectis gestabitur.”³⁶

A balteus tehát, miként azt mind a magyar, mind a német, mind a latin meghatározása egyértelműen mutatja, vállon keresztbe vetett kardszíjat jelent.³⁷ A balteus vitézkötésként való értelmezése tehát nem lehet más, mint egyszerű fordítási hiba, amit aztán az utódok is átvettek. Ezt támasztják alá a korabeli képzőművészeti alkotások is. A Képes Krónika miniatúrái bemutatják mind a keleti, mind a nyugati mintára varrott Anjou-kori ruhákat. Csupán néhány képen, például a Nagy Lajost trónján ülve ábrázolón, valamint egy vadászjelenet résztvevőjén látható nyugati stílusú, elején gombokkal zárt zeke. Ezekon viszont a gombok gomblyukba, és nem zsinórhurokba gomboltak. A zsinórozás hiányzik a keleti kaftánokról is, azokat csupán az öv és a nyaknál viselt boglár tartja össze. Ha figyelembe is vesszük, hogy a visegrádi királytalálkozó egy emberöltővel korábban zajlott le, mint a Képes Krónika miniatúrája, ez nem magyarázza meg kielégítően a korábban feltételezett vitézkötések viselésének egyik pillanatról a másikra bekövetkezett teljes elhagyását. Nem valószínű, hogy a korábban annyira megbecsült, uralkodók által is ajándékozott díszítmények – ha ugyan valóban vitézkötések voltak – ilyen gyorsan háttérbe szoruljanak. Ezek a balteusok nem lehettek mások, mint a Képes Krónika miniatúráiban megfigyelhető díszes, lazán a csípőre eresztve viselt derékövek. Ilyen gazdagon díszített öv látható a budavári szoborlelet lovagfiguráján is.

Bár az első írott források a női ruházat díszítményeként említik a vitézkötést, maga az elnevezés arra utal, hogy azt a katonáskodó férfiak ruházatáról veszik át. A magyar férfiviselet egyes darabjai közül elsőként a süvegen és a mentén tűnik fel. A süveg vitézkötése – báró Apor Péter visszaemlékezései szerint⁴⁰ – a fejfedő leesését meggátolni hivatott dupla zsinórszál végén függött. A zsinórt, akár a múlt század közepéig a huszárcsákók biztosítózsínórszálaikat, a süveg jobb oldalához erősítették, majd a torok alatt egy mozgó gombbal rögzítették. A zsinórszálak övig lelógó másik végét díszítették a vitézkötéssel. Ez hasonló lehetett a századunk elejéig használt katonai csákók nagy, lapos, kerek, ún. *barátcsomós* fonataihoz.

A süveghez hasonlóan a mente is, akár a vállakra vetve, akár felöltve viselik, olyan szabad, azonnal szembeötülő felületet ad, mely szinte kínálja magát a díszítésre. Erre a királyi Magyarország területén a XVI–XVII. században nem vitézkötést, hanem széles paszományszalagokat és belőlük kiképzett gombhurokokat varrtak. Annak ellenére, hogy a vitézkötés legkorábbi említése Nyitra vármegyéhez köthető, mert Báthori Anna ingóságairól itt vették fel a jegyzőkönyvet, a korabeli ábrázolásokon a vitézkötés teljesen hiányzik. Erdélyi portrékon felfedezhető ábrázolása, valamint Apor Péter leírása alapján a viselettörténeti szakirodalom Erdélyben kialakult és a királyi Magyarországra onnét átkerült díszítménynek tartja a vitézkötést⁴¹. Ez azonban az erdélyi portrékon is csak a XVII. század második felében tűnik fel, s Apor sem tagadja a paszomány erdélyi használatát: „Abban az időben híre-helye sem vala az paszomántnak, hanem nagy híre vala még Pázmány Péternek, ezért, ha valakinek elérhető volt, hogy Pázmányt emlegeted vagy Pázmántot, az Szent István király hadi

vezérit. Ezen mentéjeken volt szövés, ki egy ujj szélyes, ki két ujj, ki három, azt oldalpecsenyének hitták, mindennek inkább proportionale (arányosan) vitézkötés az végin, aki arany-, aki ezüsfonalból, ki elegyesen, ki tiszta selyemből való volt, azt varratták sűrűn azon mentére.”⁴²

Az idézett szövegből kitűnik, hogy Apor nem a paszomány meglétét, hanem csak ilyen megnevezését tagadja. Ő szövésnek hívja, ami nem lehetett más, mint a paszományosok által szőtt szalag, más néven paszomány. Másutt ezt *galand* néven említi, megkülönböztetve a vitézkötések alapanyagául szolgáló zsinórtól: „Mind az urak, főnemesség az köntösököt sinór helyett galanddal szegették bé, az urak ezüstgalandban, az nemesek selyemgalandban, ez után kezdtek bogárhátú sujtásos ezüst-, aranyfonalból vagy tiszta selyemből zsinórozatni köntösöket.”⁴³ A *bogárhátú zsinór* a múlt század végéig készített, lapos zsinórfajta, mindkét oldalának mintázata egyforma, bonyolultabb minták kialakításánál kedvelték, mert akár színén, akár visszájára hajtva futott, egyenletes rajzolatú mintát adott. Aportól fent idézett részlet alapján elmondhatjuk, hogy az erdélyi urak is előbb a galandnak nevezett szalagot használták, s csak később tértek át a zsinórozásra.

Mi lehet az oka annak, hogy az Erdélybe rendszeresen bekerült török kaftánokról már korábban is jól ismert zsinórozást csak ilyen későn kezdték el alkalmazni. Talán valamilyen, a külsőségekben is megmutatkozó törökellenességet vélhetnénk benne felfedezni? Ebben az esetben viszont minden török, vagy annak tartott viseletelem átvételétől való merev elzárkózást várhatnánk, amit viszont nem igazol a keleti formákra épülő magyarruha ez időre tehető kialakulása. Ezt a ruhát ugyanis a nemzetközi közvélemény, például egy korabeli német szórólap, teljes egészében török eredetűnek tartja.⁴⁴ Ha a ruhák keleties szabását átvettük, miért tartózkodtunk jellegzetes díszítvényeik átvételétől, s ha korábban annyira mellőzött ékítmény volt, mi lehet az oka annak, hogy éppen akkor jön divatba, mikor a török világ végnapjait éli? A Habsburg-ellenes mozgalmakat támogató portával szemben megnyilvánuló rokonszenv külső jele lenne? Ha így van, miért viseli a császári udvar törökbarátsággal egyáltalán nem vádolható követe is magyar ruháin.⁴⁵ Nem valószínű, hogy a vitézkötés alkalmazásának ilyen politikai töltése lenne az adott korszakban. Az ok alighanem az lehet, hogy a magyar ízlésnek a korábbi zsinóros díszítő technika még nem felelt meg. A magyar díszítvényeken rendszerint megfigyelhető a tömörítésre való törekvés⁴⁶, a minta körülhatárolt, az alaptól élesen elkülönülő tömbökbe való összpontosítása. Erre utal Apor, amikor a vitézkötések sűrű felvarrásáról ír. A török kaftánok zsinórdíszítése erre alkalmatlan. Elég csak a Nakashane-ból, a szultán udvari műhelyéből származó, a budai várban 1994-ben kiállított selyemkaftánra gondolnunk. Ennek anyaga sárga és rózsaszín reciprok tulipán mintával szőtt selyem. A kaftán elejét sűrűn egymás alá varrott zsinórszálakból kiképzett sujtásgombolás fogja össze. A zsinórszálak összhangban az alapszövet színeivel, sárga és rózsaszín tarkázatúak. Végükön a kibontott selyemszálak szabadon lógnak, akár Don Juan D’Austria képmásán (VI. ábra). Bármilyen sűrűn is

varrták fel ezeket a zsinórpárokot, tarkázatuknak köszönhetően teljesen beleolvadnak az alap mintájába, csak egészen közelről lehet azokat észrevenni. A magyar ízlés ennél sokkal karakteresebb, az alaptól élesen elütő díszítményt kíván. Ez lehet az oka annak is, hogy az öltözködésben a tarka török anyagoknál jobban kedvelték az élénk, egyszínű kelméket. Ezek jobban kiemelik a rájuk dolgozott díszítmény rajzolatát, s az rajtuk nem mosódik úgy el, mint a mintás szöveteken. A tömörebb díszítmények kialakítására, az adott üres felületek teljes kitöltésére sokkal alkalmasabbak az ilyen szempontból dekoratívabb széles paszománycsíkok. A nagy felületeken szinte elvesző vékony zsinórszál csak akkor válik alkalmassá szerepének a betöltésére, ha azt széles, alakos csomókba fonják. Amikor ez megtörténik, kiszorítja a nyugat-európai mintára készült ruhadarabokon is gyakran alkalmazott, s ezért német díszítménynek tartott paszományt és azzal szemben sajátos magyar töltést kap.

Apor visszaemlékezései a vitézkötéses díszítmény két típusára engednek következtetni. Az egyik sajátos, átmeneti változat a zsinórból font vitézkötés és a paszomány között: „Ezen mentéjeken volt szövés... azt *oldalpecsenyének* hitták, mindennek inkább proporcionále vitézkötés az végin.”⁴⁷ A díszítmény oldalpecsenyének nevezett része tehát még szövés, azaz paszomány, de a végén már vitézkötésbe megy át. E leírással pontosan megegyező dolmányzsinórnak tartott darabok kerültek elő a tomaseváczy (Torontonál vm.) kincslelettel együtt a XVI–XVII. századra datált sírmellékletekben (IX. ábra). A mellzsinórzat eleje gombhurkot alkotó gömbzsinór, mely egy, az összeillesztést fedő süber takarásában széles paszományszalagban folytatódik. Ez a végén két ágra válva hármastélyos kötést képez, majd valószínű, hogy bojtban végződik. Alighanem ilyen paszományokat mutat be Radvánszky Béla, amikor egy 1627-es erdélyi árjegyzéket idéz: „Öreg felső ruhára való egy pár száras gombot arany fonállal gazdagon szőtett, a legöreget és szebbet vitézkötésest, arany fonalból csinált rojtját adjanak öt forintot.”⁴⁸ Vagyis, öreg felső ruhára, azaz mentére való száras gomb, melyen a szár az előző példán bemutatott paszománycsík, végén vitézkötéssel díszítve, annak végében pedig rojt, talán bojt van. Ezek az átmeneti formák tehát elég koraiak, már a XVII. század első évtizedeiben előfordulnak az írott forrásokban, de akár a XVI. században is megjelenhettek. Ilyen lehetett a Balassa Ilona hozományaként 1609 körül összeírt hosszú suba arany fonalból készített vitézkötéses gombja is.⁴⁹ Ruhára való felvarrásának módja tisztán kivehető Johann Rudolf Schmidt portai követ képmásán, akit mint a magyar király képviselőjét, nemzeti viseletben örökítettek meg. A követ mentéjének nagy, díszes gombjai széles paszománycsíkokban folytatódnak, ezek barátcsomóra emlékeztető, kör alakú vitézkötésekbe mennek át, majd a paszományokra merőlegesen lefelé lógó bojtban végződnek.⁵⁰

Az Apor által leírt vitézkötések másik fajtája a már teljesen zsinórból font változat: „...hanem minden cifraság a mentéjeken az vitézkötés..., némely csak egyes volt, némelyik hármastélyos végiben de azok már keskenyebbek voltak s kisebbek úgy voltak a mentéjekre varrva.”⁵¹

Az egyes vitézkötéses változatok értelmezése nem ütközik nehézségbe. Olyan nagy méretű darabok lehettek, amelyek például Kemény János erdélyi fejedelem 1661 után megfestett portréján láthatóak (XIII. ábra). Ezeket a fonatokat még a vastag zsinórok végeinek megcifrálásával alakították ki, ezért egyszerű fonásmenetű, nagy méretű darabok, négy-öt párnál nem is fér több a menték elejére. A hármás vitézkötéssel díszített változat alighanem olyan volt, mint a díszmagyar ruhák mentéjén ma is alkalmazott vitézkötések. Rajtuk a fonatsorban egy kis vitézkötést kerek fonat, majd egy újabb kis vitézkötést követ. Ezek, akár csak az Apor által leírtak, már olyan keskenyek, hogy belőlük akár kilenc-tizenegy pár is ráfér a mente elejére. Kezdetben ezek a fonatok is a hurok zsinórjából készülhettek, s a vastag zsinórt csak később váltja fel a három vékony szál. Ezt követően a fonat minták egyre bonyolultabbá válnak. Kedveltek a gyöngyös kötések is, melyekben a középső szálát felfűzött gyöngyök helyettesítik. Ilyenek láthatók a II. Rákóczi Ferencet nyolc éves korában megörökítő festményen.⁵² Radvánszky páncélingre (díszes férfi felső ing) való díszes vitézkötéseket említ, melyekben 12 szem gyöngy található.⁵³

A menték mellzsinórjairól a vitézkötés fokozatosan átkerül a háttarrást takaró zsinórok alsó végére, és a már nem felhasított menteujjak kézelőire. Ott a szoros fonat fokozatosan fellazul, mivel nagyobb kitöltendő felület áll rendelkezésére. A XVIII. század végére, nyugati mintára kialakult az ún. *magyar frakk* (mindig felöltve viselt, rövid, elől már be sem gombolható *kanca*-, vagy *Csokónai-mente*, alatta ujjatlan, mellényhez hasonló dolmány és szűk magyarnadrág). A *frakkmentének* nevezett béleletlen felső kabát elejét keskenyre szabták, hogy ne takarja el a mellényszerű dolmány díszítményeit. Ezek a keskeny mellrészek vizont már nem fért el a vitézkötés. Helyét átveszi a sűrűn, vízszintesen felvarrott zsinórszálakból kialakított ún. *szarufás zsinórzat*, mely a katonai viseleteken egészen a XIX. század közepéig megmarad, elég csak az 1848-as sorhuszárezredek mentéire gondolnunk. A vitézkötéses díszítés csak az 1830-as évek elején, a menték, a nemzetközi divat változásával összhangban történő ismételt meghosszabbodása után tér vissza azok mellrészére.

A mentékkal szemben az alattuk viselt dolmányokat a XVI. században nem díszítették vitézkötéssel, vagy paszományozással. A korabeli képeken csupán gomblyukba gombolt, vagy rojtos végű zsinórhurokba akasztott, rövid szárú gombokkal díszítették a dolmányokat. A sárospataki kriptából előkerült, a XVI. század második feléből származó dolmányokon még ennyi díszítés sem látható. A zsinórhurok végét a dolmány anyagán kiképzett lyukon át visszavezették annak fonádjára és ott dolgozták el.⁵⁴ Gyakorlatilag nincs is értelme a gazdagabb díszítésnek, mivel az állandóan a vállakra vetve, vagy felöltve viselt menték csupán egy keskeny sávot hagytak szabadon a dolmány közepén, s ezt a rövid zsinórhurok is kitöltötték, a hosszabb díszítményeket vizont eltakarta volna a rájuk boruló mente. A dolmány hátát hasonló okból nem díszítették, a kézelőn pedig egy másik díszítmény, az ún. *kutyafül* (a ruha ujjának kézfejre boruló, de visszahajtvá viselt nyúlványa) ékítette.

A dolmány zsinórzata – megfigyelésem szerint – akkor változik meg, amikor a magyar katonaság a XVII. század elején abbahagyja a pajzs használatát. Ez vonja maga után a mente viselési módjának megváltozását is. Amíg ugyanis pajzsot használ a lovas, a mente csak felöltve viselhető, nem célszerű a vállakra vetni, mivel így mind a kardot tartó jobb kezét, mind a pajzsot fogó bal kezét akadályozza szabad mozgásban. Amíg használatban van a pajzs, a mentét panyókásan a bal vállon viselni nem érdemes, mert bár így a jobb karnak szabad mozgást enged, a pajzs használatát továbbra is akadályozza. Amikor azonban a pajzs kikerül a huszár fegyvertárból, védtelenné válik a bal oldala. A lovas ugyanis kardját jobb kezében tartva nehezebben tudja háritani a bal oldalról jövő vágásokat. Nem véletlen, hogy valamennyi lovassági oktatókönyv a lovasnak balról, mint nehezebben védhető oldaláról való megtámadását szorgalmazza, s csataképeken is gyakran ábrázolják ezt a felállást. A sebezhetővé vált bal oldal, a kantárszárakat tartó bal kéz viszonylagos védelmére kezdik a mentét a bal oldalon, panyókára vetve viselni, mivel az zsinórzatának, anyagának és vastag szőrmebélésének köszönhetően valamit felfog a rá irányzott vágásokból. A mente félrecsúsztatásával láthatóvá válik a dolmány addig takart jobb oldala. Ezt a szabaddá vált üres felületet kezdik el fokozatosan beborítani a megnyúló gombszárak. A dolmány mellzsinórzatának növekedésében szerepet játszhat az is, hogy a mente panyókára vetésével felborul a ruha zsinórzatára addig jellemző egyensúly. A teljes díszített felület a bal oldalra tolódik el, ezzel pedig aránytalanúvá válik az összkép. Valószínűleg ezeknek a bal oldalon összpontosuló díszítményeknek ellensúlyozására való törekvés is közrejátszott abban, hogy a dolmányok elejét is gazdagabban díszítették, méghozzá lehetőleg a mente zsinórzatához hasonló fonatokkal. Ellenkező irányú folyamat játszódik le például a XIX. század végén, amikor a díszmagyarok mentéit újra felöltve kezdik viselni, azok ugyanis ismét csak egy keskeny sávot hagynak szabadon a dolmány mellrészéből. A díszítés azonnal követi ezt a változást: a takarásba került vitézkötéseket elhagyják, és a szabad sáv kitöltésére önmagában is alkalmas, rövid zsinórgombolókat alkalmaztak. A mente panyókára vetése már a XVII. század elején bekövetkezhetett, Radvánszky ugyanis már 1627-ből említ olyan dolmányra való gombokat, melyek szárainak végét a mentééhez hasonló, velük együtt felsorolt vitézkötés és rojt díszíti.⁵⁵ Mivel ugyanabban az árszabásban fordulnak elő, már ekkor szokásban lehetett a panyókára vetett mente és a dolmány egyöntetű díszítése. A dolmány mellzsinórzatának további fejlődése gyakorlatilag megegyezik a mentéével. A szarufás zsinórzat a magyar frakk mellényszabású dolmányairól is kiszorítja a vitézkötést, ami ezekre is csak az 1830-as években, a hosszú *Attila-dolmány*, a későbbi *atilla* megjelentével tér vissza fokozatosan. Kialakulnak sajátos átmeneti formák is. Ilyen Spóner Pál,⁵⁶ Szepes vármegye szolgabírájának atillája, melyet még a kurta dolmányra jellemző sűrű, szarufás zsinórzat borít. A dolmányujjak vitézkötéses díszítése akkor kezdődik, amikor a magyar frakk ujjatlan dolmányait a XIX. század elején felváltják a szintén rövid, de már ujjakkal ellátott *Spencer-dolmányok*.

A férfi ruhadarabok közül legkésőbb a nadrágon jelenik meg a vitézkötés. Radvánszky Béla az említett 1627-es árjegyzékekre hivatkozva azt feltételezi, hogy a bennük szereplő nadrágzsinór a XIX. századihoz hasonló vitézkötés lehetett: „Ha zsinórozott akkor az a lebentyű (a magyarnadrág ellenzője) mellett kettősen futott alá, és a combokon alakos csomóban, az ún. vitézkötésben végződött.”⁵⁷ Ezt azonban mind a fennmaradt korabeli darabok, mind az egykorú ábrázolások cáfolni látszanak. A XVI–XVII. századi hosszú dolmányok ugyanis még teljesen eltakarják a nadrág comb részét, melyre később majd a vitézkötés kerül. Amíg takarásban vannak, nem érdemes azokat kicifrázni, mivel a díszítmény nem látható. A Radvánszky által említettek inkább a sárospataki kriptából előkerült nadrágzsinórokhoz hasonló darabok lehetnek: elől a nadrág két függőleges hasítékának szélét szegték be selyempánttal és vékony gyapjúzsinórral. Ez azonban nem képez vitézkötéses fonatot a combon, csupán az anyag széleit takaró, azt a kirojtozódástól védő borításról van szó. A nadrágok comb részét csak akkor kezdik el díszíteni, amikor a dolmányok megrövidülésével talán már a XVIII. század elején láthatóvá válnak a combok. Itt is a horror vacui hatott. A század elején csupán a hasíték mellé varrott zsinórszál kezd el vastagodni, gyakran széles paszománnyal helyettesítik, melyet még alul csúcsban összefutó végén vékony, zsinórból font mintával kereteznek (XII. ábra). Megjelenik a comb lefelé keskenyedő formájához alkalmazkodó hármas karika, aminek a középső hurká a térd irányába fokozatosan megnyúlik. Egyes kutatók ezt a hármas karikát tekintik a nadrágon alkalmazott vitézkötés közvetlen elődjének.⁵⁸ A hármas karika valóban kiválóan alkalmas a comb felületének kitöltésére, csak hogy már ezzel egy időben feltűnik a vitézkötés is. A huszáregyenruhák az 1767-es öltözködési szabályzat rendszeresíti a vitézkötést.⁵⁹ Lehetséges, hogy ennek rajzolata már a klasszikus fonat (I/3. ábra), de egy szolgálaton kívüli huszártisztet 1740–65 között ábrázoló képen a nadrág comb részét még nem ez, hanem öt karikába rendezett, fonatlan zsinór díszíti. A század kilencvenes éveiben azonban az egyenruhákon már ott van a nagyméretű, valóban vitézkötésnek nevezhető zsinórfonot, ilyen látható például Esterházy Miklós kék, huszártisztai egyenruháján.⁶⁰ A civil ruhák nadrágjain a hetvenes években jelenik meg a vitézkötés. Ezek azonban a kitöltendő felülethez képest aránytalanul kis méretűek, bennük a szálak szorosan behúzódtak, ami arra enged következtetni, hogy mégsem a nagy, lazán elrendezett zsinórszálakból kialakított hármas karikából alakultak ki, hanem a mintát készen vehették át a dolmányok és menték mellzsinórzatairól. Ez a minta pedig nem annyira a hármas karikából ered. Kezdetben folyamatos mintasorként alkalmazva (például az 1450-es női zsinórvön) két huroksor összecsúsztatásával is kialakítható (XIV. ábra). Az eredeti környezetéből kiragadott minta kis méretű, mivel sűrűn egymás alá többet varrnak a díszítendő felületre. Az új helyén, önmagában használva kezdetben megtartja eredeti formáját, majd alkalmazkodik a nagyobb felülethez, ezért a fonat mérete megnő, benne a szálak ritkábban fonottak. A polgári ruhák is körülbelül a kilencvenes évekre éri el végső formáját.

A férfi ruhák mellett a női ruháknak is már a kezdetektől fogva kedvelt díszítményei a vitézkötések. A nagyobb méretű változatok, a férfi ruhákon alkalmazotthoz hasonlóan, csak a XVII. század elején jelennek meg. Ilyen volt a Wesselényi Ilona subájára „két rend arany fonalból” készített vitézkötés, melyet 1609-ben kapott hozománya részeként írtak össze.⁶¹ A század végén, 1688-ban Divék Ujfalussy Klára kap egy violaszínű mentécskét, melyre a korabeli férfi ruhákhoz hasonlóan „ezüst fonalból csinált vitéz kötés formára gomb és zsinór” varratott.⁶²

A legkorábbi, 1541-ből vitézkötések főleg ingvállra, övre és főkötőre készültek.⁶³ Valamennyi csak kis méretű darab lehetett, az ingvállakat összefogó hurok végén, vagy önállóan alkalmazva például az öv díszítésére szolgált. Mivel valamennyi vékony zsinórból készült, a menték és más egyéb felső ruhák díszítésére ekkor még alkalmatlanok.

Vajon önálló fejlődés eredményeként alakultak ki ezek a díszítmények, vagy valamely más nemzettől már készen vette át a magyar viselet? Egyik lehetőséget sem lehet teljes bizonyossággal kizárni. A török kaftánok zsinórzatát nem lehet a magyar vitézkötés előzményének tekintni, mivel azokon nem található meg a zsinórvégek fonatos díszítménye. Radvánszky Béla ugyan említi vitézkötésekkel díszített kaftánt, de azt szerinte is azért látták el ezzel a díszítménnyel, hogy háttérbe szorítsa török eredetét, és magyaros jelleget kölcsönözzön neki.⁶⁴ Valószínűtlennek tekinthetjük tehát a vitézkötés török eredetét annak ellenére, hogy a zsinóros díszítés más formái keleti eredetűek. Nyugat-európai ruhákon azonban már jóval a magyarországi alkalmazás előtt megjelennek a későbbi magyar fonatdíszekkel azonos mintájú vitézkötések. Antonio Boccardi portréján ilyen, a magyar zsidókötésre emlékeztető, somgombos fonatok, gyakorlatilag kész vitézkötéses gombolók zárják a ruha elejét. Egyes fonatminták olasz eredete még a XVIII. században is tovább él. 1759-ben a kecskeméti vásáron egy Debrecenből jött vásári szabó portékái közül elloptak egy „Rökás Páduai fonatos rántczra valós” mentét.⁶⁵ Ennek a hátán, a derék alatt beráncolt részét díszíthette az olasz eredetű fonat.

Európában nemcsak ruhákon, hanem bútorokon is feltűnik a vitézkötés. A XVII. század elején készült spanyol festményeken figyelhető meg az asztalról lelógó terítő széleit összefogó, sarkonként négy-négy pár, az Apor által leírt mellzsinórzatokkal teljesen megegyező kivitelű gomboló. Ezek három, egy nagyobb és az azt körülfogó két kisebb vitézkötésből állnak. A magyar ún. rostélyos vitézkötéssel azonos mintázatú fonatok tartják a terítőt El Greco „A szent Ildefons” című 1603–1605 között festett képén (X. ábra). Velazquez Baltasar Carlost megörökítő festményén pedig a magyar, ún. *talpas vitézkötés* talpához hasonló fonat látható (XI. ábra). Ezeket a fonatdíszeket egy, a gombkötőkével rokon szakma, a *bútorpaszományosok* képviselői gyártották. Magyarországon is dolgoztak, nálunk *német gombkötőknek* nevezett paszományosok. Zrínyi Ilona például 1682-ben arra kéri Szírmai Miklóst, hogy az német gombkötőjét, vagy zsinórverőjét küldje el hozzá.⁶⁶ Zrínyi Ilona 1710-ben leltározott,

Munkácson hátrahagyott javai között szerepel egy sor szuperláthoz (függöny) való fényes vitézkötés is.⁶⁷

A korabeli, nyugat-európai fonatos zsinórminták tehát nálunk sem ismeretlenek, sőt alighanem széles körben elterjedtek. A magyar vitézkötés – úgy tűnik – nem önállóan alakult ki. A zsinórból font vitézkötéses gombolók tőlünk nyugatra már a XVI. század legelején megtalálhatóak, nálunk viszont csak a XVII. század végén jönnek divatba. De még ha idegen eredetű is, a magyar viseletnek azt minden más nemzet öltözékétől olyannyira megkülönböztető jellegzetes díszítményévé válik, hogy anélkül a közvélemény elképzelni sem tudja a magyar ruhát.

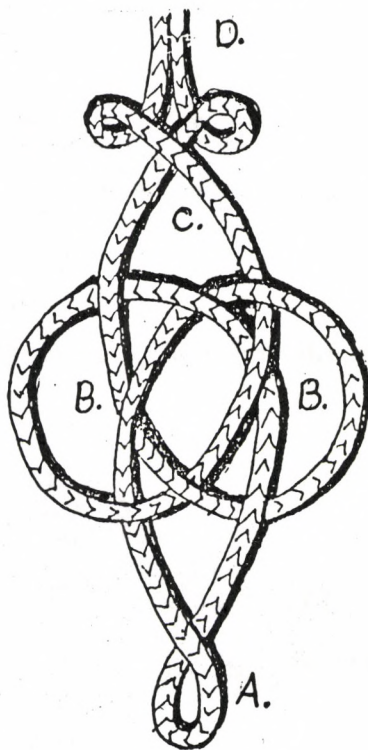
ÁBRÁK JEGYZÉKE

1/1. Vonaldísz, ún. nyolcas

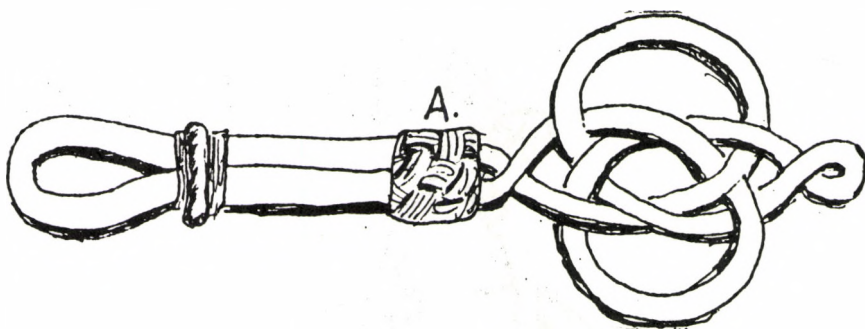
I/2. Bokorkötés a Magyar Díszítőművészet 1914/3. száma alapján

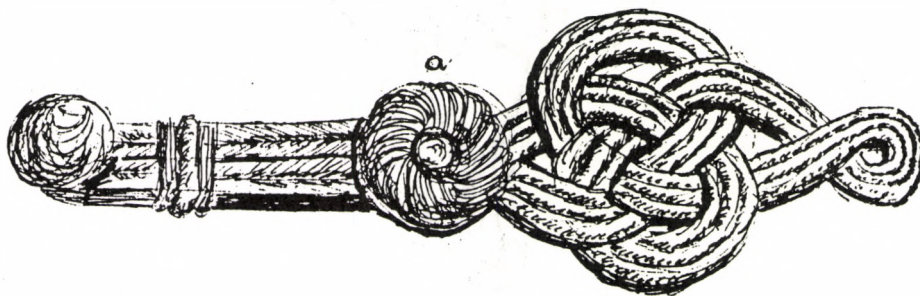
I/3. Nadrág vitézkötése, ún. kis vitézkötés és annak részei

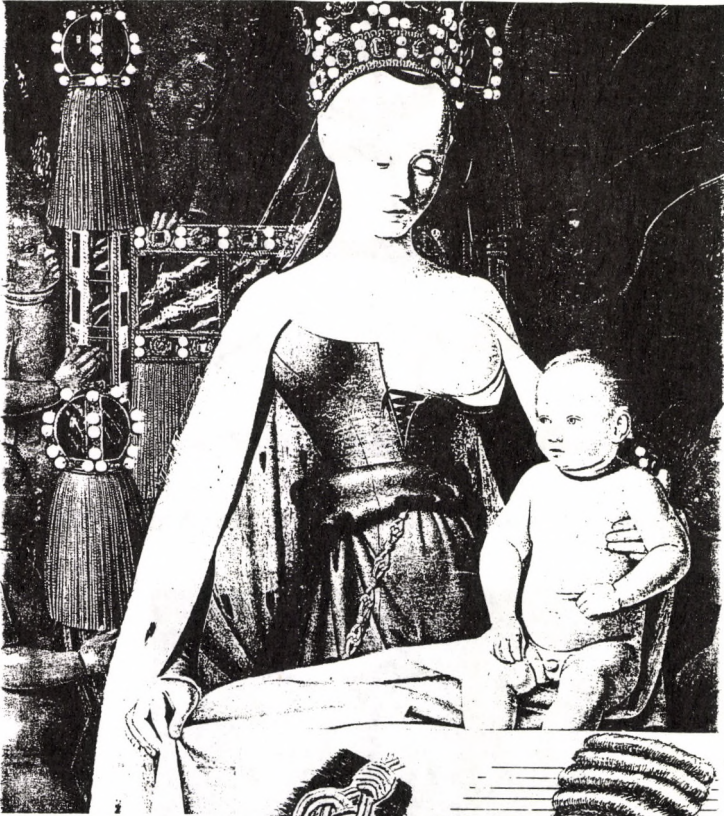
II. Arab szőnyegporoló rajza Brody Johansen: *Ember és művészet*
Bp. 1965. 113. közölt ábra alapján.

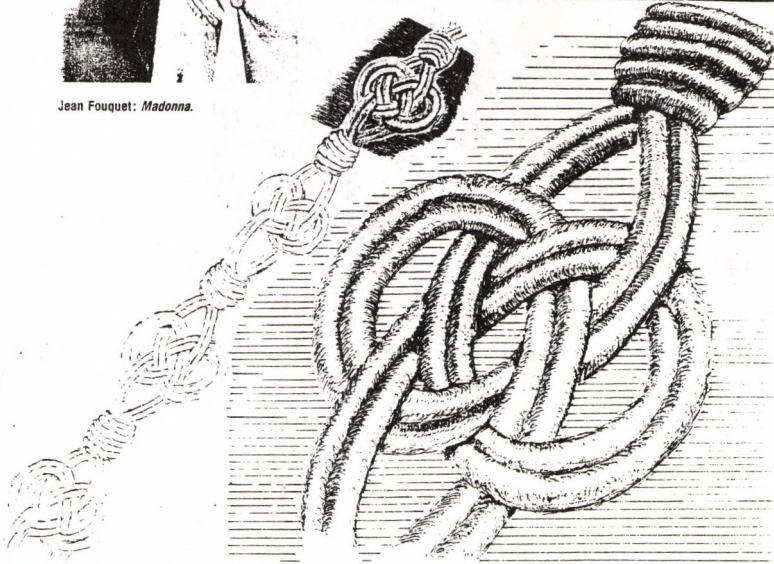
III. Gombház sűberrel és kis vitézkötéssel díszítve

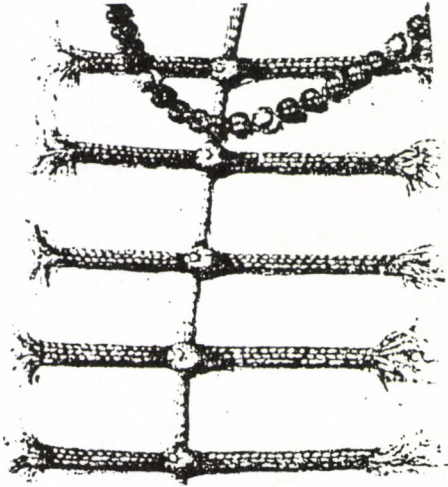
IV. Gombszár galambkosárral és behúzott fonattal díszítve

Jean Fouquet: *Madonna*.

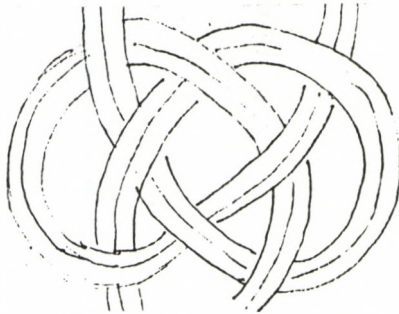
V. Jean Fouquet: Madonna, In: Lajta Edit: Korai francia festészet, Bp. 1973. 33. kép.

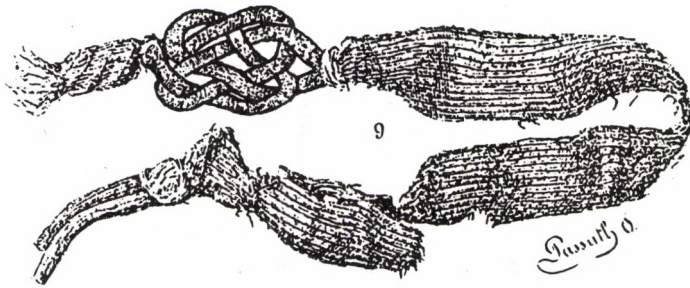
VI. Don Juan D'Austria képmása, részlet, In: Krakkó Múzeumai, Bp. 1978. 105. kép.

VII. Josephine-csomó, In: Fűrgő Ujjak 1981/12. 21.

VIII. Georgione: Antonio Boccardi (részlet), In: A Szépművészeti Múzeum, Bp. 1978.

XIII. TOMASEVÁCI KINCS.

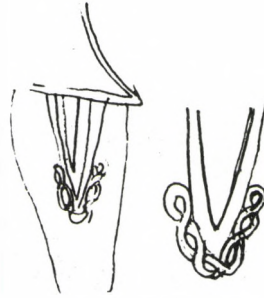
IX. Tomaseváci kincs mellzsinórzata, In: Archeológiai Értesítő, 1894. 187.

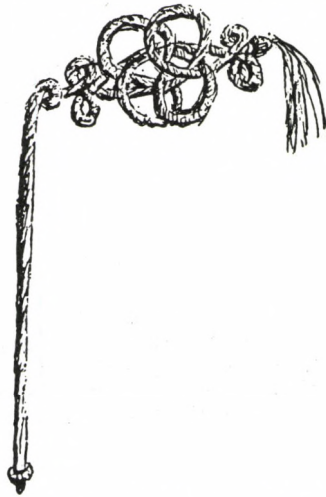
X. Terítő zsinórgombolója El Greco: A szent Ildefons képe alapján, In: Carl Radet: El Greco, 34. kép.

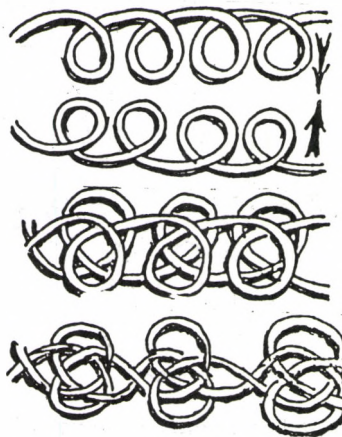
XI. Terítő zsinórgombolója Velazquez: Baltasar Carlos herceg c. képe alapján In: Xavier De Salas: Velazquez, 32. kép.

XII. Nadrágszinórzat rajzolata gr. Károlyi József 1770-es állóképe alapján
In: Főúri ősgalériák, családi képtárak (Kiállítási katalógus) 1988, 55. kép.

XIII. Kemény János mente-vitézkötésének rajzolata Uo. 51. kép.

XIV. A kis vitézkötés két huroksorból való, feltételezett, kialakulása

JEGYZETEK

1. *Széchenyi István*: A kelet népe, Bp. 1905. 2. 219.
2. *Vadonné Perényi Irén*: Magyarosan, divatosan, Bp. 1939. 4.
3. *Magyar Iparművészet*, 1936. 71.
4. *Csernák Anna*: Mi a magyar viselet, In: *Hadak útja*, 1928/3–4. 63.
5. *Mihalik Gyula*: Magyar viselet és divat, In: *Díszítő Művészet*, 1916–17/4. 56.
6. Lásd a 2. jegyzetet
7. Magyar ízlés, nemes egyszerűség, In: *Magyar Asszony*, 1933 12/1. 506.
8. *Edvi Illés Panni*: Egy két szó az egyenruhákról, In: *Muskáтли*, 1936. 115.
9. *Ludas Matyi*, 1956. május 3.
10. *Honderú*, 1843. I. évf. II. félév 25.
11. *Ignotus Pál*: Népiség és új humanizmus, In: *A népi-urbánus vita dokumentumai*, 1932–34. Bp. 1990. 279. l.
12. „Vitézkötés a klottgatyán” *Kurir*, 1992. május 21. 1. *Végh Alpár Sándor*: Zsinóros vagy cigány tempó? *Pesti Hírlap*, 1994. március 5–6. 13.
13. *Undi Mária*: Magyar vonaldíszítés, metéléses síkformák és a zsinórozás (Bevezetés), Bp. é.n.
14. *Soltész István*: El kell menni katonának, Bp. 1981. 87.
15. *Szabó Gyuláné, Barcza Ilona*: Paszományos- és gombkötő munkák ismertetése. Kézirat 36. Déri Múzeum.
16. *Kovács Margit*: A magyar divat. *Ország Világ*, 1989. tavaszi magazin, 47.
17. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században, Bp. 1986. I. 56.
18. Uo. 44.
19. Az első gombkötő céh megalakulását (Kőszeg) N. Bartha Károly 1438-ra teszi a debreceni Déri Múzeum évkönyvében megjelent tanulmányában. Debrecen, 1971. 253.
20. A Történeti Etimológiai szótár megfelelő szócikke.
21. Uo.
22. *Cs. Sebestyén Károly*: A gomb és gombház. In: *Népünk és nyelvünk* 8. évf. 2. sz.
23. „Ki volna az a vad szittya... ki... a bőr gombolók helyett üstgombokat (ezüst), a bőrkötők helyett poszomántokat nem készíthetne” *Zákál György* 1818. Idézi *Dömötör Sándor*: *Az Őrség*.
24. *Emerich Schaffen*: *Kunst der Langobarden*, Jena, 64.
25. *Heil Olga*: *Holbein*, Bp. 1962. 39. kép.
26. *Jean Cluet*: I. Ferenc portréja, In: *A Louvre képtára*, Bp. 1962. 98. kép.
27. *Nyári Albert*: *A modenai Hyppolit-codexek*, Századok, 1872. 369.
28. *H. Takács Marian*: *Tiziano*, Bp. 1977. 47. kép.
29. *Szamota István*: *Magyar oklevélszótár*, Bp. 1902.
30. *Középkori okleveleink 1541-ig*, Bp. 1991. 579–586.
31. *Dercsényi Dezső*: *Nagy Lajos és kora*, Bp. 1990. 41. *Zolnay Lajos*: *Az elátkozott Buda*, Buda aranykora, Bp. 1982. 439.
32. *Pór Antal*: *Tóth Lőrincz a királyi tábornokok és zászlótartók mestere*. Századok, 1891. 347–377.
33. *Chronica Hungarorum Impressae Budae*, 1473.

34. *Nodularius Hungaricus*. In: *Barthal Antal*: Glossarium mediae et infimiae latinitatis Regni Hungariae Budapestini MCMI. 1687 Decem paria nodorum vulgo vitez kötes dicta ex scophio. In: *Szamota* i.m.
35. *Vergilius*: Aeneis XII. 941–942. Lipsae Teubnerini MCMXXXVIII.
36. *Barthal* i.m.
37. *Gerhard Förster – Peter Hoch – Reinhold Müller*: Uniformen europaisen Armenen, Berlin, 1978. 283.
38. A Képes Krónika hasonmás kiadása, Bp. 1964. 1. és 5.
39. *Zolnay*: i.m.
40. *Apor Péter*: Metamorphosis Transylvaniae In: Magyar remekírók a XVI–XVIII. században Bp. 613–615.
41. *László Emőke*: A magyar nemzeti viselet a családi arcképek tükrében. Kiállítási katalógus. 1988. 37.
42. *Apor*: i.m. 616.
43. Uo. 617–618.
44. Régiségek könyve. Bp. 1983. 353.
45. *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen, Bp. 1986. 51. kép.
46. *Fáy Aladár*: A magyar nép díszítőösztone, Bp. é.n. 82–84.
47. *Apor*: i.m. 616
48. *Radvánszky*: i.m. 70.
49. Régi magyar öltözködés, Bp. 1988. 294.
50. Lásd: 45. jegyzet
51. *Apor*: i.m. 616.
52. Lásd: 41. jegyzet
53. *Radvánszky*: i.m. 40.
54. *V. Ember Mária*: XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptából, Folia Archeologia XIX. 1968. 155.
55. *Radvánszky*: i.m. 61.
56. *Höllrigl József*: Régi magyar ruhák, Bp. 1938.
57. *Radvánszky*: i.m. 56.
58. Lásd: 14. jegyzet 89.
59. *Ajtay – Péczeli – Reé*: A magyar huszár. Bp. 1936. 162.
60. Uo.
61. Lásd: 49. jegyzet 293.
62. Uo. 313.
63. Lásd: 30. jegyzet.
64. *Radvánszky*: i.m. 76.
65. *Papp László*: A kecskeméti viselet múltja. Néprajzi Értesítő, 1930. 22.
66. *Radvánszky*: i.m. 61.
67. Uo. 27.

Tamás Hajdú:

„VITÉZKÖTÉS”

The Hungarian national dress, the „Hungarian costume” (magyarruha) was formed in the 16th – 17th centuries. Its characteristic ornaments were the braids, „vitézkötések”. Braiding was used for decorating clothes till the 1860’s, after which Western European civilian dress came into fashion. In everyday Hungarian all braids are called „vitézkötés”, and we can come across inappropriate terminology in the literature too. The author philologically analyses written records, examines contemporary portrayals, and puts „vitézkötés” into its correct place among various kinds of braids. He also enumerates the external effects which played a decisive role in the formation of the national Hungarian costume.

Völgyesi Zoltán:

EGY 1956-OS ANTISZEMITA MEGMOZDULÁS TÖRTÉNETI HÁTTERÉHEZ

A visszaemlékezők és történeti elemzők szerint az 1956-os forradalom időszakában antiszemita jelenségek legfeljebb periférikusan fordultak elő, zsidóellenes atrocitásra pedig legfeljebb az ország keleti régiójában – s ott is csak elvétve – kerülhetett sor. A rendszerváltás óta a kérdéssel több cikk és tanulmány is foglalkozott, hiányoznak viszont az olyan vizsgálatok, amelyek feltárják a jelenségek történeti hátterét és kiváltó okait egy adott helyi társadalomra vonatkozó kutatás alapján.¹ Az alábbiakban erre teszek kísérletet Hajdúnánás kapcsán. Vizsgálom a zsidók helyzetét és az antiszemitizmus főbb motívumait 1945 előtt és után, s részletesebben érintem a vészorszakot közvetlenül követő időt, amikor azok a vélt és valós konfliktusok keletkeztek, amelyek a helyi közvéleményben „zsidó bosszú” alakjában csapódtak le, s a későbbi megmozdulások kirobbanásában meghatározó szerepet játszottak. A vizsgálat fontosságát növeli az a körülmény, hogy az eddigi adatok alapján úgy tűnik, 1956-ban Hajdúnánáson voltak a leg súlyosabb zsidóellenes megmozdulások.²

Zsidók és a zsidóellenesség a hajdúváros társadalmában 1944/45 előtt

Hajdúnánáson a zsidóságnak a háború előtt jelentős gazdasági szerepe volt, s a hajdúvárosok közül itt élt a legnagyobb létszámú zsidó közösség. Az 1941-es népszámlálás idején 1080-an vallották magukat izraelitának, a lakosság 5,75%-a (Mivel ekkor már megkezdődött a férfiak behívása munkaszolgálatra, a bevonultakkal együtt 1100 körül lehetett a számuk).³ Össznépességen belüli arányuk lényegesen, 2–3%-al magasabb volt mint a többi hajdúvárosban.

A zsidó vallásúak száma és aránya a hajdúvárosokban 1941-ben:⁴

	a zsidó vallásúak		össznépesség
	száma	aránya	
Hajdúnánás	1080	5,8%	18770
Hajdúböszörmény	934	3,1%	30409
Hajdúszoboszló	490	2,8%	17631
Hajdúhadház	471	3,8%	12450
Hajdúdorog	321	2,7%	11779

A zsidók első csoportjai a XIX. század elején jelentek meg Hajdúnánáson. 1825-ben már húsz család élt a városban, s az első zsinagóga is felépült. Bár a földtulajdonokra és privilégizált helyzetükre féltékeny hajdú-utódok, a főként középirtokosokból álló református gazdaelit tagjai gyanakvóan tekintettek a zsidókra, a „Nemes Város” pénzügyi megfontolásokból engedélyezte betelepülésüket. 1848-ig a családok száma 588-ra nőtt, majd gyorsan emelkedett. 1880-ban már 798 volt a zsidók létszáma, s 1877-től elemi iskolát tartottak fenn.⁵ Ekkor már meghatározó szerepet játszottak a város kereskedelmi életében, s ezen pozícióikat a zsidótörvényekig megőrizték.

A hitközség ortodox felfogású volt és szigorú hagyományőrző irányzatot követett. Ebbe az irányba tolták a beköltöző haszid zsidók is, akik külön imaházat hoztak létre.⁶ A keleties viseletű, kaftános, srámlis, hosszú pájeszú zsidók megszokott látványt jelentettek Nánáson, de egyben ki is voltak téve a zsidóellenes előítéletekben nevelkedett egyszerű nép csúfolódó-gúnyolódó megjegyzéseinek.⁷

Az eltérő vallásból és szokásrendszerből fakadó előítéletekre és ellenérzésekre épített az 1880-as évek elején felbukkanó politikai antiszemitizmus. Ónody Géza, a kerület országgyűlési képviselője járt élen a zsidókkal szembeni hangulatkeltésben. Ő volt a hírhedt tiszaezlári vérvádper kiobbantója is: 1882. március 23-én bejelentette a képviselőházban Solymosi Eszter eltűnését, rituális gyilkossággal vádolva meg az eszlári zsidókat.⁸ Zsidógyűlölete bizonyára összefügg azzal, hogy 841 holdas tiszaezlári földbirtokát adósságai miatt el kellett adnia, s az a zsidó hitelezők tulajdonába került. Ónodyt viszont meghagyták mint bérlőt a volt uradalmán, s így továbbra is megőrizte a befolyását a környéken. 1881-ben függetlenségi programmal választották meg a hajdúnánási kerület képviselőjévé, majd 1883-ban az Istóczy Győző-féle Országos Antiszemita Párt egyik alapító tagja lett.⁹ Ugyanabban az évben könyvet jelentetett meg, melyben

rituális gyilkosságok sokaságát írta a „zsidó faj” rovására, s részletesen foglalkozott a tisztaeszlári esettel is, a vérdózat megtörténtét bizonygatva.¹⁰

A vérváddal kapcsolatos archaikus néphit valószínűleg már korábban is ismert volt a környéken, s feltehetően a cselédlány eltűnésekor terjedni kezdő szóbeszéd adta Ónodynak az ötletet, hogy a helyi ügyet országos hisztériává lehet fokozni.¹¹ Antiszemita propagandája a vérvádperben hozott felmentő ítélet ellenére sem maradt hatás nélkül választókerületében: 1884-ben az antiszemita párt itt szerezte tizenhét mandátumának egyikét. A választási kampány során keltett zsidóellenes hangulat erősségét bizonyítja, hogy a hajdúnánási zsidók hozzávetőleg 20%-a beköltözött ekkor Debrecenbe.¹² Ónodyt 1887-ben újraszavaztatták, s mivel 1881-től 1892-ig látta el Hajdúnánás képviselőjét, ez idő alatt bőven volt alkalma antiszemita nézetei terjesztésére. E nézetek visszhangra leltek a helyi tisztviselői rétegben és a gazdatársadalomban is, amit tanúsítanak a választási eredmények.¹³

Új viszonylatok jelentek meg a nánási zsidók és keresztények kapcsolatában a századfordulón, amikor ügyes kereskedők a hitelügyletek mellett már ipari vállalkozásokat is folytattak. Ecetgyárat ugyan már 1874-ben alapítottak, de döntő változás azzal következett be, hogy az 1890-es évektől a korábbi háziiparból megszervezték a szalmakalapgyártást.¹⁴ A fokozatosan felfutó termelés egyre több munkaerőt igényelt, létrehozva a tőkés-munkavállaló viszonyt zsidók és keresztények között. A legnagyobb, a Sohler-féle üzem 1913-ban már 125 embernek adott állandó munkát, de ezenkívül 31 kisebb üzem is működött, összesen ugyanannyi munkással.¹⁵ Mivel a szalmafonás idényjellegű tevékenység volt és a szalmaipar munkafolyamatainak csak egy részét lehetett gépesíteni, nagyszabású bedolgozóra és idénymunkásra volt szükség. A Sohler-cég közel másfél ezer külső munkást alkalmazott, a 32 üzem pedig együttvéve mintegy háromezret, zömmel kalapkötő és kalapvarró parasztasszonyokat.

A település gazdasági életét főként búza- és tengeri termesztésen alapuló extenzív mezőgazdaság jellemezte, lakosságának több mint 70%-át az agrárnépesség tette ki, s ez az arány fennmaradt egészen az 1950-es évekig. A nagyméretű munkaerő-túlkínálat leszorította a napszámot, s ez a szalmaiparban is éreztette a hatását. A földműves és a napszámos családok nőtagjai – más kereseti lehetőség nem lévén – alacsony bérért dolgoztak a zsidó vállalkozók részére, akik ráadásul válogattak az ügyes kezű asszonyok közül és csak a legjobb minőségű árut vették át tőlük.¹⁶

Míg az 1880-as években az Ónody-féle politikai propaganda szította fel a paraszti antiszemitizmust, a századelőn már a munkaadótól függés is erősíthette. 1911-ben kettős vérvádra került sor: előbb tavasszal, a húsvét előtti napokban, majd szeptemberben vádoltak meg egy zsidó kereskedőt keresztény gyereken elkövetett gyilkossággal.¹⁷ Bár a hamis vádak mindkét esetben hamar szertefoszlottak, a szegény, iskolázatlan népesség körében elterjedt primitív hiedelem 1937-ben is újabb eset kapcsán manifesztálódott. Ekkor a már négy napja keringő vérvád-mese lázas nyugtalanságot okozott a városban, s csak azután

maradt abba, hogy a gazdag nánási borkereskedő, Gottdiener Sámuel özvegye, saját költségén két nyomozót fogadott Budapestről. Érdekes módon alighogy megjelentek ezek, az eltűntnek hitt leány is azonnal előkerült egy tanyáról, ahova cselédnek szegődött. Az ügy kapcsán a „feledékeny” apa mellett felelőség terheli a helyi rendőrséget és a közigazgatást is, amely napokig nem szállt szembe a veszedelmes híresztelésekkel, illetve az azok nyomán terjedő, zsidókat fenyegető hangulattal.¹⁸

Az 1930-as években Hajdúnánáson is fellépő nyilaskeresztes és nemzeti szocialista mozgalmaknak nem sikerült tömegbázisra szert tenniük. Viszont a város 1937-ben megválasztott képviselője, dr. Benkő Géza, a Magyar Élet Pártjának jobboldali szárnyához tartozott, akárcsak ifj. Berencsy Géza, a kormánypárt nánási elnöke.¹⁹ Az ő nézeteiket visszhangozta a '30-as évek végétől a Hajdúnánási Újság is, amelynek politikai cikkei egyre élesebben követelték a zsidókérdés megoldását. A lap a zsidóságot okolta a „keresztény magyar életet megfertőző” káros jelenségek miatt, az ő művüknek tulajdonította a fekete piacot, az árdrágítást, az áruelrejtést, a rémhírterjesztést, s már 1941-ben felvette internálásukat.²⁰ Ettől kezdve a nánási zsidók az átlagosnál is több zaklatásnak voltak kitéve, amiben szerepet játszhatott, hogy Pénzes Mihály polgármester, akinek zsidó származású volt a felesége, nem mert határozottabban fellépni a helyi antiszemitákkal szemben. Miután 1944. május 31-én itt is elkészült a gettó, a Hajdúnánási Újság tudósításában kirívó hangnemben helyeselte a zsidók elkülönítésére vonatkozó intézkedéseket. „A sárga csillagosok eltűntek városunk utcáiról, velük együtt egyszerre el kell tűnni annak a bomlasztó szellemnek, amit ők képviseltek.”²²

*

A helyi gettóból több mint ezer zsidót szállítottak el. Egy részüket Auschwitzba vitték és elpusztították, míg kisebb csoportjuk a Bécs melletti Strasshoffban és más ausztriai táborokban túlélte a holocaustot.²³ A munkaszolgálatosok és a deportáltak közül átlagban csak minden ötödik tért vissza Hajdúnánásra, összesen kb. 220 fő. Néhányan már ekkor a kivándorlás mellett döntöttek, mint például a hitközség utolsó rabbija, Halpert Salamon, aki az USA-ban telepedett le. Az 1946-os adatok szerint már csak 206 zsidó élt a városban, az összlakosságának mindössze 1,1%-a.²⁴ A munkaszolgálatosok első csoportja 1944 novemberében-decemberében érkezett haza, a többség viszont csak hónapokkal később. A visszatért vidéki zsidókat sem fogadta osztatlan lelkesedés. Új típusú zsidóellenesség jelent meg, amely főként a társadalom alsóbb rétegeiben mutatható ki. Ebben szerepet játszottak korábbi antiszemita érzelmek, de az is, hogy általában a szegények közül kerültek ki azok, akik a zsidók távollétét kihasználva, eltulajdonították javaikat. A hazatérők nem egy esetben teljesen kifosztva találták lakásukat, és természetes módon megpróbálták visszaszerezni jogos

tulajdonukat. Akiknek viszont lopott holmi volt a birtokukban, nem igyekeztek visszaadni. Számukra a visszatérő zsidókkal való találkozás kényelmetlen volt, belső feszültségeket és lappangó büntudatot idézett elő. Feszültségeik enyhítésére és büntudatuk kompenzálásaként a visszatért zsidókat a legkülönfélébb vádakkal illették.²⁵

A legáltalánosabb a „zsidó bosszú” vádja volt, ami alkalmas lehetett arra, hogy félelmet keltsen és ellenszenvet váltson ki a zsidókkal szemben azok körében is, akik addig nem viselkedtek velük ellenségesen. Azért is hatásos volt ez a vád, mert a visszatért zsidók közül többen olyan állásokba kerültek – például a rendőrségen –, amelyeket elvileg megtorlásra is felhasználhattak. Helyenként egyéni bosszúállás is előfordult, de sok esetben a hatalmi pozíció önmagában is elegendő volt a „zsidó bosszú” fetételezéséhez. Ezek az általános tényezők Hajdúnánáson is jelentkeztek, az itteni szóbeszéd azonban szinte legendává terebélyesedett, s utólag meglehetősen nehéz volt felfejteni a szárait. A „zsidó bosszú” emléke még ma is elevenen él Hajdúnánáson az idősebb generáció tudatában. Szögezzük le rögtön: kollektív bosszú a hiedelmekkel ellentétben valójában nem következett be, sem a kollektív felelősségrevonás formájában, sem abban a formában, hogy a zsidók közösen léptek volna fel. Azért épülhetett be mégis oly határozottan az emlékekbe, mert a köztudat egy erős érzelmeket keltő kollektív élményt kapcsolt hozzá: nánási férfiaknak a Szovjetunióba történt tömeges elhurcolását. Éveken keresztül azt beszéltek ugyanis a városban, hogy a munkaszolgálatból visszatért zsidók vitették el az oroszokkal a férfiakat, így állva bosszút a zsidóüldözésekért. Ez a vélt összefüggés az 1956-os megmozdulás döntő momentuma volt, ezért érdemes részletesebben elemezni.

Az 1944. október 31-i szovjet megszállást követő második éjszakán következett be a város lakosságát ért tragédia. Szuronyos, puskás katonák járták a várost, és otthonaikból szedték össze a férfiakat, összesen kb. ötszázat. Válogatás nélkül vittek mindenkit, öregeket és egészen fiatalokat egyaránt. Menet közben azt mondták nekik, hogy a Nánás-Debrecen vasútvonal helyreállítására viszik őket. Részben már ekkor, de nagyobb részt csak a debreceni gyűjtőtáborban szelektálták őket: általában az ötven év felettieket és a 16 évnél fiatalabbakat elengedték. Végül mintegy 350 főt vagonokba zárva november 18-án útnak indítottak a Szovjetunióba. A Dnyeszter-parti Benderi hadifogolytáborra volt a célállomás, ahonnan alig húszan tértek haza, a többiek életüket veszítették a rendkívül rossz körülmények miatt.²⁶

Érthető, hogy kezdettől foglalkoztatta a lakosságot, vajon miért érte ez a szörnyű csapás városukat, mivel sok családnak volt közelebbi vagy távolabbi hozzátartozója a veszteséglistán. A közvetlenül érintett, kereső nélkül maradt családok többnyire nyomorúságos helyzetbe kerültek. Az elhurcolások valódi háttéréről azonban a helybeliek nem rendelkeztek információkkal, nem tudták, hogy a szovjet belügyi szervek tömeges fogolyejtéssel igyekeztek kielégíteni a hátszág munkaerő-szükségletét, s ha a tervezett kontingenst nem sikerült frontkatonákkal kitölteni, akkor – megsértve a hadijogot – civilekkel pótolták a

hiányt. Az ugyan kiderült, hogy máshonnan is vittek el embereket, ám a környéken egyetlen települést sem ért ekkora méretű veszteség. A város szinte minden szegletét érintették az elhurcolások, csupán egy-két városszéli utca és a tanyák maradtak ki, ahová, valószínűleg az idő rövidsége miatt, már nem jutott el az összegyűjtést végrehajtó különítmény.

A visszaemlékezések elemzése arra is rávilágít, hogy az első időszakban nem volt egyértelmű a „zsidó bosszú” verziója, létezett az a magyarázat is, amely kizárólag a szovjet katonák megtorló akcióját látta az eseményekben. Ennek eredete a következő: az elhurcolást megelőző napon egy nánási állatorvos megölt két szovjet tisztet, akik feleségén akartak erőszakot elkövetni, majd elmenekült. A házat a katonák felgyújtották, tisztjeiket pedig a közeli utcasarkon temették el. A sírhalom 4–5 hónapig ott maradt a lakosság szeme előtt, s az a hír terjedt, miszerint az említett esetet bosszulták meg az oroszok az elhurcolásokkal.²⁷

Később viszont mégis a „zsidó bosszú” érvelés került előtérbe. Schlosser Jenő egykori üvegkereskedőt vádolták s vádolják sokan ma is azzal, hogy állítólag házról-házra vezette a katonákat azon az éjszakán, s ő mondta meg, kiket kell elvinni. Tudni vélik azt is, hogy akkor ugyan szovjet katonai egyenruhát viselt, de néhány asszony felismerte. A zsidóknak tulajdonított bosszú hiedelme tehát elsősorban az ő személyéhez kapcsolódott. Ennek az egyébként bizonyítatlan vélekedésnek annyi utólag megállapítható alapja van, hogy Schlossert annak idején a szovjet városparancsnokság tolmácsként alkalmazta,²⁸ ezért gyakran láthatták szovjet katonák, tisztek társaságában, azokkal együttműködésben. Az elhurcolt férjeikért, fiaikért aggódó s visszaszerzésükért fáradozó asszonyok közül kezdetben többen, bizalommal fordultak hozzá segítségért. Kérésünknek ajándékkal, főleg élőállattal is nyomatékot adtak, amit Schlosser elfogadott, sőt hitegette is az asszonyokat, noha valójában tehetetlen volt. A csalódott asszonyok ellenszenvé aztán mindinkább ellene fordult. Úgy vélték, hogy bár tudna, még sem segít rajtuk.²⁹ Schlossert 1945 elején az akkor szerveződő rendőrség nyomozó osztálya élére nevezték ki, amiben a szovjet katonasággal való kapcsolata is nyilvánvalóan szerepet játszhatott.³⁰ Haragosainak száma növekedett, ugyanis az ő feladata lett felkutatni és letartóztatni a múlt rendszer politikai bűnöseit. Az ő hivatali ideje alatt, január utolsó napjaiban hurcolták el Hajdúnánásról a német nevűeket, s a névsor összeállításában ő is részt vett. Felvetődhet, hogy a két elhurcolás a „népi emlékezetben” összekapcsolódott, s ezért vádolták meg Schlossert visszamenőlegesen. Ennek ellentmondani látszik a két elhurcolás feltűnő különbsége: míg november elején válogatás nélküli és tömeges fogolyjítás történt, addig január végén lista készült a helyi hatóságok bevonásával, s kevesebb, „mindössze” 15 személyt deportáltak a Szovjetunióba. Sőt, voltak köztük nők is, amire az előző elhurcoláskor nem volt példa. Továbbá érintve volt az ügyben a város egész akkori vezetése, nemcsak Schlosser.³¹ Ennek ellenére a novemberben elhurcolt és soha vissza nem tért több mint háromszáz férfi hozzátartozói Schlosserben vélték megtalálni

a bűnbakot tragédiájukért, s rajta keresztül nyert megerősítést a „zsidó bosszú” verziója. Nem mellékes, hogy a zsidók visszatérését követő első években Schlosser töltötte be az Izraelita Hitközség elnöki tisztét, ami csak súlyosbította a vádak, s fokozta a zsidóellenes érzelmeket a lakosság számottevő részében.

Megítélésem szerint a hiedelem keletkezésének döntő motívuma Schlosser leváltásának körülményeiben érhető tetten. 1945. március 13-án a Nemzeti Bizottság egyik tagja – a jegyzőkönyv szerint – arra hivatkozva kezdeményezte elmozdítását, hogy „a közhangulat elkeseredett az utóbbi időben történt internálások miatt, és ha ezt zsidó vallású magyar intézi, ki a jelenlegi politikai osztály vezetése élén áll, könnyen antiszemitizmusra adhat alkalmat.” A felszólaló többek közt az utcán, asszonyok szájából elhangzó fenyegető kijelentést idézett: „Majd meglátják a zsidók, hogy mi lesz velük, ha az oroszok kimennek.” Némi vita után, melyben – ezt hangsúlyozni kell – semmi kifogás nem merült fel Schlosser addigi tevékenységével szemben, a bizottság azonnali felmentése mellett szavazott.³² Mivel leváltása az internálásokat követően történt, arra következtethetünk, hogy az internáltak hozzátartozói, valószínűleg a kétségbeesett feleségek terjesztették szélteben-hosszában a Schlosserrel kapcsolatos hírt, amely így bejárta a várost. Abban, hogy széles körben elhitték, természetesen szerepet játszhattak a hagyományos előítéletek, valamint a zsidók visszatérését követő újabb keletű zsidóellenes reakciók.

*

A hazatérő zsidóknak új egzisztenciát kellett alapítaniuk. Természetes törekvésük volt, hogy visszakapják ingóságaikat, helyrehozzák és berendezzék kifosztott, megrongált lakásaikat, mielőbb hozzájussanak elvett üzleteikhez, műhelyeikhez és felszereléseikhez. Ehhez azonban nem kaptak megfelelő segítséget sem a központi kormányzattól, sem a helyi közigazgatási szervektől. Bár a helyi pártok gyűjtést szerveztek számukra, az újrakezdéshez szükséges anyagiak nagy részét külföldi segélyszervezetektől kapták. A hajdúnánási zsidók általában a régi életüket akarták folytatni: visszatértek korábbi foglalkozásukhoz, iparendélyt váltottak, kereskedtek. Néhányan viszont a szerveződő új hatalom révén 1945 elején olyan állásba kerültek, ami korábban el volt zárva előlük. Vezető pozícióba azonban Schlosser mellett csak Friedländer Sámuel jutott, aki a kommunista párt városi szervezetének egyik alapítója és vezetőségi tagja volt,³³ ő lett a közmunkahivatal irányítója. Ketten 1945 januárjától a rendőrségen nyomozói beosztást kaptak, a szintén kommunista párttag, volt fuvaros Stuhlberger Dávid, valamint a kereskedő Glücklich Sándor. Az utóbbiak alkalmazása azonban csak rövid ideig tartott, mert egy éven belül elbocsátották őket.³⁴

A kommunista és a szociáldemokrata párt vezetőségi tagjai között ugyan akadt egy-egy zsidó származású, de pártvezetők nem közülük kerültek ki. Legnagyobb számban egyébként az SZDP-be léptek be, ami helyileg főként a

kisiparosok és kiskereskedők pártja volt, s emellett nem követelt olyan világnézeti azonosulást tagságától, mint a kommunista párt, amelyben a vallásos zsidók nem igazán érezhették jól magukat. Voltak olyanok is, akik a holocaust sokkja után éppen a kommunista pártban látták a boldogulás útját, arra számítva, hogy ez a párt lesz az, amely jóvát teszi a zsidóság sérelmeit és megakadályozza az antiszemitizmus újrakezdését. Hamar kiderült azonban, hogy az MKP helyi szervezete, mely ugyanarra a szegényparaszti- agrárproletár bázisra épült, mint a Parasztpárt, egyáltalán nem mentes a zsidóellenes előítéletektől. A már említett Friedlánderről például azt terjesztették a párton belül, hogy vezetői tevékenységében bosszúvágy hajtja, s olyan bosszúra utaló kijelentést adtak a szájába, amit bizonyosan nem mondott, ugyanis – ismerve az adott viszonyokat –, kizárt, hogy ezek után megmaradhatott volna a hivatal élén.³⁵ Jellemző, hogy ez a rosszindulatú mendemonda is elegendő ok volt arra, hogy eltávolítsák a pártból.³⁶ Miután két újrafelvételi kérelmét is elutasították, novemberben a szociáldemokratáknál jelentkezett. Sokat mondó tény, hogy az országgyűlési választások után az SZDP felvette tagjai sorába, sőt vele egy időben igazolt át a szociáldemokratákhoz Schlosser Jenő is.³⁷ Ez azt jelzi, hogy ebben a pártban kevésbé adtak hitelt a zsidókkal kapcsolatos ellenséges híreszteléseknek.

A Schlossert, illetve személyén keresztül a zsidóságot érintő súlyos vádat azonban a város közvéleménye előtt sem ekkor, sem később nem sikerült eloszlatni, s ebben felelősség terheli a helyi sajtót is, amely 1946 júliusától indult újra Nánási Szabadság címmel. Miközben a lap számos cikkben beszámolt a hadifogoly-kérdésről, egyetlen sort sem szentelt ennek az ügynek a tisztázására. Az újság egyébként kezdettől fogva a helyi MKP-szervezet befolyása alatt állt, s annak titkára, Cifra Sándor személyes konfliktusban állt a visszatért zsidókkal. Cifra 1944 júliusában, mint szalmakisiparos, 25 ezer pengő értékű árut vásárolt a zsidó szalmagyárosok zár alá vett, majd a helyi hatóságok által megvételre felajánlott készletéből. A Zsidó Szövetség azonban hiába emelt kifogást az előbbi esetre hivatkozva Cifra igazoló bizottsági tagsága ellen, a bizottság nem állapított meg politikai aggályt vele szemben.³⁸ Az 1947. évi választásokig Cifra maradt az MKP nánási szervezetének élén, majd megyei országgyűlési képviselő lett, s elkerült a városból.

A Nemzeti Parasztpártban, akárcsak másutt az országban, itt sem találunk zsidókat. Érdekes viszont, hogy Schlosser Jenő 1945 januárjában a Kisgazdapártba lépett be. Feltehetőleg mint hitközségi elnöknek – szovjet kapcsolatai ellenére – sem volt keresnivalója a kommunista pártban, s talán kezdetben az SZDP-t is túlságosan baloldalinak tartotta. Figyelemre méltó az is, hogy a Kisgazdapárt Schlossert a városi képviselőtestületbe is delegálta, s csak november elején hívta onnan vissza. Megítélésem szerint ez szintén arra utal, hogy a személyével kapcsolatos híresztelések nem az első időszakban, hanem csak jóval később terjedtek el. Mindenesetre a választási kampány idején a pártnak már figyelnie kellett erre a tényezőre.

Zsidók és nemzsidók viszonyában a legtöbb embert közvetlenül érintő konfliktust az eltulajdonított ingóságok visszaigénylése jelentette: közel ötven jelentés futott be az ügyben a rendőrkapitányságra, kisebb részben a Zsidó Szövetség, nagyobb részben magánszemélyek részéről.³⁹ Sajnos, a megfelelő iratok hiányában nem lehet megállapítani, hogy hány esetben indult nyomozás és ezek mennyiben vezettek eredményre. A rendőrségen szolgálatot teljesítő két zsidó származású közül többnyire Glücklich vehetett részt ilyen nyomozásban, mivel Stuhlberger, Schlosser leváltását követően, átkerült a rendőrség politikai osztályára, s beosztott nyomozóként népbírói ügyekben folytatott vizsgálatokat 1945 júliusáig. Glücklich fél évvel tovább állt a rendőrség alkalmazásában, s csak 1946 januárjában szerelt le. Az előbbieket alapján sejthető, hogy az ő tevékenységük is ellenszenvet szült és sokan őket is bosszúállóknak tekintették.

*

A háború utáni években újjáéledt antiszemitizmus eltérő módon jellemezte a társadalmi struktúra alsóbb szintjeit, illetve a középosztályt. Értelmiségiek, közalkalmazottak igyekeztek palástolni zsidóellenességüket s nyíltan nem adtak neki hangot, viszont a szegény, alacsony iskolázottságú rétegekben, elsősorban az agrárnépesség és a szakképzetlen munkásság körében jelentkező „népi” antiszemitizmus akár súlyos atrocitásokhoz is vezethetett.⁴⁰ 1946-ban több megmozdulásra került sor az ország keleti felében. Ózdon, Miskolcon és Kúnmadarason véres jelenetek játszódtak le, sőt az utóbbi két esetben a pogrommá fajult eseményeknek több halálos áldozata is volt. Újra felütötte a fejét a vérvád, amellyel könnyen fel lehetett heccelni a tanulatlan s akkor súlyos megélhetési gondokkal küszködő tömegeket. Kelet-Magyarország agrárjellegű vidékein, főként a falvakban és a mezővárosi településeken többnyire ez volt a zsidóellenes zavargások közvetlen kiváltója (pl. 1946-ban Kúnmadarason, 1948-ban Szegváron).

A „népi” antiszemitizmus hasonlóan durva megnyilvánulása ugyan Hajdúnánáson a koalíciós időszakban nem fordult elő, ám jelenléte itt is kimutatható. Szerepet játszottak benne általános tényezők, mint a zsidókkal szembeni hagyományos előítéletek, a korábbi korszakból származó sztereotípiák és érzelmek, a háború utáni nyomorúságos viszonyok keltette szociális elégedetlenség, valamint olyan speciális helyi kérdések, mint az elhurcoltak ügye. A „zsidó bosszú” elhurcolásokkal összefüggő vádja nyilvános fórumon is elhangzott 1947. február 27-én, amikor a köztársaság elleni „összeesküvés” elítélése céljából összehívott nőgyűlésen a zsidó segélyszervezet (JOINT) képviselőjében 7–8 fős küldöttség jelent meg Schlosser Jenő vezetésével. Férjüket már harmadik éve hiába váró asszonyok, akik úgy tudták, hogy azokat a zsidók vitették el az oroszokkal, antiszemita kijelentéseket tettek, s tüntetőleg kivonultak a teremből, amiért később izgatás címen népbírói elé idézték őket.⁴¹ 1947 nyarán a hadiözvegyek zúgolódása kapott zsidóellenes élt a városban. Június 12-én a legeltetési társulat

udvarán a hadisegélyek felemeléséért gyűjtöttek aláírásokat, s az egybegyűlt mintegy 100 fős tömeg hangulata részben a baloldali pártok, részben a zsidók ellen fordult. Mikor az asszonytüntetés egyik szószólóját az államvédelmi szervek a rendőrségre kísérték, a tömeg ki akarta szabadítani, s a rendőrség csak nehezen tudta helyreállítani a rendet.⁴²

A következő év őszén Hajdúnánáson újra terjedt a vérvád, s most a háború előtti esetektől eltérően bírósági tárgyalás követte.⁴³ 1948. szeptember 5-én, az „Új kenyér ünnepén” egy ötéves fiú eltűnt a vásári forgatagban, s a jóhiszemű megtaláló csak másnap este tudta visszavinni szüleihez. Miközben az aggódó apa fiát keresve járta a várost, a piacon már azt híresztelték az asszonyok, hogy a zsidók ragadták el a gyermeket, „mivel a zsidóknak jelenleg van ez a bizonyos 7 esztendőnek az évfordulója, amikor keresztény vérré van szükségük”. A hírt a városi hajdú ki is dobolta, amiért a mendemondáknak hitelt adó apával együtt a debreceni népbíróság elé állították. Az utóbbit felmentették, a városi hajdút azonban rémhírterjesztésért hat hónapi fogházra ítélték. Érdekessége az ügynek, hogy mindkét vádlott aktív kommunista párttag volt, s a bírósági döntés után a párt helyi szervezete és a zsidóság egy csoportja igazolást adott ki olyan tartalommal, hogy az elítélt nem antiszemita, s az ellene felhozott vádak alaptalanok. A feljelentést tevő Rosenberg Dezsőné viszont a főtárgyaláson már nem volt kihallgatható, mert időközben családjával együtt kivándorolt Norvégiába.

*

A hajdúnánási zsidók háború utáni kivándorlási hulláma 1947-ben erősödött fel, majd 1948–49-ben tetőzött. Különböző okokkal magyarázható ez a folyamat: egyrészt a hatalom nyílt diktatúrává fajulásával s az államosítással, ami gazdasági létalapjától fosztotta meg a kereskedők s az iparosok jó részét, másrészt a „népi” antiszemitizmussal, amelynek jelenléte a helyi társadalomban közvetlen veszélyt jelenthetett, továbbá vallási tényezőkkel is, ugyanis az ortodox zsidók a politikai életben bekövetkezett fordulattal egyre kevésbé látták biztosítva vallásgyakorlásuk lehetőségét. 1946 és 1949 között összességében a nánási zsidók több mint 50%-a hagyta el a szülőföldjét, s befogadó országuk részben az újonnan alakult Izrael, részben az USA vagy más fejlett tőkés ország lett. Az itt maradók, mintegy 80 fő, többségükben őrizték ortodox hitüket, de társadalmi elkülönülésük a nemzsidó lakosságtól csökkent. A keleties külsejüket a háború után már „levetkőzték”, foglalkozási szerkezetük azonban továbbra is elütött a helyi átlagtól. Pontos adatok erre vonatkozóan ugyan nem állnak rendelkezésre, de számításaim szerint az ötvenes évek elején a kereskedők közel 30%-át sorolhatjuk a zsidók közé vallási vagy származási alapon. Különösen a ruha-, bőr-, és vegyeskereskedésben tűntek ki, de több szabót, kocsmáros és boltvezetőket is találhatunk közöttük.⁴⁴

Az 1948-as fordulattal cezúra következett be. Ettől kezdve a zsidó-kérdés tabuvá minősült, megszűnt körülötte a nyilvánosság. A zsidóellenesség viszont

nem tűnt el a társadalomból, legfeljebb a „népi” antiszemitizmus is rejtőzködővé vált, visszahúzódott a magánszférába. Nyíltan nem vetődhetek fel a zsidó bosszúval kapcsolatos nézetek sem, csak suttoztak róla. Az első adandó alkalommal, 1956-ban azonban, amikor a hatalmi rendszer összeomlott, felszínre törtek az addig elfojtott indulatok.

1956. október 26-án Hajdúnánáson a tüntető tömeg előbb a begyűjtést, az adóbehajtást és a tagosításokat intéző tanácsi alkalmazottakat fenyegette, majd egyes csoportjainak hangulata zsidóellenes irányba fordult. Zavargások törtek ki, melyek során négy zsidót súlyosan bántalmaztak, köztük hárman kórházi ápolásra szorultak, továbbá három házban a berendezést összetörték, és fosztogattak is. Leginkább Schlosser Jenőt fenyegette a tömeg, de neki sikerült elmenekülnie, hiába kutattak utána napokig. Keresése közben viszont több zsidót inzultáltak. Elmenekült a vendéglátóipari vállalat igazgatója, Nánási Lajos is, lakását azonban feltörték, akárcsak Schlosserét. Az említett két volt rendőrnymozót viszont elérte a népharag: Glücklichet összeverték, Stuhlbergert pedig csaknem felakasztották. A megmozdulások idején mindkettőjükkel szemben azt a vádat hangoztatták, amit Schlosser ellen, tudniillik, hogy „az embereket elvitette”.⁴⁵ Ez a „zsidó bosszú” sztereotíp formulának az általánosító természetével függ össze: kiterjeszhető akár több személyre is a konkrét vád; Schlosser után főként az a két személy jöhetett szóba, akik mint munkaszolgálatosok az elsők között jöttek haza, s szintén a rendőrségen dolgoztak. De bántalmazták a vallásos zsidók olyan közismert képviselőit is, mint Weisel Bernát hittantanárt és Jakabovits Lipót metszőt, aki a rabbi szerepét is betöltötte. A tettegességbe fajuló zavargásokat, melyekben legalább száz-százötvenen vettek részt, csak a megalakuló forradalmi szervezetnek sikerült megfékezni. Az antiszemita megmozdulás résztvevőire jellemző, hogy vagyontalan, zömmel szegényparaszti, napszámos családból származtak és átlagban 3–4 elemít végeztek. A hangadók életkora nagyjából 40–50 év körül mozgott, de a résztvevők közt voltak 16–20 éves fiatalok, köztük iparossegédek és segédmunkások is.⁴⁶

A helyi közvélemény az események előzményeként egyértelműen az elhurcolásokat, illetve a Schlosser elleni hangulatot tartja számon. Ennek fontos szerepe volt abban, hogy a tüntetők egy része a zsidók ellen fordult, de a zavargásokba a „népi” antiszemitizmus különböző elemei is belejátszottak. Főként a háború előtt felnőtt generációban élhettek elevenen a tradicionális előítéletek a zsidósággal szemben, de a kollektív képzeteket fenntartották az eltérő vallási szokások, valamint a gazdasági és életmódbeli különbségek is. A lakosság jelentős részét kitevő földművesek és mezőgazdasági munkások úgy érezték, hogy a zsidó kiskereskedők és boltosok könnyebb munkával, lényegesen jobban élnek mint ők. Ráadásul e rétegek tudatában a kereskedő- és a kommunistaellenesség egyaránt összekapcsolódott a hagyományos antiszemitizmussal. Elégedetlenségüket fokozta a kommunista párt katasztrófális agrárpolitikája, amely nemcsak a módosabb gazdákat tette tönkre, de 1952-re a rendszer bázisának tekintett „dolgozó parasztok” életszínvonalát is jóval a

háború előtti szintre süllyesztette. A nyomorúságos helyzetükből, valamint az egyéni – családi sérelmekből fakadó indulatuk tört felszínre, s keresett elégtételt – egy korábbi antiszemita háttérkultúra felelevenedéseként – a zsidóság elleni megtorlásuk is.

JEGYZETEK

1. A forradalom alatti antiszemita jelenségekkel foglalkozó fontosabb írások: *Karády Viktor – Vári István*: Félelem és részvétel: Zsidók 1956-ban. Világosság 1989/6. 453–456.; *Litván György*: Zsidó szerepvállalás a magyar kommunizmusban, antisztálinizmusban és 1956-ban. Szombat 1992/8. 14–16.; *Pelle János*. A forradalom árnyai 1956 Mátészalkán. Mozgó Világ 1991/2. 23–34.; *Uő*: Pogrom 1956-ban. Kommentár 1992/1. 18–23. és 1992/2. 22–30.; *Varga László*: Zsidókérdés 1945–1956. Világosság 1992/1 62–67. Ezen írások közül Pelle János két szociografikus tanulmánya számolt be konkrét megmozdulásokról – a Kommentárban ő írt először a hajdúnánási eseményekről –, a többi szerző csupán általánosságban tárgyalta a kérdést, a forradalom és az antiszemitizmus viszonyának értelmezésére törekedtek.
2. Az 1956. október 26-i hajdúnánási tüntetés során kirobbant zavargásokat ismerttetem a helyi forradalom eseménytörténetét rekonstruáló hosszabb tanulmányban. *Völgyesi Zoltán*: Helyi forradalom. Hajdúnánás 1956-ban (Nánási Füzetek 12.) Hajdúnánás, 1993. 27–31. és u.ő. erről a Történeti Tanulmányok II. 1993-ban írt munkájában.
3. Megjegyzem, hogy a helyi zsidóság ebben a korszakban nagyjából azonosítható vallási csoportjukkal, az elvétve előforduló kitérés illetve betérés miatt csak minimális különbség volt a zsidó vallásúak és a zsidó származásúak csoportja között. Érdekes viszont, hogy 1941-ben 7 fő (valószínűleg egy család) zsidó nemzetiségűnek vallotta magát. *Harsányi László*: Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez. Bp. 1970. 17.
4. Uo. 12, 17, 22, 26, 47.
5. Harsányi a Galicia felőli vándorlási útvonallal magyarázza, hogy Hajdúnánáson, a legészakibb hajdúvárosban volt a legtöbb zsidó a háború előtt. Gonda László viszont arra hivatkozik, hogy a város vezetése korán befogadta a zsidókat, mert elsősorban adóalanyt látott bennük. *Gonda Moshe Élijahu*: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, Tel-Aviv. 1970. 297–298.
6. 1908-ban, amikor a hajdúnánási ortodox hitközség áttért a jiddisről a magyar nyelvű ügyvitelre, a haszidok ellenezték a nyelvcsereét és a hitközségből való kiválást kezdeményezték. A viszályt csak a Központi Iroda közbejöttével sikerült elsimítani, s a haszidok ekkor határoztak külön imaház felállításáról. *Gonda*: i.m. 298–299.
7. A zsidókat gúnyoló nánási rigmust idézi *ifj. Móricz Pál*, Falusi zsidók. Debrecen, 1906. 34.:

„Hutykora, bicskura
Nagyszakállú maskura!
Tarisznya a nyakába,
Istennyila vágd hátba.”

8. Képviselőházi Napló 1881–1884. VI. kötet. 11. I. 64.
9. *Kubinszky Judit*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890. Bp. 1976. 92.
10. *Ónody Géza*: Tisza-eszlár a múltban és a jelenben Bp. 1883.
11. Ónody a vérvád hiedelem hajdúnánási meglétére utal könyvében, amikor a tiszszlári templomszolga szájába ad egy mondatot. E szerint a lányát kereső Solymosinének mondta: „sohse búsuljon, megkerül az, élve vagy halva; Nánáson is történt ily eltűnés, a zsidókra fogták, hogy megölték, s később a leány egy nádasban halva megtaláltatott.” *Ónody*: i.m. 216.
12. Az elsők között költözött be Debrecenbe Harstein Lipót, a hajdúnánási takarékpénztár igazgatója. *Pelle János*: Az 1956-os nánási pogrom (kézirat) 8–9.
13. Hajdúnánás története. Szerk.: Rácz István. Hajdúnánás. 1973. 302–303.
14. *Barcsa János*: Hajdú-Nánás Város és a hajdúk történelme. Hajdúnánás, 1900. 296.
15. *Igmándy József*: A hajdúnánási szalmakalapipar és jövője. Debreceni Szemle, 1940. szeptember. 225.
16. *Pelle*: i.m. 9–10. Sohler István cégén kívül a századfordulón a Kattler- és a Meskó-gyárnak volt jelentős, exportra is irányuló termelése, míg az 1930–40-es évekből Szender Hermann és Herbszt Jakab üzeme említhető. Hajdúnánás története. i.m. 224.
17. *Gonda*: i.m. 299–300.
18. *Pelle*: i.m. 18–19. Az esetről beszámolt a helyi lap is, a lányait egyedül, nehéz körülmények között nevelő apa különös viselkedésére helyezve a hangsúlyt, „aki tudott arról, hogy a gyermek cselédnek szegődött, mégis bejelentette az eltűnést, s csak napok múltán adott felvilágosítást a rendőrségnek.” A tudósító a nagy port felvert ügy kapcsán felhívta a lakosság figyelmét, hogy a jövőben ne adjon hitelt „az ilyen ostoba és légből kapott híreszteléseknek.” Hajdúnánási Újság, 1937. június 23. – A történetek után az apát beszámíthatatlanná nyilvánították. Az akkor 12 éves Seres Margit (ma özv. Varga Sándorné) állítja, hogy édesapja egyszerűen megfeledkezett róla, hogy ő kiköltözött a tanyára és keresni kezdte a városban. Arról nincs tudomása, hogy apját valakik felheccelték volna, hogy tegyen bejelentést a rendőrségen. Özv. Varga Sándorné közlése, 1992. augusztus 5.
19. Hajdúnánás története, i.m. 330.
20. „A rendkívüli idők vámszedői”, Hajdúnánási Újság. 1941. május 2.
21. *Harsányi*; i.m. 17.
22. „Bezárult a gettó.” Hajdúnánási Újság, 1944. június 2.
23. *Harsányi*, i.m. 18. – Figyelembe véve az akkori közhangulatot és a kilátásba helyezett szigorú büntetéseket, a vidéki zsidók nem igen számíthattak segítségre. Egy bátor mentési kísérletről viszont tudunk Hajdúnánáson: Nyakó Imre parasztgazda, akit korábban szociáldemokrata tevékenysége miatt vitézi címétől is megfosztottak, a tanyáján menedéket adott Katz Dávidnak és ezzel megmentette a gettóba zárástól és a deportálástól.

24. *Harsányi*, i.m. 18.
25. *Standeisky Éva*: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós korszakban. Századok, 1992/2. 286.
26. Vö.: *Hadas Ferenc*: Hol sírjaik domborulnak... (Egy túlélő visszaemlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról) Nánási Füzetek 10. Hajdúnánás, 1991.
27. Interjú Hódos Antallal. Hajdúnánás, 1992. május 3. Zord idők (dr. Horkay László visszaemlékezése). Debreceni Református Kollégium kéziratára, R4280 17.
28. Közjegyzői okirat 1944/170. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban: HBML), A Hajdúnánási Közjegyző iratai 1922–1949 VII. 162. – Az igazolás ugyan 1944. december 13-i keltezésű, de feltételezhető, hogy tolmácsként korábban, akár novemberben is közreműködött.
29. Interjú Felbermann Pállal. Nyíregyháza-Oros, 1994. július 31.
30. Pótkimutató (Rendőrség). 1945 február 27. HBML, Hajdúnánás város polgármesterének iratai 1944–1950. XXII. 302/a.
31. Vö. Rozsnyói Tájérfkóf Gyula visszaemlékezése. HBML pártarchívuma. VE. 247.
32. A Hajdúnánási Nemzeti Bizottság 1945. március 13-i ülésének jegyzőkönyve. HBML, Hajdúnánás Nemzeti Bizottsága Iratai 1944–1949. XVII. 4.
33. Jegyzőkönyv az MKP hajdúnánási szervezete 1944. december 31-1 alakuló üléséről. HBML pártarchívuma, 31. f. 8.e. 1.ö.e.
34. Névjegyzék rendőrökről 1945. január 10. HBML pártarchívuma. 31.f. 8.e. 9.ö.e.
35. Vö: Murvai László visszaemlékezése. HBML pártarchívuma VE 246.
36. Jegyzőkönyv az MKP hajdúnánási szervezete 1945. június 24-i taggyűléséről. HBML pártarchívuma, 31.f. 8.e. 1.ö.e.
37. Jegyzőkönyv az SZDP hajdúnánási szervezete 1945. november 14-i VB-üléséről. Az irat Reszegi László tulajdonában van.
38. Jegyzőkönyv a Hajdúnánási Igazoló Bizottság 1945. március 14-i üléséről. HBML, a Hajdúnánási Igazoló Bizottság iratai XVII. 404.
39. Közigazgatási és bűnügyi iktató 1944–1946. HBML a Hajdúnánási Rendőrkapitányság iratai 1944–1946. XXIV. 11.
40. *Standeisky*: i.m. 286. 290–304.
41. A főtárgyaláson a népügyész a vádat elejtette, s 1948. január 24-i ítéletében a népbíróság felmentette a két asszonyt. Ungvári Lajosné és társa periratai. HBML XXV. 1. Nb 401/1947.
42. „Nem lehet a demokráciát büntetlenül böcsmérelni.” Nánási Szabadság, 1947. június 27. 2. és Hajdúnánás története i.m. 384.
43. Csuja Gábor és társa periratai. HBML XXV. 4/c B781/1950.
44. Kimutató a városban működő ipari és kereskedelmi üzemekről, vállalatokról, iparosokról és kereskedőkről, 1950. április 25. HBML, Hajdúnánás Városi Tanács VB. titkárságának iratai XXIII. 528/a.
45. Pongor József és társai periratai. Hajdú-Bihar Megyei Bíróság. B843/1957.
46. *Völgyesi*: i.m. 28–29.

Zoltán Völgyesi:

**ON THE BACKGROUND OF A 1956 ANTI-SEMITIC
MOVEMENT**

The author has discussed the 1956 events in Hajdú-Bihar County several times. Now he turns his attention to the cause of the anti-Semitic movement during the 1956 Revolution in the town of Hajdúnánás, an unparalleled event at that time. The author describes the social structure of the town, and illuminates local historic events after World War II for the first time. He mentions the members of local authorities, the displacements carried out by the Soviet Army, and claims these measurements and subsequent latent grievances to be the causes of the anti-Semitic outburst in 1956.

Gyáni Gábor:

A MODERN VÁROS TÖRTÉNETÉNEK ANTROPOLÓGIAI SZEMLÉLETE *

I.

A múlt antropológiai megközelítése, a szociális vagy kulturális antropológia fogalmainak (és technikáinak) a társadalomtörténetbe történő behatolása nem pusztán tematikai és módszertani gazdagodásként értékelhető. Történetírásunkban ma észlelhető élénk érdeklődés az antropológia elméleti és kutatási eszközei iránt egyúttal reakció is az 1960-as és 1970-es években dívott strukturális-kvantitatív, társadalomtudományos irányultságú „új történetírás”-ra. Sokakban keltett csalódást a történetírás „szigorúan tudományos” művelési módja, melynek olyan öntudatos hirdetője említhető meg itt, mint az amerikai ökonometria egyik legkitűnőbb képviselője, Robert William Fogel.¹ Az illúziók kezdődő szertefoszlása ugyanakkor felszabadította az utat a *hermeneutika* iránti fokozott igények előtt és mindinkább terjedt az a nézet, hogy a humaniórák, így a történetírás is nem a „tudományos”, hanem a beleélő-belehelyezkedő megismerési metódus alkalmazására predesztináltak. Az ún. történeti antropológia² növekvő divatját az is elősegítette, hogy a történészek egy csoportja mind nagyobb érdeklődéssel fordult a mindennapi élet *tartalma*, múltbéli jelentése felé, ezzel egészítve ki a strukturális-kvantitatív vizsgálatokban mindig is előtérbe állított tematikát, az átlagemberek (és kisebb-nagyobb csoportjaik, közösségeik) társadalomtörténetét. Ez az utóbbi, a gyakran „új társadalomtörténetnek” nevezett megközelítés elsősorban azokra a struktúrákra és folyamatokra kérdezett rá, amelyek révén osztályokba sorolhatta, a társadalmi hierarchia ilyen-olyan elvek alapján megkonstruált rendszerében elhelyezhette a múltban élt egyes egyéneket és közösségeiket. A vele szemben ellenlábasként fellépő „narratív” társadalomtörténet, így a történeti antropológia is a mindennapi élet apró, módfelett triviális eseményeire koncentrál és különösen nagy érdeklődéssel fordul az átlagemberek történetileg specifikus érzélemlésvilága, értékrendje és gondolkodásmódja felé. Leegyszerűsítve úgy is kifejezhetnénk a kétfajta történészi beállítottság közti különbséget, hogy amíg a „társadalomtudományos” történetírás az emberek és csoportjaik strukturális helyét igyekezett – nemegyszer fáradságos kvan-

titatív technikák alkalmazásával – meghatározni, addig a narratív hajlamú történészek újabban főként arra kíváncsiak, hogy maguk az emberek hol határozták meg ezt a helyet, s hogyan vélekedtek az őket környező természeti és társadalmi környezetről, benne saját magukról.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: vajon egy ennyire mindennapi és banális probléma alkalmas-e egyáltalán a magasabbrendű, a tudományos megismerésre? Husserlre (és részben még Max Weber-re is) hivatkozva, Alfred Schütz mutatta ki a tudományos és a mindennapi megfigyelés-megismerés eltérő természetét, valamint elkerülhetetlen kölcsönhatásukat. A társadalomkutató főleg abban különbözik a mindennapi megfigyelőtől – hangsúlyozta Schütz –, hogy „számára, lényegi szükségszerűségénél fogva nem létezik készen talált környezet”. Majd így folytatja: „A tudományos ítéletalkotáson belül semmiféle előfeltevés és előzetes adottság sem fogadható el egyszerűen meglévőnek (schlicht vorhanden) és további magyarázatra nem szorulónak... Ennélfogva minden társadalomtudománynak, így a megértő szociológiának is elsődleges célja, hogy a lehető legvilágosabbá tegye és kifejtse mindazt, amit a társadalmi világban élő emberek rendszerint erről a világról gondolnak.”³

Ám túl a filozófiai fenomenológia gondolatmenetén, minden olyan törekvés, amely a mindennapi élet „szövegét” alkotó trivialitások rekonstruálására és megértésére irányul, rendkívüli nehézségekkel találja magát szemben, sőt olykor e vállalkozás reménytelennek is tűnik. Ennek az az oka, hogy a kutató nemegyszer közvetlen részese annak a hagyománynak és kulturális érzékenységnek, amely formálta és meghatározta azoknak az embereknek az értékeit és magatartását, akik vizsgálatának a tárgyai. A jelzett nehézségeket még növeli, hogy amikor a kutatás a viszonylag közeli múltra irányul, ez a „kulturális közösség” kutató és tárgya között még hatványozottabban fennáll.

Az egyedüli esélyt arra, hogy a trivialitásból, a mindennapiságból mint témából tudományt lehessen csinálni az adja, ha a tárgyat magát igyekszünk magunktól *elidegeníteni*. Mint Carlo Ginzburg kiemeli, az ekkor követett egyedül helyes eljárás az, hogy az olyannyira triviális, magától értetődő és látszólag könnyen értelmezhető jelenségeket igyekezzünk enigmatikusan felfogni, úgy kezelve azokat, mint megmagyarázandó talányokat, mint teljesen érthetetlen emberi megnyilvánulásokat. Az általa javasolt kutatói attitűd a *másság* felismerése és tudatosítása iránti újfajta érzékenység kifejlesztésére alapozott beállítódás, amely nem arra ösztönzi a kutató elmét, hogy azt keresse a múltban, ami hasonlít a jelenre, hanem hogy azt vegye benne elsősorban észre, ami a másságot, az eltérőt képviseli.⁴ Az ilyen ideálokat kergető történésznek ugyanakkor új paradigmára van szüksége és éppen arra, amit a kulturális antropológia kínál neki. A mindennapi élet apró eseményei és az annak szereplői fejében lévő gondolatok, a lelküket kitöltő érzelmek világa iránt érdeklődő társadalomtörténet számára azért fontos az antropológia, mert e tudomány fogalmi eszköztára, kutatási technikája éppen a kutatóétól gyökeresen elütő kultúrák rekonstruálására és értelmezésére tűnik a legalkalmasabbnak.

Ilyen okoknál fogva az archaikus törzsi kultúrák vagy az európai népi-paraszti szubkultúrák tudományos megközelítésére messzemenően alkalmassá tett kulturális vagy szociális antropológia szinte kincsesbányául szolgálhat a *megértő* társadalomtörténetírás számára. Hadd utaljak itt egyedül a Clifford Geertzféle „sűrű leírás” koncepcióra, amely sokak szerint jól adaptálható megismerési-interpretálási metódus írott történeti források esetében is.⁵

II.

A modern kor, a 19. és a 20. század városait vizsgáló történészek roppant kiterjedésű, hallatlanul népes és szociálisan módfelett kevert, nemegyszer kaotikus települések képezik kutatásának tárgyát – kivált, ha figyelmét a nagyvárosok kötik le. Pusztán antropológiai szempontból, a városlakók közösségi viselkedését és mentalitását alapvetően és legtartósabban meghatározó tény, hogy *idegenek* egymáshoz képest. Arról a helyzetről, amit az „idegenek idegenek között” kifejezés jelöl, Georg Simmel és a már idézett Alfred Schütz írt ma már klasszikusnak számító szociológiai esszéket. Simmel közismert és méltán híres „A nagyváros és a szellemi élet” című írásában azt a tézist állította fel, hogy a pénzgazdaság központjaiként s lerakataiként létrejövő nagyvárosok lakói az ingergazdag és túlracionalizált városi tömegtársadalomban lelkileg fásulttá válnak. Ez a blázirtság az ára az egyéni érvényesülés sikerének, amely nem mély érzelmi kapcsolatot kíván előfeltételül, hanem maximális racionalitást. Mint írja: „a nagyvárosi ember... szíve helyett a fejével reagál, amely megvédi külső környezete fenyegetően áradó folyamataival és ellentmondásaival szemben. A lelki kiváltságok helyébe megnövekedett tudatossága lép. A nagyvárosi életforma alapját képezi a felfokozott tudatosságnak és az értelem fölényének minden nagyvárosi típusú emberben.”⁶ S mindez miért? „A sok ember együttléte” következtében a nagyvárosi típusú társas kapcsolatok fölöttébb változatosak és összetettek, ráadásul a szükségletek kielégítését maradéktalanul a piac személytelen mechanizmusa látja el. A kettő együtt eredményezi, hogy a nagyvárosi élet mechanizmusa elképzelhetetlen az összes cselekvés pontos összehangolása nélkül, ami komolyan befolyásolja az élet stílusát és a lelki beállítottságot. „A precizitás, a kiszámíthatóság és az egzakttság a nagyvárosi lét komplexitásánál és kiterjedtségénél fogva beépül az életbe, és a legbensőbb módon kapcsolódik a pénzgazdálkodáshoz és a szellemiséghez.”⁷

Schütz, aki implicite osztotta Simmel elgondolását a modern városi élet túlzottan intellektuális, szélsőségesen racionális követelményrendszeréről, a problémának két alappontjára fordította figyelmét: 1. arra a helyzetre, amikor az „idegen” igyekszik integrálódni egy már megállapodott csoportba; 2. arra a helyzetre, amikor ez az integrálódási törekvés – az előbbi esettel ellentétben – kudarcba fullad és az egyén marginális pozícióba kerül. Az *idegen* paradigmája és azon belül az a probléma, hogy az idegen asszimilációs igyekezete eredmé-

nyes vagy sikertelen, Schütz számára alkalmat nyújt arra, hogy feltárja az integrálódásra vágyó individuum és az őt befogadni kész vagy a közeledés elől éppenséggel elzárkózó csoport „tudását”, egymásról kialakított tapasztalatát.⁸

Elhagyva most már a steril elmélet magaslati pontját, az „idegenek világának” történeti értelmezése empirikus bizonyosságok keresésére ösztökéli a kutatást. Ez a törekvés szülte azokat a történeti-fogalmi keretben kifejtett elméleti sémákat, amelyek a modern város egyik döntő differentia specifica-jának tekintik az élet magán- és közszférára történő egyértelmű szétválását. A még térbelileg is nyomon kísérhető folyamat⁹ jelentőségének a tudatosítása eredményeképpen a 18–20. századi nagyvárosok antropológiai megközelítése is rendező elvül fogadta el az élet eme kettősségét. Hiszen az idegen, ahogyan Lyn Lofland fogalmaz, az az egyén, aki személyében a többiek előtt ismeretlen, de vizuálisan hozzáférhető és az idegeneknek ez a világa a város *közterein* konstituálódik. Köztéren pedig azt kell érteni, ami *elvileg* és *jogilag* mindenki számára korlátlanul hozzáférhető, birtokba vehető és a céljaira használható. Ennek megfelelően a *magántér*, a magánszféra eggyé válik a családi intimitással, az otthon privát terével és világával.¹⁰

Az idegenek fogalmi bázisán nyugszik az 1970-es években napvilágot látott két talán leghatásosabb elméleti konstrukció. Közülük az első Lofland nevéhez kapcsolódik. Már idézett könyvében kifejti, hogy az idegenek számának szakadatlan növekedése, valamint a városi társadalom fokozódó összetettsége, a városi élet sokfunkciós jellegének az erősödése következtében mélyrehatóan átalakult a nyilvános emberi viselkedés értelme és jelentése, változott e viselkedés észlelésének módja és tartalma. A változás lényege az, hogy a városlakók újfajta módon kezdik *rendszerezni* a városi népességet, az idegeneket. Lofland elméleti sémája szerint a városi élet a preindusztriális korban bizton hagyatkozhatott a rendszerezés, valójában a tájékozódás, az eligazodás során a *külső megjelenés* jeleire (apparential ordering). Ami, írja, „biztosítja számunkra, hogy sokat megtudjunk az idegenről, akire ránézünk, mert viszonylag megbízható pontossággal 'elhelyezhetjük' őt pusztá testi megjelenése, a ruházata, frizurája, sajátos jegyei stb. alapján”.¹¹ E jellegzetesen antropológiai gondolkodásmód háttérében a kultúrának és a társadalomnak kommunikációs rendszerként való felfogása áll. Ennek értelmében a kultúra a maga egészében voltaképpen nyelv, melynek grammatikáját azok a szabályok képezik, amelyek előírják, de legalábbis befolyásolják, hogy hogyan étkezzünk, mit és hogyan hordjuk magunkon; de nemcsak nyelv, hanem a „jelek rendszere” is egyúttal, amely szöveggént „olvasható”, megfejthető. A jelek, amelyek jelentésének megfejtésére vállalkozik a kutató, változnak az időben, a térben, de attól függően is más lehet a jelentésük, hogy hol, milyen szituációban használják őket; ugyanakkor a velük élő egyén maga is átalakíthatja azokat, de persze a jelek bizonyos értelemben szintén manipulálhatják használóikat. A kultúrának mint kommunikációnak a fogalma azzal az előnnyel jár, hogy feltárhatjuk a specifikus „szö-

vegek” közötti kapcsolatokat és kölcsönhatásukat azzal a társadalommal, amely megalkotta majd több-kevesebb intenzitással használta is őket.¹²

Visszatérve Lofland gondolatmenetéhez, szerinte a modern ipari város megjelenésével az *osztályozásnak* merőben új válfaja kezdett meghonosodni, amelyet ő a *térbeli* elrendezés kifejezésével jelöl. Ez a metódus, írja, „lehetővé teszi számunkra, hogy sokat megtudjunk az idegenről, akire ránézünk, mert sokat tudunk arról, hogy egy bizonyos térbeli helyen várhatóan ’kit’ találhatni”.¹³ Az *idegeneknek* a boldoguláshoz, az élet kiismeréséhez nem elegendő többé a puszta vizualitás, a belőle fakadó „tudás”; nem kellően hatékony többé önmagában a gyakorlott szem, az „iskolázott” tekintet, hogy orientáljon bennünket a nagyváros személyesen ismeretlen lakóinak identitása felől. A test külső megjelenésének, mint jeleknek az alapján nem érthető („olvasható”) többé megnyugtatóan a város „szövege”; fel kell azt váltani annak szüntelen megfigyelésével és kellő tudatosításával, hogy mi a dolgok (és az emberek) térbeli rendje és helye, hogy az ilyen és ilyen identitású (társadalmi állású) egyének és csoportok, vagy ez és ez a tevékenységi forma hol is helyezkedik el a város térképén.

Szinte Lofland könyvével egyidőben jelent meg a szintén amerikai Richard Sennett sokat idézett műve, „*A közember hanyatlása*”.¹⁴ Lofland több-kevesbé városantropológusként nyúlt a témához, jóllehet történeti tipológia alkotására törekedett, Sennett viszont elsősorban historikusként vetette föl a közsféra problémáját. Előadásában, a nyugati városi (nagyvárosi) világ a 18. században és kivált a 19. század folyamán olyan folyamaton ment keresztül, amely a szociabilitással teli köztér helyébe a szigorúan ellenőrzött és visszafogott, erősen redukált szociabilitásnak teret adó közsférát állította. Ennek az átalakulásnak a keretében a személyiség merőben új *kódja* vált ismertté – állítja Sennett –, amely szokatlan és új szabályt irányzott elő a nyilvános viselkedés számára. Ezek az új szabályok, amelyek időben elsőként olyan metropoliszokban terjedtek el, mint Párizs és London, mindenekelőtt az *önuralom* és a *passzivitás* imperativuszát tekintették fő értéknek. Sajátos szereposztás alakult ki, melynek egyik oldalon a hivatásos előadó, másik oldalon a passzív megfigyelő, a csak szemlélődő felel meg. Az utóbbi a többség, az idegen „normális” állapota, melynek viselkedési szabálya, vagyis a „kódja” a minimális részvétel és az önmegtartóztató fegyelem elfogadtatására szólít fel.

A nyilvános viselkedésnek ez az új kódja ugyanakkor közvetlenül hordoz magában társadalmi jelentést: tipikusan *polgári*, ha úgy tetszik *középosztályi*, s ezen túl jellegzetesen *férfi* „tulajdonságként”, rájuk alkalmazott mérceként és minősítésként hódít teret. E viselkedési mód szabályainak a lelki elsajátítása és rutinszerű alkalmazása különösen alkalmas volt a férfi és egyúttal polgári-középosztályi felsőbbrendűség kinyilvánítására és öntudatos vállalására. Ezért, pontosabban ilyen alapon lehetett barbárként, civilizálatlanként szólni a városokba tóduló munkástömegekről, és ez a fajta morális felsőbbrendűségi érzés indíthatta ezen osztályt arra, hogy elhivatottságot érezzen a városi tömegek, az

„idegenek” morális megnevelésére, erőszakos eszközöktől sem visszariadó akkulturálására.

Mivel a kötetlen szociabilitás mindinkább eltűnik a nyilvános társas érintkezésből – véli Sennett –, egyre nagyobb mértékben válik azonossá a magánélettel, a családi léttel, az otthonnal: oda szorul vissza minden szociabilitás. Aminek, következésképpen, titkosnak, a nyilvánosság előtt rejtettnek kell lennie, utat engedve az intimitás misztifikálódása előtt.

III.

Távol áll tőlem a szándék, hogy azt sugalljam: a modern város történeti-antropológiai megközelítésének egyedüli szemléleti kerete, kizárólagos rendező elve a köz- és a magán problematikája kell legyen. De bátran állítom, hogy ennek az analitikus megkülönböztetésnek, rendszerezési elvnek a birtokában sikerrel tűzhetjük ki célul, hogy a várost mint fizikai entitást (téralakzatot) és kulturális „műalkotást” (artifact), s egyúttal mint olyan terepet, melyen a legváltozatosabb emberi tevékenységek zajlanak egyidejűleg, valamint a legeltérőbb „ideológiák” (értékrendek, hitek, szimbólumok, rituálék) befolyásolják a véletlenszerűen egybeverődött városiakat – tehát mindez *rendszerként* legyen bemutatható.

Igaz, Lofland vagy Sennett és bárki más nagyívű elméletei, fogalmi megoldásai nem mindig, nem mindenhol igazolhatók a konkrét történeti vizsgálatok eszközeivel. Mégis, az ilyen többé-kevésbé spekulatív koncepciók elengedhetetlenek ahhoz, hogy egyáltalán megfogalmazhassuk kutatási problematikánkat, vagy előzetes hipotéziseket állítsunk fel a tárggyal kapcsolatban. Olyat, melyet az empirikus vizsgálódás során esetleg el kell majd vetnünk, vagy legalábbis alapvető pontokon módosítanunk, finomítanunk kell. Nem feladatom ezen a helyen bemutatni, hogy az esettanulmányok, a konkrét helyi vizsgálatok hol és mennyiben cáfolták vagy módosították Lofland vagy Sennett fő téziseit. Úgy gondolom, a történeti antropológia mint a várostörténet egyik lehetséges válfaja nem termelt még ki olyan mennyiségű és színvonalú könyvet és tanulmányt, amely alapján ez a kritikai konfrontáció megnyugtatóan elvégezhető lenne. Különösen így van ez a modern kori városkutatás terén, viszont kedvezőbb a helyzet az azt megelőző évszázadok, a kora újkor viszonylatában.¹⁵

Még egyetlen metodológiai problémára kívánom felhívni a figyelmet, olyan kérdésre irányítva tekintetünket, amely rávilágít a történeti antropológiai megismerés gyenge pontjaira.

Geertz emlékeztette kollegáit a tényre, hogy a zárt antropológiai leírásaikban szereplő adatok nemegyszer az ő saját konstrukcióik arra vonatkozóan, hogy mások, a megfigyeltek milyen elképzeléseket alakítottak ki maguknak magukról és tetteikről, vagy a terveikről. Ami abból fakad, hogy „annak legnagyobb részét, amire az adott esemény, szertartás, szokás, eszme vagy akármi más megértéséhez szükség van, mint háttérinformációt sejtetjük, mielőtt még köz-

vetlenül magát a dolgot vizsgálják”.¹⁶ Hans Medick, miközben szélesebb érvényt tulajdonít a Geertz-féle „sűrű leírás”-nak, fölteszi a kérdést: hogyan alkalmazható ez a tudományos megközelítés történeti anyagra és a távoli múlt állapotaira? Ez a társadalomkutatói megismerési metódus ugyanis elválaszthatatlan a *részrtvevő megfigyelés* antropológusokra jellemző kutatói pozíciójától. Erre viszont a történésznek nincs semmilyen valóságos lehetősége. A két diszciplína e ponton nyilvánvaló alapvető különbözősége, véli a nyugatnémet történész-antropológus, áthidalható lesz akkor, ha adott mikroközösségekre, falvakra, kisvárosokra, egyes gazdaságokra, egyéb gazdasági egységekre stb. igyekszünk minden elképzelhető történeti dokumentációt egybegyűjteni. Belőlük, a teljes dokumentáció bázisán azután történeti mikroelemzések végezhetők, „így lehetővé válik, hogy a forrásokban található, gyakran meglehetősen sovány történeteket vastagabb, illetve sűrűbb leírásokká dúsítsuk. Legalább részben feloldható az egyes történeti források egymástól való elszigeteltsége, s ezzel az a szelektív látószög is eltűnik, amely a társadalomtörténeti forrásokra mint hatósági dokumentumokra keresztül-kasul jellemző...”¹⁷

Medick nagyon is vonzó elképzelésével az a fő gondunk, hogy szerzője feltételezi azt a ritkán megvalósuló ideális állapotot, miszerint ténylegesen összegyűjthető adott mikroszervezetre vonatkozóan az antropológus által beszerezhető adatok teljességét megközelítő történeti dokumentáció. Holott erre a legkritikább esetben nyílik mód, így nagyon kevés esetben tűzhető ki reális célként egy történeti „sűrű leírás” megvalósítása és a történeti hermeneutika empirikusan alátámasztott művelése.¹⁸ Azt jelenti-e ez, hogy mindenestől le kell mondunk az antropológia széles körű történetírói alkalmazásáról? Úgy vélem nem, az viszont tagadhatatlan, hogy a történeti antropológia többnyire a nehezen vagy egyáltalán nem általánosítható partikularitások, s köztük különösen az extrémítások, a peremjelenségek, a devianciák foglyává válhat. A szerencsésen gazdag, ám ismételten nem biztosított forrásadottságok véletlenszerűen előtérbe állíthatnak jelenségeket, történeti állapotokat és összefüggéseket, amelyek szélesebb érvényessége felől nem lehet bizonyosságunk, mert empirikusan máshol és más időpontra vonatkozóan a jelenség nem vizsgálható. Nehéz Ladurie inkvizíciós jegyzőkönyvekkel „kikérdezett” okszitán falujához, a középkori Montailloúhoz, vagy a 17. századi MacFarlane anglikán lelkész által feldolgozott, hihetetlenül gazdag, folyamatosan vezetett, aprólékos naplójához fogható dokumentációt találni, s különösen elképzelhetetlen, hogy tömegesen férhetnénk hozzá ilyen komplett „antropológiai” természetű forrásegyüttesekhez. A részlegességekbe, a részletekbe temetkezés ellenszerűen ajánlani szokott, s a történeti antropológia számára receptként kínált *összehasonlítás* így nehezen lesz kiterjeszhető és rendszeres gyakorlattá váltható.

A gyakran túl hézagos forrásanyag okolható azért is, hogy a történész kérdésfeltevéseihez nem mindig találja meg a kívánt történeti adatokat, ám képtelen lemondani arról, hogy valamiféle választ találjon az izgató kérdésre. Ekkor szokott előfordulni, hogy saját – döntően logikai, vagy analógiás módon

konstruált – értelmezésével helyettesíti az állítólag rekonstruált jelentést. Ilyen esetben nem az egyes eseményből magából fejt fel a neki tulajdonított értelmet, hanem tudományos absztrakció formájában jut el annak belátásához.

Saját kutatási gyakorlatomból véve a példát említhetem, hogy midőn azt vizsgáltam, hogyan és miért használták a protestáló munkások Budapest nagy útvonalait, reprezentatív „köztereit” politikai célokra a 19. és a 20. század fordulóján, magam is hitelt adtam azoknak a ma oly divatos történész magyarázatoknak, amelyek az ilyen és hasonló eseményekben a városi köztér fogalmának tudatos újradefiniálását vélik azonosítani. E koncepció szerint a munkások, vagy egyéb alsó társadalmi csoportok, ha nagy számban ellepik a nagyváros belső utcáit és egyéb köztereit és azt demonstráció céljaira időlegesen kisajátítják maguknak, végeredményben az állam, a városi hatóság, és az uralkodó társadalmi csoportok e térségek fölötti hatalmát kívánják felfüggeszteni és elvitatni. Ilyen értelemben ezek a kollektív akciók úgy is értelmezhetők, mint a társadalmi tér szimbólikus birtokbavétele és kisajátítása.¹⁹ Miért? Azért, mert ezeknek a tereknek ez a fajta használata, s éppen azoknak a társadalmi csoportoknak a tagjai részéről történő kisajátítása nagyon is abnormális, mondhatnánk *rendellenes*; hiszen az valóban nem tartozik hozzájuk közvetlen módon, nem ott laknak, s az ezekben a városnegyedekben székelő munkahelyek, amelyek a közigazgatási és a politikai hatalomgyakorlás intézményeit, az anyagi hatalom szervezeti megfelelőit (bankok, kereskedőházak) jelentik, szintén nem az ő terrénjük, hanem a fölénk rendelt társadalmi csoportok és intézmények fészkei. Ráadásul, gondoljunk most vissza Sennett tézisére, az a mód, ahogyan nyilvánosan megjelennek e számukra idegen, tőlük már korábban elidegenített köztereken, egyenesen kihívásként hat a nyilvános viselkedés polgári kódja értelmében, s önmagában már ez megszegi a „normális rend”-et. Hiszen soha nem téveszthetjük szem elől, hogy a normalitás és a rend összetartozó fogalmak, melyeknek egyedül legitim jelentését a mindenkori hatalom határozza meg.

Aligha kétséges, hogy a most előadott interpretáció nagyon is hihetőnek, tudományosan igazolhatónak hangzik. Ám egy kérdés továbbra is megválaszolhatatlan: vajon az érintett események résztvevői, kitervelői és végrehajtói maguk is így gondolták ezt, ugyanígy tudatában voltak tettük értelmének, vagyis ugyanazt a jelentést tulajdonították banális cselekedeteiknek, mint amit a történész utólag „beleolvas” viselkedésükbe? Ez a kérdés a korabeli résztvevők akkori interpretációja, esetleg interpretációi nélkül, azok ismeretének a hiányában, egyszerűen megválaszolhatatlan. Márpedig ki dicsekedhetne a kollektív akciók történészei között azzal, hogy kellő számban hozzájutott olyan történeti forrásokhoz, melyekből közvetlenül derülne fény az érintett résztvevők fogalomvilágára. S jóllehet e téren is vannak biztató kutatások,²⁰ nem vitás, hogy a történészi munka sajátos forrásfeltételei gátlóan hatnak az anropológiai mélységű „sűrű leírás” adaptációjára, vagy ahogyan Medick nevezi, a *mikroanalitikus sűrű leírás* programszerű megvalósítására.

JEGYZETEK

- * Előadásként hangzott el Madridban 1990 augusztusában a XVII. Nemzetközi Történész Kongresszus egyik metodológiai főszekciójában.
1. *Robert W. Fogel*: 'Tudományos' és tradicionális történetírás, *Világtörténet*, 1986/3-4. 7-40
 2. *Klaniczay Gábor*: Történeti antropológia. In: *Uő*: A civilizáció peremén. Budapest, 1990. 88-115.
 3. *Alfred Schütz*: A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése (részletek). In: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Vál.: Hernádi Miklós. Budapest, 1984. 160. és 161.
 4. *Carlo Ginzburg*: Geschichte und Geschichten. Über Archive, Marlene Dietrich und die Lust an der Geschichte. In: *Uő*: Spurensicherungen. Über verborgene Geschichte, Kunst und soziale Gedächtnis. Berlin, 1983.
 5. *Clifford Geertz*: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Vál.: Vári András. Budapest, 1988. 13-62.
 6. *Georg Simmel*: A nagyváros és a szellemi élet. In: Városszociológia. Vál.: Szelenyi Iván. Budapest, 1973. 253.
 7. Uo. 255.
 8. *Alfred Schütz*: Az idegen. In: A fenomenológia a társadalomtudományban... 405-414.
 9. *Gyáni Gábor*: A városi mikroterek társadalomtörténete. *Tér és Társadalom*, 1990/1. 1-13.
 10. *Lyn H. Lofland*: A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space. New York, Basic Books, 1973.
 11. Uo.
 12. *Peter Burke*: The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication. Cambridge, 1987. 5.
 13. *Lyn Lofland*: i.m.
 14. *Richard Sennett*: The Fall of Public Man. New York, 1974.³
 15. Vö. *Peter Burke*: Urban history and urban anthropology of early modern Europe. In: The Pursuit of Urban History. D. Fraser - A. Sutcliffe (eds.) London, Edward Arnold, 1983. 69-83.
 16. *Clifford Geertz*: i.m. 23.
 17. *Hans Medick*: 'Misszionáriusok a csónakban?' Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Misszionáriusok a csónakban... 91.
 18. Hasonló problémákra utal *Peter Burke*: Urban history and urban anthropology, 81.
 19. Vö. *David Scobey*: Boycotting the Politics Factory: Labor Radicalism and the New York City Mayoral Election of 1886. In *Radical History Review*, 28-30 (1984); *Eric Hobsbawm*: The transformation of labour rituals. In: *Uő*: Workers: World of Labor. New York, 1984. 66-83.
 20. Erről lásd *Gyáni Gábor*: Közösség és munkásradikalizmus. Valóság, 1984/7.

